

Відомий український письменник Леонід Петровський народився в мальовничому селі Багачівка Звенігородського району Черкаської області і донині не пориває зв'язку із малою батьківщиною. Навчався в київській школі інтернаті №1 . Служив в Радянській армії, закінчив факультет журналістики Київського держ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Працював в Києві на кіностудії науково-популярних фільмів, на заводі «Комуніст», у видавництві «Молодь» та поліграфкомбінаті «Україна». Автор книг: «Дев'ятнадцята осінь», «Три приїзди в село», «Людина черги», «Інтернат», «Інваліди душі», «Зворотний бік землі», «Гніздо для лелеки», «Мегаліт», детективного роману «Цінні папери», «Повесінне тепло в північно-східній холоднечі» - спогади про видавництво «Молодь». 2018 року видавництвом «Український письменник» видано чотиритомник вибраних творів.

ЛЕОНІД ПЕТРОВСЬКИЙ

ОКРУШИНИ ДОЛІ

2021 рік

Ніхто не знає точних правил гри в життя..

Не очікуйте ніколи нічого на заміну, не чекайте, що ваші зусилля будуть оцінені, що ваша геніальність буде виявлена, що ваша любов буде розділена.

Пауло Коельо

ПЕРЕДМОВА

Всесвіт жорстокий, а всі явища в ньому ще жорстокіші. Земля не є виключенням. Ми не здатні об'єктивно дати оцінку своєму усвідомленому перебуванню на ній, я ж спробую, хоч переконаний, що світ з'явився в мить моєї появи і зникне в момент відходження в засвіти. До речі, я гарантую дві події в житті кожному без винятку - народження і смерть.

Важке це дійство, повертатися до минулого, хай навіть в думках, торкатися, переживати і відчувати, вважай спочатку, ту чи іншу подію. Начебто, що тут складного, роки промайнули, результат відомий, не потрібно рвати душу і серце інтригою, чеканням чогось невідомого, сиди собі і викладай на папері що тоді з тобою коїлось, але ж виходить - ні!

Спомин викликає цілий буревій почуттів: тут і біль за втраченим, і образа на себе, і прикрість за поведінку дорогих тобі людей, і головне - болоче усвідомлення неможливості повернення у ті часи. Все це розплата за прожите: був чесним - спомини приємні, кривив душею - тепер спокутуй муками совісті, якщо вона в тебе є.

З іншого боку, це неправда що людина смертна. Ми вічні у всесвітньому небутті. Просто в нашій свідомості не розкрилась наступна чакра уяви, бо ми не досягли ще тих надзнань, хочеться вірити. Руки, ноги, повітря, вода, очі, все тіло,

іжа, не мають ніякого значення, бо якщо ми кажемо, що всесвіт вічний у своїй мінливості і змінах, то й розум вічний, як його складова. Залишилось тільки позбутися дверцят які відкриваються при нашому народженні і назавжди стуляються коли вмираємо.

Спогади, як зараз у вжитку модне слово мемуари, а ще згадки, ремінісценції, і є тим камінцем, який не дає назавжди причинитися дверям одвічності нашого життя.

Повертаючись до людини, не підлягає ніякому сумніву, що пам'ять про бачене й пережите кожним є найбільшим нашим багатством. Не долари, квартири й машини, а відчуті, відболілі почуття, не банківські рахунки, а щемні спомини як рятувальні плоти, за які ми тримаємось у важкі передзасвітні роки і вони нам їх подовжують.

Життя мого героя переповнене болючими протиріччями, неординарними, іноді неоковирними подіями, прагненням дійти істин й досягти справедливості, неспівмірними амбіціями й гіркими зрадами близьких тобі людей, власним потягом до насолод, свідомими і несвідомими гріхами, і в підсумку терпкими болючими роздумами. Про подвиги мовчу, бо час їх переоцінює, перетворює в мливеньке дійство, яке по своїй суті, набуває протилежного значення.

Дещо я одразу втямлював після скоєного, а деякі помилки відкривалися через багато років, картав і докоряю себе. У підсумку так і не пояснив головного, для чого мене прийшли у світ цей, який сенс, коли через п'ять мільярдів років невідворотно згасне сонце, а на землі, і того раніше, щезне все живе й сама вона, бо ближній всесвіт виявляється циклічний, після вибуху розширюється і врешті разом з нашою

галактикою та іншими нескінченними її посестрами щезне поглинуте чорною дірою, звідкіля навіть світло не здатне вирватись. Потім знову вселенський вибух і все спочатку. Невже ніщо перельється в ніщо?

* * *

Існує два способи написання автобіографічних спогадів, коли сторонній пише про когось, і коли людина розповідає сама про себе. Я вибрав другий, притому з одною дуже гіркою і неприємною умовою – оповідати правду, навіть в ущерб свого реноме, пам'ять має бути чесною, відвертою і болючою, тільки тоді вона виправдовує свій сенс. Якщо життя існує таким як є, то і писати необхідно про нього яким воно є, без лицедійства і прикрашання.

З часом минуле набуває вигляду особистого, міцного обістя, яке з роками, у своєму значенні, якимось чином збільшується, виростає, зміцнюється стінами, перетворюється на фортецю, з усіх боків неприступну, в яку ніколи й нікому не потрапити, крім тебе. Я ж піднімаю перед вами її браму.

Отож, оповідь про дециліонну частинку іоктосекунди, а то й ще в мільярд разів меншу одиницю часу, в порівнянні з вічно-мінливим існуванням оточення, якщо воно й справді вічне, а не уявне, про моє життя.

* * *

Хто більше приніс зла моему роду в кількох поколіннях до мене, та й мені особисто; власні помилки, чи злочинний кривавий соціалістично-комуністичний режим Радянського Союзу, вирішувать вже тобі дорогий мій читачу. Одне знаю, що перекладати відповідальність за свою долю на когось, з метою

виправдання своїх негідних вчинків і зрад, то призначення слабаків.

В мені тече кров Пойдунів, Медведенків, Піотровських, Фелінських, Терлецьких, Волконських. Це тільки прізвища основних гілок родоводу по дідах і то не всіх. Отже, у кожному з нас - гени замішані міцно і круто, узвар заварено густий. А от долі, навіть по тих шматочках відомостей які мені вдалося за життя зібрати, невтішні і, часто-густо, трагічні. Ну, хоча б, взяти мій рід по гілках бабуні і діда Терлецьких і Піотровських, те саме стосується предків матері, Пойдунів і Медведенків. До речі, батько під впливом тяжких життєвих обставин змінив своє прізвище на Петровський, а в мене вже вибору не було - син має носити прізвище батька.

Дід Піотровський Ян Михайлович мав таку буремну юність і молодість, що мабуть нікому й не снилося. Уроженець Бердичіва в тридцятих роках закінчив московський університет (робфак) і став суддею Південно-Західної залізниці. Квартира в центрі Києва, дружба з українською інтелігенцією, і раптом, у 1937 році його заарештовують і доправляють до сталінського концтабору. З кількох сотень ув'язнених з Управління Південно-Західною залізницею повернулось, у 1953 році, живими тільки шестеро, і серед них мій дідуня.

Бабуня, Терлецька Соня Василівна, потомок якихось дворян, а то по чуткам і ще вище. Рід у дореволюційному Києві відомий, брат Омелян Терлецький провідний інженер й архітектор, сестра Устина Терлецька визнана балерина оперного театру. Після арешту діда бабуня віднайшла прихисток у двірнички, в підвалі на трубах опалення, а Євгена, мого батька, сина «ворога народу» відраховано з інституту і він

тинявся по містах, будовах, шахтах, ізгоєм в пошуках хоч якоїсь роботи. Так і надібав на Черкащині, в селі Багачівка мою маму. Потім - війна: поранення, оточення, партизанів в Черкаській області і щоб хоч якось позбутися плями «назавжди неблагоннадійного», налагодити життя, змінив у прізвищі дві літери на одну, Піотровського на Петровського.

З матір'ю не бачився до двадцяти трьох років, просто здогадувався, що вона, можливо, десь існує. І тільки коли одслужив армію, захотілося, хоч краєчком ока, глянути на село, яке зазначено в моєму паспорті місцем народження, і я нарешті дістався гіркої правди. Потім село Багачівка стало місцем моєї сили.

Тому й вийшло, що маючи живими батька й матір, діда й бабу, виховувався в київській школі інтернаті № 1. Заклад цей нічим не відрізнявся від звичайного дитячого сиротинця.

Сімдесят з гаком років радянської влади і її мракобісної ідеології породило в багатьох роздвоєння особи, збочення на дві правди, а від цього, в людей совісних, зболюється душа, і в підсумку духовне каліцтво. Не знаю кому більше завдячувати, та мені вдалося оминати цю масову нашість.

Діду, батьку, і в меншій мірі мені, довелося жити в епоху нівельованих істин, моральних абсолютів, стояти на роздоріжжі власного серця, коли, часом, огортає невимовний смуток і дикий сарказм, з чим ми зустрічаємося й зараз на кожному кроці. Аби хоч трохи прискорити процес повернення до людськості, я й засів за написання особистнісних начерків, хоч добре відчуваю беззахисність перед огромом безповоротного плину часу і співвідношення манюсінького людського розуму з надсилами всього сущого, аж до безкінечних глибин Всесвіту.

З`ЯВА

Пам`ять єдине що протистоїть руйнівній силі часу, а враження дитячих років, в більшості випадків, стають рушіями, що визначають напрям життєвих пошуків, і в підсумку надібавь, одними потім вихваляємось, про інші замовчуємо.

Химерні викрутаси долі моїх батьків так схарапуджилися і сплелися, що я, в сьомому поколінні киянин, народився на Черкащині, а точніше на Звенігородщині в селі Багачівка, посеред зими і лютих морозів у 1947 му році, 6 січня. Дядько Василь, чоловік тітки Марії, розповідав, що моя з`ява трапилась саме після того, як зійшла на небі перша зірка і люди благоговійно і прохально в її бік хрестилися, готуючись зустріти неврожайне Різдво, бо голоднеча затягнула зашморг на шиї України, й оселилася в кожному дворі й хаті, а в цей час Сталіну подавали до чаю зацукровану квітку гібіскуса.

Радянський Союз на всіх парах готувався до випробовування атомної бомби, американський льотчик на новітньому винищувачі вперше в світі здолав швидкість звуку. В цьому ж 1947 році закінчився строк перебування в сталінському концтаборі мого діда.

Міста ще не позбулися руїн, безбожно пиляються ліси, відбудовуються заводи, шахти, населення стискає кістлява рука карткової системи на продукти, безпробудне пияцтво фронтовиків, на кожному перехресті інваліди випрошують милостиню і розгул бандитизму. Село гібало і водночас надлюдським зусиллям виборсувалось до життя. Про дідове повернення в Київ не могло й бути мови, накинули ще п`ять

років поселення на півночі, в Ухті. Та про це в газетах не писали, проте з кожної радіоточки переможних реляцій вистачало на весь світ.

Те що я народився в селі, і його не бачив, навіть в уяві не промислював, мене не турбувало, аж до заповнення книжки піонера, в київській школі-інтернаті номер один, де я перебував і виховувався, в ній потрібно було зазначити рік і місце народження, бабуня вказала село. На питання допитливої однокласниці Галини Карлікової, що то за село таке Багачівка, а може там проживають твої батьки, я так і не відповів, бо не знав, чим викликав глузливий сміх «бурсаків». Звичайна наївна дитяча жорстокість. А приїхавши суботнім вечором до діда й баби, які мешкали на вулиці Червоноармійській в перенаселену комунальну квартиру, на вихідний з інтернату відпускали, спитав їх про це. Старенькі переглянулись болісними поглядами, та так і не наважились відкрити мені всю правду про батька і рідну матір, відбувшись загальними словами, мов, дитинко, доросле життя не просте, от виростеш сам станеш повнолітнім тоді і розсудиш, а зараз тобі потрібно гарно вчитися, от тобі дванадцять копійок на морозиво, іди у двір погуляй. Не часто мені давали гроші на морозиво, я зрадів і побіг.

Чому я не наважувався розпитувати діда й бабу про долю своїх батьків, а пізніше і про життя самих стареньких, сам не знаю. Скоріше за все моя нерішучість, не бажання завдавати їм болю за сімейні негаразди їх сина, мого батька, відчував, що існує якась дідова таємниця, яка важким каменем їх притисла. Але сказати, що я зовсім не знав про батька, теж неправда. В дитинстві кілька несвідомих шматочків свого життя я жив з

ним, аж поки в нього не з'явилась замість моєї мама інша жінка. Я так і не відчув, і не второпав, як це сталося, мабуть тому, що був зовсім малим, і кілька років без мами.

Батькова невлаштованість у житті, потяг до безкінечних переїздів і перемін, дивна переконаність, що все врешті владнається, от треба тільки в черговий раз наважитись і зрушити, тоді десь там буде краще, його невмирущі фантазії і нахвалання, любов до зеленого змія, з роками в мене віднайшли виправдання. Стільки трагедій, які йому накинула доля, вистачило б на багатьох, врешті я його не дуже осуджував, і зрозумів, коли в самого набрався добрячий кошик власних років і прорахунків. Але ж і прощати я йому багато чого не прощаю. Тепер мені ясно, він втікав від несправедливості і невлаштованості свого життя, марив надією на щось краще аж до останніх днів. Після його зболеної фізичними муками смерті, розповіла мені зведена сестра Люся і для мене це стало приголомшевим відкриттям, мачуха винесла з дому на смітник цілий оберемок потертих зошитів, в яких він крапав свої вірші. При такому важкому житті і бути романтиком, який жаль, що про це ми дізнаємося потім, невже човном його життя керувала наївність і цікавість?

Доля матері буде темою окремої оповіді, вона цього варта, та й самому потрібно ще зважитись, набратися рішучості.

Отож голодний 1947 рік, я з мамою виживаю в хаті її батьків Пойдунів, а мій батечко подався на заробітки кудись на шахти, бо єдиний, прибудний киянин серед селян мав паспорт, а це відкривало можливість дременути куди подалі.

ПЕРШІ СПОМИНИ

Здавалось, ну що там несвідомі дитячі роки, так собі, випадкові картинки в голові, промайнули і годі. От юнацький період життя, чи молодість, вже насправді чогось варті. А проживши ену кількість років, розумієш, якими дорогими вони для тебе є. Як теплішає на душі при згадці про перші промінчики випірнання з п'ятьми небуття в світ що тебе оточує і в який ти увійшов.

Інакше як чудом не назвеш. Уявіть, мільйони чи мільярди років тебе не існувало, пустота небуття, і раптом ти відкриваєш очі і бачиш маму. Не якусь невідому чужу істоту, а рідну, тобі ж ніхто про це не казав, найріднішу для тебе у житті людину, з образом якої будеш, мабуть, і полишати цей світ. А ті, перші картини твого оточення, що запали в душу і серце, або зовсім другорядні деталі, для когось просто незначущі, тобі ж вони стають символом, в який закладено потаємний смисл, і не просто розуміння важливості того, що відбувається з тобою, а й ознаку твоєї долі.

Навертання до перших дитячих споминів лікує, часто вирівнює критичний крен нашого корабля, ймення якому життя.

Може від того, що в дитинстві в мене часто змінювалось місце проживання, в моїй дитячій пам'яті мало що зв'язно зафіксувалося. Я до цих пір не можу собі пояснити цей феномен, але у років двадцять п'ять, з глибин моєї свідомості, почали спливати спочатку розмиті, а потім все чіткіші, зорові образи мого буття в три-чотири роки. І тут я почав пригадувати рідну маму. Риси обличчя її - не дуже, а от ауру її присутності в тому віці відчуваю до цього часу. Чорна

плюшева шубка, до якої вона мене притискала, гладенька, м'яка і тепла, запам'яталася.

Скільки було мені тоді - років зо три. Городище-Воронцове, коротенька вуличка упирається у ворота цегельного заводу, другим кінцем у залізничну платформу, з якої відвантажують цеглу. По один її бік огорожа з верб і городи, по другий - ряд одноповерхових будинків барачного типу, у третьому, від брами цеглярні, ми й мешкаємо. Осінній, темний, пізній вечір. Ми сім'єю повертаємось додому. Посеред сіней на сірій підлозі - чорний хижий квадратний отвір погріба, і чомусь немає ляди. Щоб потрапити в кімнату, потрібно пробиратись повз нього, щільно притуляючись до стінки. Я ж панічно боявся моторошної глибини льоху. Та мама міцно тримає мене за руку і обводить по краю цієї пекельної прірви, потім притискає до себе і цілує. Ці обійми я запам'ятав на все життя, інших просто не було.

Потім, вже в дорослому житті, мене не лякав вогонь, вода, висота, холод, боявся лише проваль. А воно, як навмисно, час від часу, випадало кудись провалюватись. То на кінозйомках, кружляючи над гирлом Волги, ледве з гвинтокрила не випав, то чуть не зірвався у палаючу пашеку домни, навіть на спір плигав з метромосту у Дніпро, у Волгограді в одному з цехів упало багатотоне сталеве кільце, мене тільки чиркнуло по голові, а асистента режисера розрубало навпіл, в армії, коли в 1968 році входили в Чехословаччину, з гранатомета влучили в третій танк, мій йшов четвертим. І завжди якась невідома сила мене оберігала й рятувала, буквально, в останню секунду чи мить, не давала мені загинути.

Друге, що я перше пригадую через тенети часу - вікно. Звичайне вікно, крізь яке я вперше осмислено споглядав світ. Того дня він почав заходити в мене. Знову ж таки, та сама кімната в цегляному будинку Городища з погрібом у сінях. Кудись поділися батьки на цілий день і ми з манюнім братом Володьою залишені одні, закриті на замок іззовні. Якимось чином я видряпався на підвіконня і простояв у вікні день. Поруч проходили перехожі, мабуть знайомі батьків, зупинялися перед вікном, про щось розпитували, хитали головою, співчували, і йшли собі далі. Не пам'ятаю плакав я тоді чи ні. Як потім з'ясувалось, через пів сотні років, батько мусив відвезти маму в лікарню, їй стало погано, вона мала народити мою сестричку Тетяну. От з тих пір я матір не бачив і не пам'ятаю.

Я і зараз люблю стояти біля вікна і розирати на світ Божий, милуватися його яскравими чи приглушеними фарбами, вигадувати, що там діється за далекими обр'ями, вгадувати долю перехожих, їх думки, фантазувати.

Отже мами в моєму житті не стало, натомість з'явилася в нашій сім'ї маленька ляля, сестричка Таня. Не сестра - а невеликий рухливий згорток і повна кімната писку й плачу.

Далі в моїй пам'яті невеличкий провал, бо кудись подівся мій батько. Замість нього з'явилися у нашому з братом і сестрою бутті - дід та баба, які стали нам найдорожчими людьми в житті.

Ставши вже дорослим, достеменно дізнався: мама тоді невеликовно захворіла, батько залишив діду й бабі трьох своїх дітей, та й подався у світи, завербувався на якісь заробітки.

Перед цим дід звільнившись з концтабору і відбувши роки перебування на поселені, повернувся з заслання. В Києві прожити заборонялось, тому влаштувався машиністом-механіком на дизель цегельні в місті Городищі. Ото був для мене рай. Могутньо, в закіптюженому сараї, двиготить дизель викидаючи у вікно з труби чорні кільця диму, а поруч градирня в якій вода, охолоджуючись, снопами спадає з гори і стікає по трубам, в невеликий басейн. Нам малим у ньому по коліна, зате вона тепла і ми купаємось, аж поки хто з дорослих не покличе додому. Це мій перший життєвий рай, з якого до цього часу ніхто мене не може вигнати.

РІДНА ТЕТЯНКО

Після того як пропала моя мама і кудись поїхав батько, ми троє онуків проживали з дідом і бабою у довгому, наполовину врослому в землю, одноповерховому гуртожитку. Просто пригадую вікно через шибку якого видно одні ноги й взуття. В бараці мешкали робітниці цегельного заводу, дівчата з навколишніх сіл Городищенського району. Дід з бабою мали відгороджену від загалу кімнату з пічкою. Навколо цього людського поселення численні городи, з яких люди і жили. Нам дітлахам в цих городах гратися як в лісі, соняшники й кукуруза втричі вищі. А ще ряд сараїв з дровами, курми, дід навіть вигодував підсвинка. Та найбільшим нашим дитячим захопленням були, між нашим будинком і залізницею, руїни розбомбленого елеватора, куди тим гаріпотерівським казковим палацам. Ми лазили по стінах, заглядали у величезні бетонні бункери, крутили колеса зруйнованої машинерії, а головне, коли видерешся наверх руйновиська, де царюють одні ластівки, то видно далеко - далеко, і так хотілося туди за обрій.

Другим об'єктом мого захвату була столярна майстерня, в тому ж сараї де дизель, тільки через стінку. Я міг годинами простоявати біля столярів, аж поки не заходив дід і не забирав додому. На все життя врізалась в пам'ять біла, інколи жовта стружка. Це ж просто якийсь фокус: лежить звичайнісінька дошка, дядько проводить рубанком, і в'юниться з нього спіраллю стружка, та така, що як розгорнеш - рівненька, тоненька, гладенька, пахуча. А скільки всіляких шматочків і обрізків дерева я перетаскав додому, ховав по

кутках і під ліжком, кращих іграшок не треба було, і кращого запаху, ніж запах свіжоструганого дерева – я не знаю.

Я й зараз, вдома чи на дачі, коли столярю, взагалі коли маю роботу з деревом, то мене огортає умиротворення.

Я завжди радий був куди-небудь втекти з дому, бо з того часу як у нас з'явилася сестричка, нам загадувалось безліч роботи: то води принеси, то винеси відро і вилий, то не крутись під ногами, і тут не ходи, бо сохнуть пелюшки, а то ступай навшпиньки – сестричка, бач, спить, а найгірше, колихати її в люльці.

Одного дня, приходить до нашої дитячої «градирні купальні» мовчазна сусідка по бараку і забирає додому. «З чого б це», – подумалось, – «невже бабуня захворіла».

Виявляється померла наша сестричка Таня.

Смерть сестри до мене тоді малого не дійшла, я її просто не зрозумів, не відчув глибини справжньої людської трагедії. Більше впливали на настрій похмурі й печальні обличчя оточення. Пам'ятаю, на прохання діда, ходив по сусідах, запрошував на похорон і поминки, приблизно такими словами: «Люди добрі, приходьте, будь-ласка, на похорон, там будуть давати цукерки і печиво, сам бачив як дід приніс їх з хлібної лавки і сховав під подушку».

Люду зібралось – повна кімната, я стільки не бачив. Винесли немовля, мою сестричку, не в труні, а, чомусь на простирадлі. Згорьовану бабуню підтримувала «фершалка» в білому халаті, я її чомусь боявся. Раптом всі одночасно повернулися в бік дороги. По ній курила легковушка. «Победа» різко гальмонула і вискочив з неї батько, обняв простирadlo з сестричкою і забився у риданні.

По деякій паузі процесія рушила на Городищенське кладовище. Мене, чомусь, туди не взяли. Незнайома тьотя, яку привіз з собою батько, всунула мені в руки цілу жменю «канфет», і я поплентався собі до свого таємного прихистку, елеваторного руйновиська. Потім виявилось що це моя нова мама. Бабуня проявляла до неї підвищену увагу, бо в жінки був великий живіт і, як з'ясувалося потім, ось-ось мала народитися моя нова сестричка.

Тепер я уявляю як було тоді батьку: перша дружина невиліковно хвора в лікарні, померла дитина, похорон, а він приїхав з другою і вже вагітною, пристрасті ще ті, шекспірівські.

НЕЗАБУТНЄ ГОРОДИЩЕ

В Непалі існує традиція не переказувати дітям про все погане що було в минулому: смерті, трагедії, крадіжки, голод, зради, там прийнято жити тільки сьогоднішнім днем і майбутнім. Тому дитина не знає поганими чи добрими були її предки, або матір з батьком, а чи були в їх житті негідні вчинки. Мене це дивує, бо без минулого не уявляю свого життя, з ним звіряєшся в думках, робиш висновки на майбутнє.

В Городищі я прожив, вцілому, років п'ять чи шість, там же і пішов у перший клас, і тільки недавно воно мені перестало снитися. А то все життя впливає по ночам хата, садок, город, залізнична станція, стежки, цегельня, цукроварня і безмежні поля за ними. Після цього, я дорослий чоловік, цілий ранок сумую. Траплялися в моєму життєвому городищенському відрізьку часу й короткі перерви. Батько завербувався в Архангельський край на лісоповал, ми там перебули кілька зимових місяців і по якійсь причині він з нами втік звідтіля. Пам'ятаю довгі чорні дерев'яні зруби оточені тайгою, все навколо засипане снігом, і ми всією сім'єю, чомусь попарившись в бані, з торбами, глухої ночі, на якомусь залізничному полустанку, трое маленьких дітей, одне з них в пелюшках, викарабкуємось на площадку останнього вагону товарняка і холодної, морозної ночі, невиспані і втомлені, добулися Архангельська. Як же було, після всього цього, гарно у діда й баби в Городищі.

Була ще одна спроба батька змінити життя на краще, він завербувався на лісопереробний комбінат у Закарпатті, і забрав всіх нас з собою. Пам'ятаю гори, хату, осінь, пошук горіхів під опалим листям і плоти в затоні. Дуже скоро дід і

баба мене від батька забрали, мабуть для того аби полегшити життя їх сину. А в 1957 році, коли дід добився повної реабілітації, і права повернутися на проживання в Києві, ми покинули Городище і переїхали в столицю. Нас з братом влаштували в інтернати, мене в перший, його в третій.

Більше шестидесяти з таким роком я не був у Городищі. Згадки про нього час від часу муляли совість і я зважився на поїздку. У підсумку сум, невеселі думки і невимовний розпач. Не даремно розумні люди радять не повертатись у дитинство. І якщо відверто, то мені хотілося побувати на могилі сестрички Тані, бо пройшло стільки років, і ніхто, на цьому світі, крім мене про неї не знає. Бо і дід, і баба, і батько, і мама, всі повмирали, а молодший на два роки брат Володя не те що про неї, навіть Городища не пам'ятає.

Нарешті, всіма правдами і неправдами, добувся я меки свого дитинства. Вийшов на автостанції, місцина наче знайома, а нічого одразу не пізнаю. Пройшов до залізничного вокзалу, вирішив - це буде мій орієнтир, повз нього і через рейки я малим ходив до школи, так легше зорієнтуватись. Бачу вулиця та, а життя відсутнє. Від сушильних навісів цегельного заводу одні порослі бур'янильськими купи чогось, перехняблені, давно покинуті живими істотами, чи хати, чи бараки, за гушавиною дерев і кущів не розбереш, якісь миршаві бездомні пси. І головне - безлюдь, нема в кого щось напитати, постукати в двері віддаленої хати незручно, подумають притиркуватий дядько шукає невідомо чого. А мені одночасно скребло сумом по серцю, і терпким елеєм гоїло, від втямлювання, ти ж повернуся в такий омріяний рай дитинства, незважаючи яким би воно не було важким.

З горем навпіл розпитав в самотній серед хат пошарпаній часом аптеці, її я пам'ятаю з дитинства, як пройти на міське кладовище. І тут повний облом. Батьку при церкві років п'ятдесят, він тільки вказав мені дальню місцину порослу високим густим бузком, мов в ті роки, про які ви питаєте ховали там. Стіна поросла, ні табличок, ні хрестів, ні огорож, одні ледь вгадувані горбики, і то, якщо добре придивлятися. Побрів я в ці хащі. В одному місці розчищена крихітна галявинка і хрест на якому невірно виквачено фарбою 1951 рік. Це ж рік коли померла моя Тетянка. Виходить десь тут її і поховали. Прочитав над цією місциною молитву та й пішов з розбитим серцем і душею. Отака то буває людська доля. На землі, за час її існування, кажуть народжувалось, жило, вмерло або вбито, понад п'ятдесят мільярдів людей. Моя Таня одна з них.

ХЛІВ

В роки мого дитинства, поруч з аркою-в'їздом до цегельного заводу стояла велика, сіра, і міцна сараюка, з перехнябленого, облізлого віконця якої, рожевошока і товстуца продавщиця торгувала, хлібом, цукерками подушечками, і печивом у пачках. Дід казав, якби я дихав кожного дня запахом хліба, то був би такою бочкою як вона. В рідкі дні привозили оселедці, тоді набігала черга, гелготіла, сварилася і билася за ними, як і за хлібом.

От нічого більше не пам'ятаю з продуктів якими ми в дитинстві харчувалися крім хліба. Звичайно бабуня, варила супи, на вихідні борщ, на св'ята холодець, смажила картоплю, траплялися на столі помідори, опірки, зрідка тюлька, а от хліб був всьому голова. Коли хтось з дорослих приносив з лавки хліб, а це була свіжа, часом пухка сіра цеглина, і обов'язково зверху кілька його кубиків, доважування до кілограму, то ми пантрували саме за ними, бо хлібина мала залишалася цілою, так просто від неї ніхто не відрізав, тільки за обідом.

Про те, що на світі існують булки, бублики, батони, торти, я навіть не підозрював, а от саме білий хліб побачив і скоштував вперше в черговий приїзд батька з мачухою на провідини в Городище.

Не дивлячись на свій високий зріст і міцну статуру, батько був людиною хворою. Давалися в знаки поранення в голову, виразка шлунку, та й натерпівся в статусі «сина ворога народу» чимало. Для бабуні, зрозуміло, він найдорожчий у світі. Тоді в хаті з'явився буханець білого хліба і чималий

шмат блідо-жовтого масла. Нас, малечу, домашні категорично попередили, що торкатися цих продуктів не можна, навіть пальцем – то ліки батька.

Одного разу в хаті не було нікого з дорослих, я сам. Першим зайшов батько. Підкинув мене до стелі, аж хвиля зашпорів зайшла мені в п'ятки, такого я ніколи не відчував, погладив мене по голівці, відрізав шмат білого хліба, густо намазав маслом і дав мені. Але, при цьому, наказав: «лізь під ліжко і там їж, щоб не бачили, бо в будьяку хвилину хтось зайде». До цього часу згадую, як я сидів під ліжком і топтав білий хліб з маслом, наче злодій. Але, що то була за смакота, «розкіш вселенська» – любив приговорювати мій дід.

В інтернаті, якщо в будьякий час перевірити вміст кишень вихованця, обов'язково знайдете жменю хлібних крихт, або кусень затертого хліба. По правилам, кусочок хліба видавався на сніданок, два на обід і один на вечерю. Але ж вони не однакового розміру, тому коли в їдальні подавали на клас, через віконце роздачі, тацю з хлібом, всі звісно пантрували, зчинялися суперечки і хто не встиг вихопити більший – я не винуватий.

Всі знали, що кожного дня, у двір, до зовнішньої сторони вікна їдальні, де розташована хліборізка, під'їздить автівка-хлібовозка. Притому водії відчиняли задні двері будки і під'їздили до віконної лутки впритул, аби не просунулась чиясь дитяча рука. Та я не пам'ятаю як, але ми умудрялися поцупити буханець – другий. В класі серед хлопців я не був самий високий і сильний, десь посередині, тому дістатися першим до хліба не випадало. Одного разу стою біля машини, спостерігаю, коли водій підкликав, підняв сидіння і дістав з

під нього цілий буханець і вручив мені. Не встиг я навіть як належить обхопити руками подарунок, як згряя однокласників розірвала його на шматки і він просто щез, розчинився як димок від недопалка, які ми підбирали на трамвайній зупинці Св'ятошино.

Під час провідань бабуні й діда, на вихідних, вони часто посилали мене за хлібом в магазин «Колосок», навпроти бувшого кінотеатру імені Ватутіна. Отут уже очам давав волю, на полицях, застелених білим папером, розклад то що треба: бублики великі й маленькі, чорний, пахучий український, біліша арнаутка, і зовсім біла паляниця. Паляницю ми не купували, дорого для сімейного бюджету. Продавались ще плетені батони присипані маком, їх бабуня загадувала мені купувати на св'ята, а ще малася «городская», видовжена булочка без начинки, з повздовним хрустким запеченим розрізом, смакота. Пізніше з'явилась у продажу така ж булочка тільки чорна, і з ізюмом всередині, в народі її прозвали «жуліком», з кіфіром пальчики оближеш.

От уже в армії, я час від часу, наїдався його скільки хотів і якого хотів. Наш танковий полк, дев'яносто третьої дивізії, перебував на околиці угорського містечка Кішкунхалаш. Звісно, що вартові виставлялися по всьму периметру території військової частини. А в дальньому господаському кутку полку розташовувалась хлібопекарня. В караулі, в цей закуток, ходити на пост бажаючих не знаходилось, бо при зміні вартових багато втрачалось часу на дорогу. Я ж завжди сюди напрошувався. Вибирав час, особливо вночі, коли весь світ спить, порушував статут караульної служби, підходив до вікон пекарні, хтось з землячків

перекидав цілий буханець білого хліба, який випікали для офіцерів. Аж зараз не віриться, я за дві години перебування на посту міг його, потроху відщипуючи, з'їсти. Хоча нас і суворо попереджали, що від свіжого хліба може бути закрут кишок, що вже кількох солдат, вирізавши шмат шлунку, ледь спасли, та всерівно, коли надламуеш хрустку пахучу шкоринку, коли в роті вона солодша від усіх солодоців, а від теплої м'якоті хлібини в'юниться парок, то щасливішої людини просто не існує.

Перед усіма полковими і дивізійними навчаннями кожний екіпаж танку таємно запасався в першу чергу кенером, по угорськи це хліб, хоча й передбачені були польові кухні.

Хліб у нашого народу завжди був на першому почесному місці. Це ще й від того що революції, громадянські війни, голодомори, Друга світова, просто голодування, призводили до його колосального дефіциту, часто шкоринка спасала життя. І воно вже відклалося в генах, в народі кажуть «в крові», повага до нього, як головного продукту. Дід мій дорожив кожною його окрушиною, і часто після обіду, підставивши долоню, ребром другої змітав крихти зі столу і посилав до рота. Бабуня робила йому зауваження, а він відповідав їй багатозначущим поглядом. Я був печально вражений випадком, це вже коли дідуня помер, бабуня пішла в засвіти на кілька років раніше, ми з братом прибираючи в його кімнаті, витягли з під ліжка мішечок сухарів. Різні за кольором і розміром, пересохлі й надкушені, подекуди й цвілі. От що зробили з людиною сталінські концтабори і проживання на копійчану пенсію.

Подорожуючи Америкою, і спілкуючись з одною американською родиною, я розповів, що в блокадному Ленінграді водопровід не працював, мешканці під обстрілами в лютий мороз тягали її на санчатах з Неви, а про хліб, то й просто забули який він є, від жахливого недоїдання кожний другий помирав, а то й цілими родинами, нащо у відповідь почув: «Розуміємо не було в кранах води, і хліба в магазинах, так можна ж було купити якогось печива, молока або галет». Що ти скажеш з цього приводу.

Зараз в кожному магазині чи супермаркеті, очі розбігаються від розмаїття сортів, кольорів, назв і упаковок хлібобулочних виробів, та все воно, хоч і з заморськими присипками, розпушувачами, чи без них, не має того справжнього смаку хліба, коли в діжці замішане на дріжжах тісто, при неухильній вимозі дотримуватись тиші в хаті, потроху сходило, потім попадало в піч, випікалося, пахло до запаморочливості, клалося на полицю і вкривалося чистим, вишитим рушником. Хіба це не св`ященнодійство?

ГРОЗА

За день на землі бушує майже сорок тисяч гроз. Блискавки непередбачувані, можуть влучити в дерево, коли поруч стоїть висотка. В одній хмарині п'ятсот тон води, в грозовій три-п'ять тисяч. Дід казав, на будьякий дощ, грозу чи зливу: «То землюшка вмивається».

Осмислений період перебування кожної людини на цій грішній планеті починається тоді, коли вона не просто сприймає світ як картинку чи малюнок, а коли відчуває себе його невід'ємною частиною, розчиняється і усвідомлює себе в ньому, становить з оточенням одне ціле. З кожним таке трапляється за несхожих обставин, і в різному віці.

Я вперше відчув себе по справжньому на цій землі, дотямив, що Я - Є, у п'ять з половиною років. Прихід цього відчуття можна вважати другим народженням.

Городище, нарешті діда переселили з багатолюдного бараку в окрему заводьку хатку. Ряд таких будиночків, стіни яких відлиті з жужелиці печей для обпалювання цегли, стояло на схилі пологого підйому на краю поля. Біля кожного такого людського прихистку сарай, сякі-такі садки, вниз городи, паркани відсутні. Мабуть тому, що житло не власне, а заводське, люди не обгороджувались. Зате з нашого двору видно половина Городища. Саме з цієї точки воно мені потім завжди снилося.

Стояв млосний, літній, спекотний день. Другий місяць - ні краплини дощу. Від пекельного сонця все живе поховалося в найглибші шпарини. Навіть коники не цвірінчали в бур'янищах придорожніх канав і на околичних луках. Небо зранку й до

вечора без кольору, як вщерт вицвілий ситець. Листя на деревах зблідло, пожухло і набуло невизначеного відтінку суму. Трава, лопухи, будяки та інша рослинність припали густим шаром дорожнього пилу. Від нього все в природі втратило кольори, посіріло. Раділи порохняві, подовгу борсаючись і купаючись в ньому, тільки кури, голуби й горобці. Від кожного кроку босих хлопчачих ніг клубочилась невагома й густа курявка, яка ще довго димувала й зависала над стежкою. В пересохлих затінках докучали кусючі мухи, а на випасах – настирливі, оскраженілі сліпні.

В передобідню пору дід, вловивши момент коли бабця пішла до сусідки, підкликав мене до себе, дав кілька мідяків і послав у єдину на всю околицю аптеку за своїми пігулками. Ці пігулки «кальцекс» дідуня вважав чудодійними універсальними ліками від усіх хвороб, бо вони розріджують кров, і настирливо рекомендував своїм знайомим і приятелям. Я ж, радий і щасливий, щосили помчав вниз повз город і сушильні навіси цегельні. А ще я мав протопати повз стайні з кіньми, потім через рейки і вокзальчик на станції, далі трохи містечковою бруківкою. Це ж скільки я побачу всього цікавого по дорозі... А головне, я вперше самостійно, без дорослих, виконую доручення діда.

Я й не помітив, бо просто не придивлявся, що далеко над полями, аж на обрії, у млійному від спеки небі, з'явилася темна цятка. Ця плямка, прямо на очах почала, як шмат карбіту в бочці, рости, сходити, набухати, збільшуватись, й у лічені хвилини виросла у хмарисько, яке тут же проковтнуло сонце. Все завмерло, притихло, принишло, залякло – анічичирк...

Та я собі безтурботно підстрибував стежкою, з-під ніг струменіла і кужелилась м'якенька пилючка, як дотик відцвілих пелюсток яблуні.

Сором'язливо дмухнуло вітром. Тривога, яка зависла в повітрі над усім живим і неживим світом, мене не торкнулася, я радів нагоді самостійно сходити в аптеку. Звідкілясь війнуло курявою і спекотним повітрям. Нарешті народилися й налетіли вихорці, почали прихиляти в городах гудиння, розхитувати важкі соняхи, дрібно затріпотіли листочки на вербах пообіч пересохлої баюри, загойдалися верхівки дерев, вклоняючись до землі, і замахали здійнятими вітами-руками до мене.

Через стежку перебіг конюх, темний від засмаги як перепалена цеглина, переймав стриножених трофейних німецьких велетнів-коней. Скуйовджена немита голова, розідрана на грудях майка, запухлі чи від сну чи від первака очі. Він з несамовитою лайкою ляскав долонями по крупах німчур-ваговозів (що могли тягти рейками цілий вагон цегли), заганяючи їх до конюшні.

Небо чомусь набирало важкого свинцевого кольору і насичувалось чорнотою. Все відбувалося так швидко, що я не встиг навіть збагнути, коли раптом над головою тріснув сухий грім, наче хтось ляснув листом металу по камінню. Через секунду блиснуло так, що аж метелики запурхали в очах, знову бабахнуло громовицею, і по всьому суцшому пробігли дрижаки.

Тут я побачив, як по землі котиться сонце. Де воно взялося? Невже з нічого? Воно прокотилося зовсім поруч: з нашого городу в низинку до верб і розміром з кружало діжки,

та ще й шипіло, як той вуж, що інколи виповзав з-під ганку нашої хати.

Вогненна куля сонця призупинилася в лужку, попірסקала трохи тріскучими іскрами і ковзнула в напрямку старої, кривої, дуплястої верби. Рвонуло шкварким вибухом, сліпуче сяйнуло вгору полум'я і деревина спалахнула казковим смолоскипом. Це вже потім, у дорослому житті, я дізнався про явище кульовидної блискавки, а тоді...

Земля і все, що на ній було, серед білого дня вскочили в темнюще надвечір'я. Гув вітер, жбурляючи оберемки гілок. Чомусь завили собаки, що аж моторошно стало. Все живе припало долу. І над усім цим вертепом стрілами й тризубами полосували небо блискавки.

Втягнувши голову у свої худенькі плечики, я чимдуж чкурнув на станцію. Там – найближчий і єдиний порятунок, там – велике зальне приміщення, де можна сховатися від стихії, перебути цей кінець світу, там були люди.

Вже коли плигав через рейки, не звертаючи уваги на свистки і гудки паровозів, і до вокзальчика залишалося метрів із п'ятдесят, уперішив дощ. Це був не просто дощ, не просто злива. Лило так, наче хто згори перекинув на землю великий став цукрового заводу, а може додав ще й воду із кар'єрів цегельні. Суцільні потоки небесної мокротечі в одну мить переповнили всі канали, ями, баюри і низини через вінця, затопили шпали, ще трохи і під водою опиняться рейки.

Підбігаючи до низенького перону, через щось перепнувся, впав на витягнуті руки. Вода плеснула мені в обличчя. І в цю мить хтось дужий підхопив мене і поставив на перон. Я розрізнув тільки лискучі молоточки на кашкеті у дядька. Та

роздивлялись не було коли і через прочинені високі двері вскочив до зали чекання.

Навколо зненацька застуканий грозою, у промоклому одязі, стояв або пританцьовував, обтрушуючи краплі, люд. Дорослі приголомшено перемовлялися. Про що говорили за розкатами і ревом громовиці, за шумовинням струменів води, які хльоскали і збігали по шибках високих вікон, не чутно. Жінки при кожному новому гуркоті наче трохи присідали, полохливо оглядалися, дехто крадькома хрестився.

А за дверима, за непроглядними вікнами, за товстими стінами вокзального приміщення гуркотіла, веселилася й блимала моргавками пекельна коловерть: наче якийсь велетень перетирає у порохняву гранітні гори, розкладає з блискавок велетенське багаття і на воді, що падає з неба, збирається зварити світ.

Сяйнули вокзальні вікна, під склепінням стелі щось клацнуло, зникло світло. На голови зігнаних стихією людей посипались скалки дрібного скла. «Лампочки накрылись», - бідкався біля мене мій рятувальник у чорному залізничному кашкеті, - «казав же - вимкніть підстанцію».

Я на всі очі споглядав це дійство, намагався збагнути, що ж відбувається в цьому світі. Може й справді, як розказувала недавно бабуні сусідка, стара Марандиха, на місяці були якісь погані знаки. І пошепки, роблячи округлі штрашні очі, додавала: «Настане, ох настане кінець світу, кажуть у газеті було, що придумали таку бомбу, яка може вбити цілий народ». Невже Марандиха казала правду?

Тут я чомусь відчув у долоні кругляки мідних п'ятаків, що їх дав мені дід на «кальцекс», і згадав за чим мене послано.

Ще якийсь час в мені боролися відповідальність за доручене і страх перед грозою. Я повільно підійшов до входу з привокзальної площі, на хвилику завмер у нерішучості, напружився і наступної миті відчайдушно пірнув крізь напіввідчинені двері. Позаду почулося:

- Куди, пацан?!
- Тримайте малого!
- Вернись песиголовцю..

Та дорослі не наважились мене доганяти, нікому не хотілося вскакувати у таке страхіття. А я чимдуж біг до аптеки по калюжах, розбризкуючи потічки і бурхливі потоки, що вже підмивали узбіччя, а в деяких місцях розмивали бруківку. Водограй з неба обливав і викупував мене на добрих двадцять років наперед.

Раптом на невеликому повороті вулички, в метрах двадцяти, вогненний стріловидний спис вдарив прямо у бруківку. З неї на всі боки, як горох, полетіло каміння. Мені засліпило очі і заклало вуха. Я ошелешений, вперше у своєму короткому житті, побачив як диміло каміння і земля. Хіба камінь горить? За якусь мить щойно утворена блискавкою воронка заповнилась водою і щезла, наче нічого й не було. Я сторожко обійшов те місце.

Сива аптекарка, худенька як висушений стручок, у білому халаті, вкрай здивувалася моему приходу. Довго не могла второпати, чого в таку негоду цей хлопчина від неї хоче, від грімниці ліків не буває. Врешті до неї дійшло і вона подала мені пляшечку з животворними дідовими пігулками, вийшла з-за дерев'яного, вкритого склом, прилавка і замкнула переді мною вхідні двері на ключ:

- Підеш, коли скінчиться цей содом.
- Тьютю, мене дід і баба чекають.
- Я тобі дам діда й бабу, глянь, що на дворі коїться.
- Вони ж хвилюються.
- А ти волів би, щобі я хвилювалася?

З цими словами аптекарка подала мені плиточку гематогену і всадовила на білий лискучий табурет.

Злива вщухла так само раптово, як і почалася. Один кінець неба просвітлів. Свинцевий капелюх хмариська прямо на очах зсовувався кудись до небокраю, за далекі села і ліси. Повітря одразу стало свіже, чисте ніби медове. Все кругом вмите, просвітлене, набухле вологою і скапувало додолу кришталеvими краплями. А що вже теплих, каламутних калюж, над якими піднімався ледь помітний туманець, і кожна була завбільшки з море, як на картинці в казці про рибака і рибку, інших книжок я не бачив.

З якою насолодою я, босоніж, брів цими морями. А тут ще й визирнуло з під важкої ковдри хмар, сонечко, й заграло відблисками на всьому.

У дворах, в садках, по городах, особливо на затоплених низинах, никають люди, виловлюють кролів, гусей, курей та іншу живність, кругом розкидано і плавають якісь ящики, дошки, зламані огорожі. На кожному кроці розчахнені дерева, зламані гілки, обірвані дроти, повалені тини. В садках натрушено яблук, груш, слив... Просто переступай через повалені загороди, набирай скільки душі завгодно, і собаки від пережитого страху ще не гавкають. Лафа!

Пройшов наскрізь уже спорожнілим вокзальчиком, далі треба через рейки. З довжелезного приміщення складу заготконтори,

що навпроти, зірвало половину даху, кинуло на колії, розстрошивши при цьому на рампі не один десяток бочок з заквашеними помідорами й огірками. От де багатство! І вже дехто з дорослих ніс його відрами й кошиками.

«Ану, шкет, паняй звідсіль», - завдав мені потиличника все той же дядько у чорному залізничному кашкеті з молоточками, «тебе ще тут не вистачало, гей, молодиці, майте совість!» - кричав він уже в бік двом тіткам що тягли на ряднині огірки.

Ще до недавна пухкий ґрунт побіля конюшні перетворився на ріденьку слизьку багнючку, і коли ступаєш по ній ногою, то вона приємно вицвіркує з-поміж пальців. Колись ледь вгадуваний в низинці рівчачок під вербами, до яких збігав наш город, і через який я легко переступав, перетворився у бурхливий потік. По ньому плило все що стояло чи лежало у дворах, і що не втрималось, навіть вкопане, припнуте чи пив'язане: сарайчики, дрова, собачі будки, якесь бадилля, сміття... За чорний стирчак стовбура недавно обгорілої верби, що бовванів посеред цього потоку, зачепилася чиясь дерев'яна вбиральня.

Хмари, десять хвилин тому розірвані сонцем, зовсім відступили, над головою купол голубого неба, та такого синюшого, куди тому ультрамарину. А сонце припікало, і все запарувало, як над киплячим казаном.

Уже біля хати, що стояла у нас на узвишші, я задер голову до небес і став вперше у житті зачудований. Гігантською дугою, формою відерної дужки, від крайнеба до крайнеба, усіма мислимими і уявними барвами, сяяло перевесло. Красою цього чуда я перейнявся на все життя.

У дворі, з пополотнілими обличчями, на мене чеали дід і баба. «Уявляю,- похололо всередині, - дістанеться моїм сідницям». Несміливо, не спускаючи очей з дідового брезентового паска, простяг йому його пігулки. Думав він зараз походить ним по сідницям, аж ні, взяв свій «кальцекс» і одвернувся, аби ніхто не побачив глибини пережитих емоцій на його обличчі. Бабуня ж тільки пригорнула мене, і на моє стрижене тім'ячко впала сльозина:

- До нашого ганку прибилася парочка кролів, - по паузі промовила бабуня, - піди нарви трави.

- Я сусідів питаю, не їхні, тож залишимо собі, - нарешті, прокашлявшись, спромігся уточнити дідуня.

З того часу і до переїзду в Київ, ми їх тримали і розводили, а у мене постійно був законний привід завітати з дому на природу.

Буревій, ураган, чи просто велика гроза з дощем, з далекого дитинства, не знаю, як за влучним висловом аптекарки той «содом» назвати, став для мене першим, осмисленим, відчуттям оточення поза мною, відправним полустанком життя. Так закладались перші підмурки мого сприйняття навколишнього світу.

ПЕРШИЙ КЛАС

Пішов у перший клас, в пам'ятному мені Городищі, в тисяча дев'ятсот п'ятдесят третьому році. Страшно подумати як давно це було, але пам'ятаю все наче тепер. Я заздрив школярам, адже вони ходили з портфеликами або торбинками, носили книжки, зошити, смачні сніданки, мені здавалося, що школяр – це вже доросла людина. Починаючи з п'яти років, надоїдав усім домашнім, мовляв, коли мене поведуть до школи. І як я її потім не любив. Та про це пізніше.

Спочатку, як я її любив. Коли мені виповнилось шість років, а мій день народження припадає на середину навчального року, шостого січня, постало в сім'ї питання в якому віці мені іти до школи: в шість з половиною чи в сім з половиною років. Вдома розгорнулася ціла дискусія: бабуня доводила, що в шість з половиною ще рано, дід, що в сім з половиною – уже запізно.

Примиривав усіх чоловік сусідки Марандихи, найбільш авторитетна людина на вулиці, бо працював на цегельному головним бухгалтером і мав у власному користуванні легковушку «Победа».

Ідучи з роботи він зайшов до нас у хату, повагом зняв пальто, дістав окуляри з круглими скельцями, довго і недвозначно протирав їх хустинкою, допоки бабуня не поставила пляшку й карафки. Дід від задоволення аж потирав руки. В такі хвилини він увесь аж світився радістю і заводив розмови на політичні теми, про проклятих капіталістів. Мене випхали з хати на двір. Та перед тим як вийти, я все-ж-таки встиг сказати поважному сусіду Маранді: «Дядьку, я вам ціле літо

буду мити машину, тільки хай мене відправлять до школи раніше».

Трапилось як я й хотів.

Перший вересневий ранок видався напрочуд теплим і сонячним. Здавалося усе Городище посунуло до школи. Бабуня перешила мені з старенького батькового військового кітеля курточку. Марандюки подарували потертого, але міцного портфелика, в який ми з дідом, напередодні, поклали буквар, ручку з пером, олівець і чорнильницю-невиливайку, наповнену синім чорнилом, якого сусід приніс аж цілу пляшку, і яким підписував на цегельні усі бухгалтерські документи.

Я гордо викрокував першими в житті сандаликами по стежці, і мені здавалося, всі тільки те й роблять, що дивляться на мене і заздять, мовляв, оце і є справжній герой.

Проводжали мене і йшли поруч аж до самої школи дід і баба. Батько з моїм братиком Володькою проживав в цей час у Миколаєві. Старенькі раділи не менш ніж я. Всі сусіди і знайомі віталися, а я ще більше пишався собою. Це було перше справжнє св'ято в моєму житті.

Перейшли рейки, вокзальчик, і нарешті двоповерхова школа з великим двором, обгородженим парканом з штахетника. Посеред двору, під віковичним дубом, що пам'ятає мабуть ще часи коліівщини, амфітеатром розтавлені лавки, замість сцени невелике підвищення з дошок. Все навколо уквітчане і грає оркестр цукрового заводу. У мене від такої уваги аж чуть в голові не запаморочилось.

Після урочистої лінійки св'ятковий концерт силами учнів. І я в цьому концерті цвях програми. Уявіть собі, маленький зростом хлопчик виходить на сцену і перед усім велелюдним

загалом, чистим дзвінким голосочком, наче дзвіночок, читає вірша і зриває грім аплодисментів. Та ще й якого вірша:

«Я аленький цветочек!

Я Сталіна синочек!...»

І це промовляє онук «ворога народу», відсидівшого десять років в Сталінсько-беріївських концтаборах.

Але мені в ту хвилину глибоко вірилось, що Сталін і справді мій батько, і що, відтепер, настане життя для всіх нас як у тій казці, де молочні береги, на деревах калачі, і дорослі вже ніколи не будуть ходити на свою важку, остогидлу, чорну роботу. Який жаж! Який же я тоді був дурень!... та що з малого візьмеш.

Моя перша вчителька, Соня Калинівна, великого серця і душі жінка, з півмісяцем заплетеної і вкладеної коси на голові, всіх нас приголубила розсадила за чотири дерев'яні чорні парти, і повела в країну знань.

Не дивлячись на все це, другий урок я провів у кутку класу. Так вийшло, що я першим в історії класу порушив дисципліну. На перерві у шкільному дворі підставив «ніжку» однокласниці, білявці Наді, і вона гепнулась у яму, викопану для посадки дерева.

За перші два з половиною класи мого навчання в Городищенській школі всякого було. Уроки прогулював аж гай шумів, Соні Калинівні безбожно брехав, щоправда вчився без жодної трійки. Правдою було ще й те, що я тоді не відрізняв де правда, а де фантазія. А скільки я тоді яблук перетаскав з власного саду моєї вчительки. Зараз думаю, що гарні оцінки мені виводила Соня Калинівна, за те що моя бабуня її обшивала. До більшовицького перевороту мама моєї бабуні

Варвара Іванівна, похована на Байковому кладовищі, це по її лінії в Києві існував відомий рід Терлецьких, тримала дві модні пошивочні майстерні. Звідси їх часто називали білошвейками. Бабуня постійно комусь щось шила, в ті роки люд жив бідно, тому перешити чи перелицювати якусь шматку відбою не було.

Де я прогулював? Ходив в ліс, яким же він був казковим для мене, бродив яругами, глинищами й кар'єрами цегельного заводу, бувало й пролазив у кінотеатр, фільми «Чапаєв» і «Брестська фортеця» дивився по десятку разів. І як на зло, коли служив в армії, нам сто разів показували «Чапаєва».

Найулюбленишим місцем мого усамітнення був дальній старий кар'єр. Конусоподібна гігантська заглибина з стрімкими глинистими берегами, посередині якого обросле комишем голубезне око води, в якій відзеркалювалось небо і хмари. Мені здавалося, якби на чомусь виплисти на середину, то побачив би самий центр землі. І я поклав собі, колись таки подивитись туди.

Моїм першим корефаном був однокласник Гриша. Батько його сидів у тюрмі, а матері ніколи було за ним дивитися. Так от, одного разу я примудрився закинути його портфель у грузовий вагон поїзда, що саме проїздив залізницею. Ох і дісталось мені тоді, і в школі, і дома.

В першому класі я по вінця закохався в однокласницю все ту ж білявку Надю. Носив її портфелика, проводжав додому у сусіднє село, повертався пізно. Врешті мені заборонили ходити з нею після школи, та це ще більше розпалювало мої почуття.

Через багато десятків років, у 1988 році, коли вже вийшло друком кілька моїх книжок прози, я поїхав своїм вухастим

запорожцем в Городище. Відвідав всі знайомі й рідні місця дитинства. Майже нічого не змінилося, тільки стало навколо якось убогіше і зменшилось в розмірі. Подимлювали труби цукрового заводу й цегельні, але вже не вражали висотою, ставки обміліли, поросли лататтям, знайомі стежки уже не в'юнились, позаростали, а то й погубилися. Школа ще існувала і дітей повний двір. І як же охопило здивування, коли я зустрів свою першу вчительку Союю Калинівну. Будучи глибокою старушенцією, вона мене пізнала, ще й про бабуню розпитувала. А коли я подарував, невправної прози, свої перші книжки, у жінки на очах виступили сльози і вона проказала: «Хоч ти й був шибеником, але я вірила, що з тебе вийде щось путне».

СМЕРТЬ СТАЛІНА

На великий жаль, так було прийнято в Радянському Союзі, що кожна сім'я не знала глибоко свого родоводу. Пам'ятали тільки діда й бабу, а далі окремі, випадкові, розрізнені відомості. Про предків, інтелігенцію, чи не дай Боже дворян, або козаків – то й взагалі повідмлялося в родині пошепки, бо носій такої інформації вважався неблагонадійним, і йому не «світило» вибитися в люди, тоді службова кар'єра всміхалася тільки вихідцям з пролетаріату чи селянства. А найгірше було тим, у кого батько, дід, чи там ще якийсь родич, заарештовувались ненависним «НКВС», чи КДБ.

В повній мірі це відчув на собі і я, не кажучи вже про мого батька, чи діда з бабою.

Таїна мого родоводу цікавила й мучила мене своєю невідомістю давно, ще з старших шкільних років. Те що дорослі не розповідали, і ухилялися під будьяким приводом від прямих відповідей, мене ще більше розятрювало. І я поклав собі: виросту, обов'язково зніму покривало з усіх таємниць. Та коли почав цим серйозно займатись – багато в чому вже запізно. Дуже жалкую що не проявив настирність в молоді роки, коли ще живі рідні і близькі родичі. Та більшість з них так залякані кривавими репресіями комуністичної влади, що вряд би сказали правду.

Навіть потім, в роки хрущовської відлиги чи за Брежнєва, страх бути заарештованим, або просто потрапити в списки «неблагонадійних» занімовував всім вуста. Дід тільки в останні роки свого життя, під величезним секретом, під дією

чарочки портвейну, коли вже наші діти, його онуки, повиростали, поділився зі мною гіркою оповіддю.

Отже, батько мого діда, мій прадід Михайло, проживав у Бердичеві, в свій час обраний старостою громади вірян костелу. В сім'ї виховувалось восьмеро дітей. Збереглася сімейна фотографія, де шістнадцятирічний мій дід і його старший брат, в чорних костюмах, комірць білої сорочки в стоечку і краватки, молодші брати в гімназичній формі, на сестрах світлі сукні з модними тоді рюшечками. Всі вони в тридцятих роках попали під арешти. Польські шпигуни, диверсанти, сівачі релігійного опіуму, фігурувало у їх арештанських справах. Хто помер по дорозі в Казахстан, і викинутий з ешелона на невідомому полустанку, хто загинув в концтаборах, та діду вдалося відсидіти всі десять років і вижити. Плюс ще енна кількість років на поселенні, заборона повертатися на проживання в Київ.

Про те, що мій дід, політв'язень з тридцять сьомого по сорок сьомий рік, і відбув присуджений термін у сталінських таборах, я малий - зрозуміло не знав і не второпав би, що воно таке. Але саме березнева подія п'ятдесят третього року, і реакція на неї моїх рідних, заронили в мою душу якийсь таємний камінчик сумніву у справедливості цього світу, пояснення якому я знайшов за багато років по тому.

Отже - смерть Сталіна.

Пронеслось світом, і випало з чорного, круглого, картонного гучномовця, на серце камінюкою, вселенське горе - помер Йосип Вісаріонович! Такий розпач навколо, наче не стало рідного батька, хоч самому помирай. Дорослі себе дивно

поводили, траурні обличчя, сльози, все навколо вбралося в чорне, наче от-от настане кінець світу.

Для мене малого стало лячно, чому це світ так затьмарився: ні тобі дитячого сміху, ні пісень по радіо, очі дорослих по вінця переповнені горем, начебто і люди і природа, уся земля, заклакли на порозі свого кінця. Всі і все навколо вбралося червоними, приспущеними прапорами. Я вперше почув з вуст дорослих чудернацьке слово «траур». Про те щоб вийти на вулицю погуляти не могло бути навіть мови.

До лутки вхідних дверей бараку приторочено держак прапору з чорною стрічкою. Такі ж пролетарські стяги на дизельній, на інших хатах, на воротах заводу. І що мене найбільше вразило, так це прапор на височенній трубі цегельного. Як туди можна було вилізти – просто не міг збагнути. На тій височині літають тільки голуби, ворони й кукурузники.

Дорослі на мітингах, дід навіть на обід не приходив. Натовпи на площі перед заводоуправлінням, на цукровому, у залізничників на вокзалі, потім всі подалися в центр Городища до райкому партії.

І завили довгі, протяжні, пронизливі гудки. Загуділо все на світі разом, та так стало моторошно. Особливо паровози на станції так душороздирно свистіли, що аж серце зупинялося.

День видався похмурим, така ж похмурість в поглядах людей. І ще, я помітив на їх обличчях і в поведінці, якусь розгубленість, наче всі вони водночас стали сліпими, і тепер без Сталіна їм не зробити й кроку! Хто тепер вкаже їм дорогу в житті, хто нагодує, хто дасть роботу і прихисток у бараку, хто засіє поля і збере врожай, хто захистить від страшених акул-імперіалістів і товстезних буржуїв?!

Навіть кудись пропав, вічно напідпитку, безногий танкіст з дірявою застуженою гармошкою, що жебракував під хлібною лавкою.

Я вперше, скільки себе пам'ятав, без вказівки і команди дорослих, притих у куточку біля печі, зачаїним мишеням.

Барачна будівля, в якій ми всі мешкали, була стара і від пережитих років вросла в землю. Таке враження, що проживаємо в напівпідвалі. Не чути звичних п'яних голосів знадвору, не перекидаються сварками в довжелезному коридорі мешканці, тільки крізь єдинне низеньке віконце, в нашій відгородці, можна побачити забруднені чоботи й черевики, що зрідка продибують за склом. Бабуня могла навіть по взуттю вгадати хто пішов, з ким, і куди.

За вікном прочвигали кирзові чоботи. Баба їх впізнала й зблідла, повернулася в бік діда, глянула на нього очима повними благання і впала перед ним навколішки. Я з переляку завмер у своєму куточку.

- Соню, облиш, - здавленим голосом видавив дід, і аж затрусився, - я тобі вже казав і не раз!

- Яне, молю тебе, Христом-Богом прошу, ти бачиш який час непевний, мало нам дісталосся, давай хоч трохи поживемо.

В двері постукали. Бабуня все стояла перед дідом на колінах. Він розлютився, зблід від злості, стиснув кулаки, запалі щоки потемніли:

- Негайно піднімайся, подумай своїм курячим мозком в яке становище ти мене ставиш!

Під вікном прогупали ще одні чоботи. Стук у двері повторився.

Дід, різким порухом рук, підняв бабуню з колін, знекровленими вустами вилаявся, і пішов відчиняти.

В кімнату увійшло трое мужиків. Зняли картузи, неголосно поздоровкались і заходилися витирати ноги об ганчірку біля порогу. Чоловіки були худими, в чорних засмальцьованих фуфайках, обличчя старанно виголені. Хоча постійна неголеність роботящої половини людства тоді була зазвичай.

Дід тим часом підійшов до вішала, за яке слугувала дошка з недовколоченими цвяхами, приторочена до стіни костиллями, якими кріплять рейки до шпал, зняв бабину плюшку і теплу хустку, подав: «Соню, ти збиралася до Марандихи, от і добре, а ми тут погомонимо, покуримо».

Як потім здогадався, а пізніше взнав, то були табірні побратими діда, з тих, хто вцілів після відсидки в сталінських концтаборах, і тепер кантувались по глухих селищах і містечках, без права проживання в Києві. Всі вони після ув'язнення були ще під наглядом всевидячого ока НКВС, і бабуня не даремно боялася, аби хтось із благопристойних сусідів не доповів куди треба.

За деякий час постукали і увійшли в кімнату іще двоє, таких же сірих, у фуфайках невизначеного кольору, дядьків. Тепер їх стало шестеро. Це всі хто залишився живими з трьох сотень заарештованих однієї осінньої ночі тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року в житлових будинках Управління Південно-Західної залізниці, що збереглися і стоять до цього часу в Києві, на вулиці Лисенка, за оперним театром.

Чоловіки статечно, наче на іменинах, повагом роздягалися, міцно тиснули один одному руки, чіпко обнімалися.

Мене здивувало, що я не бачив на їх обличчях скорботи і горя. Контраст у настрої людей, що розсаджувались за столом у кімнаті, і тих, хто перебував в цей час за дерев'яними стінами бараку разючий.

Дідуня щільно завісив ковдрою вікно, замкнув двері з середини та ще й на засувку. Дядьки, тим часом, видобули з кишень кілька зелених пляшок горілки - тоді її був тільки один сорт «Московская», за дев'ять рублів і двадцять копійок. З обличчя не дуже старий, але сивий як лунь, чолов'яга, порізав на тонкі скибки шматок жовтого, посипаного круп'ям солі сала. Десь узявся хліб і солоні огірки. Дід підхопився і дістав з полиці чарки. Гості розлили оковиту, долонями зверху прикрили гранчаки і підняли, звели до купи. Почувся зовсім глухий цокіт і притишені голоси:

- Будьмо здорові,

- Бісу місце в пеклі,

- Невже настане справедливість,

- Тихіше, не так голосно, - просив дід, багатозначно, при цьому, вказуючи очима на двері.

По хвилині, закусивши, компанія упівголоса, збуджено-стримано загомніла:

- Невже реабілітують?

- Розігнався,

- Знаєш скільки мільйонів таких?

- Більше за все, я хотів би подивитись в очі капітану,

- Зараз він мабуть полковник, якщо не генерал,

Мужики розлили ще по одній. Дід піднявся, всі притихли:

- Давайте вип'ємо за тих хто не дожив до цієї днини.

Присутні зітхнули, перекинули посуд до рота. За хвилину потягло від них ядучим димом махри. Я зовсім припишк у своєму кутку, бо відчув, що став свідком чогось незвичного і неординарного, звісно все це я усвідомив з роками.

А тим часом дід з друзями налили ще, випили, і стримуючи один одного від голосної розмови, тихо, майже пошепки, заспівали: «Віхрі враждебные веют над нами, в бой роковой ми вступили с врагами...»

Тепер коли минуло стільки років, коли вже сам багато чого побачив і пізнав у житті, коли люди можуть вільно висловлювати свою думку, я про діда і його потерпілих друзів думаю з гордістю, попри їх фанатичну віру в чистоту міфічної комуністичної ідеї, адже могли наразитись ще раз на тюрму або концтабір, і головне тут не прихильність до утопічних викладок Фур'є і Сенсімона, а внутрішня готовність до супротиву існуючому тоді кривавому суспільному ладу, тільки що з того.

Будучи уже старшокласником, часто внутрішньо обурювався, якщо в Сталінських концтаборах перебувало мільйони невинних, то чому вони не повстали проти такої тиранії, невже краще померти замордованими роботою і голодом. І тільки потім, прочитавши Солженіцина «Архіпелег ГУЛАХ», взнав про жорстоко придушені подібні випадки супротиву. Цього автора поважаю за правду про чорну сторінку історії радянського молоху, і категорично не приймаю за його імперський погляд на народи, які входили до складу СРСР.

МИКОЛАЇВ

Що казати, ріс я безграмотним. Другу половину третього класу довчався в Миколаєві. В голові не трималося жодного з правил граматики. Якщо в Городищі дід з бабою ще вимагали від мене готувати домашні уроки, то в Миколаєві, де жив і працював мій батько з новою сім'єю, мачусі було не до нас. Ми їй потрібні були як минулорічний сніг. Я думаю, батько забрав мене до себе тільки для того, аби стати на заводі «ЮТЗ», де працював технологом, на квартирну чергу. Троє дітей: я, брат Володя, і сестра по батьку Люся, давали право на пріоритет в списках.

Проживали ми тоді у приватному будиночку, який батьки винаймали у хазяйки в районі «Широка балка». На той час це був Миколаївський «Шанхай». Вздовж вулиці будинки з глиняними стінами, пласкими південним дахами. У кожному дворі сарайчики, курники, і невеликий город за ними. Від вулиці, обрамлені низеньким парканчиком палісадники з квітами. Побіля хат кілька акацій і абрикос, від літньої спеки, перед хатами, заплітався виноград, і обов'язково колодязь, тільки якийсь дивний – емність для збирання дощової води.

Хатка наша стояла недалеко від залізничного переїзду, здається четвертою чи п'ятою. В кінці ж городу головне – починалася широка і глибока балка, роздолля для дітвори.

От у цій балці, вважаю, я й закінчив третій клас. Стежка в широкобалківську школу йшла через цю яругу, по дну якої, інколи, протікав струмочок, росли кущі глоду і ще всяке чортовиння. Я, по дорозі в школу, захоплювався якоюсь дрібничкою, і тоді мені вже не до навчання.

На крутому схилі балки я видлубовував циліндрики артелерійського пороху, міняв їх на мідяки і йшов грати в «Коца». Інколи навіть й вигравав. Набутий досвід потім прислужив мені в інтернаті.

Одного разу, в норі, яку ми видлубали з братом першокласником, в крутому схилі балки, просачкували цілий тиждень шкільних занять. Вранці, як водиться, брали портфелі, сякий-такий сніданок, і йшли замість уроків у «землянку». Там навіть був у нас склад провіанту.

Життя було прекрасним, аж поки не «заклав» сусіда. Влетіло тоді нам гарно. Маю зазначити, що мачуха Галя, родом з Архангельської області, була майстриня на розноси. Вилаювала від душі на всі заставки, жити не хотілося, але біла не дуже.

Щоденник мій був розмальований вздовж і поперек зауваженнями й двійками. В класі я став безнадійно відсталим. Вчителька дивувалася, як це я зумів закінчити другий клас в Городищі без трійок. Потім, вже після смерті бабуні, я віднайшов у її шифонері листи мачухи з Миколаєва, якими вона засипала в той рік старих. В них вона виставляла нас бандитами, уродами, недоумками по яких плаче колонія, і що ми погано у своєму житті закінчимо. В кінці просила: «заберіть до себе хоча б Льоньку, це такий непослух, що сил моїх вже на нього не вистачає...»

А найглибше враження того третьокласного року - це одрізана голова чоловіка.

З вікон широкобалківської школи добре видно насип і залізничне полотно, по якому доставлялися вантажі в Миколаївський порт і пасажери на міський вокзал. Я саме зайшов до класу і побачив, що всі повистромлювались у вікна.

Хтось прибіг і сказав, начебто на насипу чоловіку відрізало голову. Нам було видно, що стоїть поїзд і до локомотива збігаються люди. Про уроки не могло бути й мови, я з кількома однокласниками дременув туди.

Те що я побачив, ще довго не виходило у мене з пам'яті. Я ошелешений не міг просто збагнути, як це – тулубище людини з руками й ногами окремо, а голова окремо. Я вдивлявся в обличчя цієї людини, ну чому вона не розплющує очі. Чому мовчки стовбичить натовп, може треба приставити голову до плечей і людина оживе. З острахом, але нічого не міг з собою вдіяти, перевів погляд на зріз голови й шиї, це як зазирнути в потойбічний світ, вгадувалась перерізана трубка горла і червоні шматки м'яса. Страшно пригадувати, враження далеко не з простих. Ще довго потім воно мені поставало в уяві. По натовпу шепіт «самовбивця». Тут знову мої мізки набік, як це може бути, щоб людина сама перед поїздом лягла на шпали і поклала голову на рейку. Я провів долонею по своїй шиї, наче переконувався чи на місці вона в мене. Від таких звивів думок зашпори докочувались аж до кінчиків пальців.

У серпні 1968 року, вступивши зі своєю військовою частиною в Чехословаччину, на так званий «захист свобод і демократії» зі мною трапилась не зовсім схожа, але всетаки подібна історія. Будучи інструктором по комсомольській роботі політвідділу дивізії, капітан Сердюк, мій начальник, послав у розвідувальний батальйон під Братіславою фіксувати всі героїчні вчинки солдатів і молодих офіцерів. Командир батальйону і замполіт тільки розвели руками, самі ходять, дивіться, ми таких не помічали. Батальйон розташувався у розлогій поймі Дунаю і тримав під контролем прикордонний і

таможний пункти з Австрією. Я обійшов всі пости, поспілкувався з земляками, справді ні одного героїчного випадку, врешті підсів у БТР що віз обід нашим солдатам на таможню. Дуже вже хотілося хоч одним оком, хай навіть через колючий дріт, подивитись на капіталістичну країну. Старшина завантажив у відкриту броньомашину термоси з харчами і ми рушили. Напруга перших днів вступу на територію іншої держави спала і пострілювали тільки вночі. Світило сонце і ми мчали по відкритій місцевості, дамбою, до прикордонного пункту. Я сидів поруч з водієм, старшина стояв в кузові біля кулемена підставивши обличчя приємній прохолоді. Через кілометр проміжний пост таможні і піднятий шлагбаум. Тут наших солдатів не було, для чого, коли основне завдання попереду, контролювати все безпосередньо на кордоні. Два чешські солдати сиділи під будкою і завжди привітно махали нам руками, тому наші пролітали повз них без уваги. Цього ж разу я й незчувся як щось гупнуло й ударило, наче палицею в спілого гарбуза. Скреготнули гальма, шлагбаум що саме чомусь перед нами почав закриватися, заклинило, і мене відкинуло вперед. Боковим зором помітив як з насипу збігає двоє чехів у військовій формі в напрямку прикордонної полоси з австріяками, до якої метрів п'ятсот-шітсот. В кузові лежав навзнич старшина. Водій з пополотнілим обличчям тикав мені рукою в його бік. І тут мене пробило, як тоді в дитинстві, у людини пів голови, все забризкано мізками, черепок другої половини біля тормосу з кашою. Та все це ще нічого, а от пальці його руки вхопилися за защібку кришки і кілька разів конвульсивно відкрили і закрили. В мене ступор, як може мертва людина діяти рукою. Почувши постріли водія з пістолета прийшов до тями, двоє

призвідців смерті уже пробігли в напрямку до Австрії метрів сто. Я метнувся до кулемена, пересмикнув затвор і дав довгу чергу. Втікачі зазигзагили, але пробовжували тікати. Хоч я й непогано стріляв, та ніяк не міг влучити. Ну ж наче ось, дві фігури в прицілі, натискаю, сипеться градом свинець, а не влучаю. І коли «контрики» вже влізли на колючий дріт нейтральної полоси, мій кулемет змовк, далі не мав права стріляти і вбивати на чужій території. Інколи думаю, може то мій ангел не дав мені у запалі трагічної ситуації вбити людину, не знаю. По життю я попадав в історії ще більш страшні, коли сам стояв на краєчку буття, але ці два епізоди, з далекого дитинства і нерозумної молодості, завжди пригадуються коли мова заходить про життя і смерть.

А ще я пам'ятаю в Миколаєві ловив бичків прямо руками під прибережним камінням в Дніпробугському лимані. Як вибрав кілька рибинок, потрібно їх порізати на шматки, насажуєш кусочок на гачок і вже очікуєш кльову на більшого бичка. От з цим порізанням живої рибинки у мене була проблема, просив рибаків по сусіцтву мені допомогти. Ті відверто насміхалися.

Як не дивно, Миколаїв люблю. Тут, як кажуть, пахне морем, мандрами, романтикою. В натовпі є завжди хтось у морській формі, безкозирка на праву брову, на грудях виглядає полосатий тельник, за плечима густ, і собі хочеться так.

БАТЬКО

З горем наполовину, перебуваючи в Миколаєві, через численні докори й колотнечі в сім'ї, дотяг своє навчання в третьому класі до літа. Відна вчителька просто махнула на мене рукою. В таблиці одні трійки, по поведінці теж, і то тільки тому, що батько пообіцяв забрати мене з школи і відправити до діда й баби в Київ, але про це я ще не знав. Діда в цей час остаточно реабілітували і він отримав дозвіл на проживання в столиці. Квартири колишньому політв'язню, зрозуміло, не повернули, але виділили кімнату в комуналці по вулиці Червоноармійській 90а. Я з нетерпінням чекав переїзду.

Зате яке випало нам з братом пречудове миколаївське літо. Ми нікому не були потрібні. Тікали при першій наголі на березі в балку, тікали від сварок в домі, від постріків про нестатки. Це я зрозумів тільки зараз. Ми надані самі собі купалися в свободі. Батько на роботі, мачуха теж десь чергує, або доглядає свою донечку, нашу сестричку Люсю, ми ж вільні як птахи. Пропадали в основному на березі Бугу. Розлив води тут широченний. Від нафтобази і до маяка кілометр високого голого берега. Стаєш на ньому і від широченного краєвиду перехоплює дух, особливо коли, здається зовсім поруч, під ногами, пропливає океанський велетень-корабель. Так би й подався на ньому у далекі світи. Як я заздрив тим, хто перебував на його палубі, і тим кому таке всміхнеться, бо у самого майбутне у тумані невідомості.

А ще з того узвишного, скелястого, дряпливого від ракушняку берега, посеред широкого плеса води острів - «Семенівська батарея». Батько розповідав, що насипали його

козаки вручну, під час російсько-турецької війни, аби захистити Миколаївський порт. З гармат що встановили на острові і на березі вівся перехресний вогонь, тому турки так і не змогли захопити порт. Я собі уявляв як бабахкають батареї, як свистіли ядра, як героїчно захищаються наші воїни, і брали завидки. Тоді я був переконаний: все що було героїчного в нашій історії, вже минулося, і що на мою долю нічого такого не залишилось.

Батько, будучи заядлим рибалкою, і якимось, при тій бідності, спромігся на невеликого човна з підвісним мотором. Чорна від смоли, дерев'яна плоскодонка була явно стара, і моторчик захлинався від кожної більш-менш потужної хвилі, та для нас це не мало ніякого значення. У будні, ми самі без батька, приходили на стоянку, побіля маяка, відчиняли залізну шафу, брали весла, добредали по воді до човна, відв'язували, і – вперед, до Семенівської батареї. Подумати тільки, мені не було і десяти років, Володі і того менше, ми самі гребли через фарватер, де плавали океанські кораблі, і це ж не сто метрів, а цілий кілометр.

Ми тоді прекрасно орієнтувались у хвилях і в напрямку вітру. До острова підпливали з підвітреного боку. А там же такий теплий, білий пісок, і вода прозора, через яку видно дно і все що на ньому відбувається, пасма зелених водоростів, якісь крабики, мальки верховодки. Я завжди вдивлявся в дно, бо мріяв углядіти, щось на кшталт, від російсько-турецької війни, ядро, спис, а то навіть утоплену гармату.

Особливим шиком було спіймати рябого бичка. Вони, як правило, за розмірами велетні. Мачуха їх смажила і ми залюбки їх тріскали, бо не було чого іншого.

Ну а вже коли у вихідний на риболовлю збирався батько, то наставало справжнє св'ято. Це означало, що він брав мотора, і ми пливли далеко в Прогної, чи в глибину Дніпровського лиману, чи навіть на морську косу.

Як правило, на ночівлю ми вибирали безлюдне місце, батько не любив скупчення рибалок, причалювали до берега, і облаштовувались. Назбиравши на піску сухого хмизу й очерету для багаття, всідалися до вечері. Комарі діставали, не те слово, та ми цим не переймалися, все оповивалось романтикою і сизим димком від головешок. Простелявся батьків брезентовий плащ, викладалась нехитра їжа: буханець сірого хліба, банка кильок в томаті, банка ікри кабачкової, цибуля, помідори та огірки. Ми намазували кабачкову ікру на хліб, і така це була смакота. Батько ж діставав собі ще й пляшку дешевого вина, типу портвейну, плюскав у кружку, повільно випивав і робився радісним і веселим. В такі хвилини очі його засвічувались натхненням і бажанням нам щось розповісти. Ми всідалися тісненько з братом, і слухали його оповідки, життєві байки, фантазії. Тоді ми в них вірили. Він розпалювався й будував грандіозні плани: як він скоро поміняє роботу, попливе механіком на океанському пароплаві, заробить силу грошей, купить нам костюми, нового човна, а то й цілий катер. Найкраще ми любили слухати про те, як він отримає скоро від заводу «ЮТЗ» ділянку землі, побудує велику хату, в якій кожному буде по кімнаті, посадить сад, і ми будемо їсти від пуза абрикоси, яблука, груші й сливи, а замість води питимемо виноградний сік.

Непомітно дожарьовували на купці головешок світлячки вуглин, на чорний оксамит неба висипали міріади зірок,

невеликі хвилювання води хлюпотіли під днищем плоскодонки, ми розстеляли якесь старе ганчір'я – у човні його було повно – і вмошувались спати.

Засинаючи я пригадував як ми добиралися сюди, в черговий раз заглох мотор, батько сів на весла і вигрібаячи по хвилях заспівав: «капітан, капітан, улыбнітесь, ведь улыбка ето флаг корабля...» і здавався він мені в ті хвилини справжнім капітаном.

Я не знаю, чи вірив батько у те що говорив, чи не вірив, але зі всього сказаного ним, так нічого й не здійснив. Тепер я думаю, що то були найкращі хвилини його життя: берег, зорі, сини, вдячні слухачі, ніхто не перебивав, в такі хвилини він відчував себе справжнім господарем життя. В цей момент він піднімався думкою до небесних висот. В ті хвилини він був самим собою: мрійливим, сильним, красивим, наче й не був ніколи як син «ворога народу» вигнанцем звідусіль, наче й не вмерло до нас троє дітей, а дружина не попала на все життя в психоневрологічну лікарню, наче не було поранення в голову, і тої бідності яка лізла з усіх щілин.

Того літа, якось вже вийшло, ми почали говорити на мачуху «мамо», та вона всеодно чихвостила нас за першої-ліпшої нагоди і в хвіст і в гриву. Особливо діставалося брата. Він чомусь, коли сідав, починав хитатися. Тут вона і заводила: «Перестань хитатися! Скільки можна, так все життя і прохитаєшся, як твій безлабурний батько, що тільки того й вміє, що на кожному кроці брехати і випивати з ким попало...» І пішло й поїхало: яка вона нещасна, які золоті гори наш батько їй обіцяв, які ми байстрюки неприкаяні, і що нас виправить тільки могила. Доходило і до паска. Часто вона й рукою могла

прикластися до наших сідниць. Брат упирався, стояв на своєму, часто тікав з хати. І ще більша здіймалась веремія, коли вона його вловлювала. Батько ж відмовчувався.

Вже перебуваючи в київському інтернаті, я кілька разів приїздив до нього ненадовго на літніх канікулах в Миколаїв. В сім'ї у нього нічого на краще не мінялося. Робота, безгрошів'я, сварки і підростала гарна сестриця Люся. От її я чомусь приймав всією душею. В один з приїздів, мабуть перед одинадцятим класом, я був неприємно вражений батьковим брехливим нахвалянням. Сказати йому про це я не наважився, не вистачило рішучості, та й потім не хотів при людях його соромити.

Трапилось це по дорозі берегом до човнярської пристані. Батько зустрів кілька своїх гарних знайомих чи друзів, не знаю. На їх запитання, хто це з тобою Євгене? Той, гордий від щастя видав: «А це мій старший син Леонід, мешкає в Києві і вже студент Київського університету». Про університет я ще навіть і не мріяв, тут аби закінчити школу-інтернат і якось улаштувати своє життя-буття. Отож, я промовчав, а йому хоч би що. Зараз думаю, то була в нього така захисна реакція від невдалої долі.

В одинадцятому класі, він приїхав на кілька днів у Київ до діда й баби, ті влаштували йому консультацію у відомого лікаря, і провідав мене в інтернаті. Зустріч була короткою, я вийшов до нього на перерві між уроками. Ми стояли біля шкільних воріт, він задавав звичайні питання, відчувалося що у чоловіка розривається серце від любові до рідного сина, хотілося обняти й притиснути до себе, та так і не наважився. Подарунка ніякого в нього не було і грошей мабуть теж.

Задзвенів дзвоник на урок, він рішуче зняв з руки годинника «Победа» і вручив його мені.

В класі від гордоців в мене розривалися груди. Я беріг цей старенький годинник як зіницю ока. А коли через кілька років, уже коли служив в армії, в мене, салабона, хтось із стариків його закосив, було дуже боляче.

От і виходить, що батько виникав у моєму житті епізодами, і враження від зустрічей з ним роздвоювались. Мало того, й він жив у двох вимірах, чи світах, не знаю як це назвати. Перший – проза оточуючої реальності, другий – кришталеві палаци планів, в які щиро вірив.

Через багато років, народження мого онука Кирила з новою силою нашттовхнуло на думку всетаки докопатися до витoku мого родоводу.

Не можна сказати, що я про це не думав раніше – просто не випадало часу і грошей поїхати і розшукати далеких родичів, познайомитись. Такі речі, як правило, ми відкладаємо на потім, та в більшості випадків «відкласти на колись», означає не зробити ніколи. А тут, наче з неба мені було послано, поїхати в Бердичів, де проживала наймолодша дев'яностолітня сестра діда. Жодної адреси я не мав, крім старої поживклої поздоровчої листівки від неї діду, з зворотньою адресою – Бердичів, вулиця Березнева 8.

Виявляється за цією адресою така ніколи не проживала. Ми з братом проблукали кілька годин вулицями, напитали з десяток Піотровських, та всі вони не ті. Нарешті я здогадався попитати де жив церковний староста. Одна древня каргуся чітко вказала на місце. Виявляється тепер це Березнева 28.

Зустріла нас наймолодша сестра діда, ширю зраділа, побачивши своїх двоюрідних онуків, і вразила, в свої пізні роки, ясною пам'яттю.

На ранок ми з братом мали повертатися. Я піднявся раніше підготувати «запорожця» до поїздки. Поки Володя збирався випало трохи вільного часу. Вийшов у сад, ще раз подихати повітрям моїх діда й прадіда, постояти на землі, по якій ступали їх ноги. Старезні сливи, яблуні, горіхи. Вчора ми допомогли родичці, обтрусили горіхи і назбирали аж два мішки. Сестра діда тільки й проказувала: «Дякую вам хлопці, а то ворони порозтягують, нам уже не зтрусити. На свята продамо, буде на хліб».

Іду садом, переймаюсь святим місцем, де виростили і мужніли мої предки, увагу привернула напівзасохла, мабуть столітня, груша. З заду, непомітно підійшла старенька хазяйка. Стала поруч. Помовчали. Це тоді було найціннішим, чого я потребував.

Згодом вона перейняла мій погляд на грушу, і, зітхнувши, пошепки, хоч тут нас і так ніхто не чув, повідала: «Льончику, ця груша - не проста. Вчора не хотіла про все розповідати, але якщо правду, то до кінця. Коли твого діда в тридцять сьомому заарештували, і твій батько оббив не один поріг в пошуках справедливості, і переконавшись що не зможе ні вчитися, ні роботи знайти, він приїхав до нас у Бердичів. Я його прийняла, він мій улюблений племінник, хоч одразу, кожної ночі, чекала на візит НКВС. Всі дні він ходив від заводу до заводу, по всіх роботах - кругом відмова. А що поробиш, як казали тоді «яблучко від яблуньки далеко не котиться». Від «сина ворога народу» всі сторонилися. У нас

самих половина бердичівських родичів арештована: двох моїх братів, чоловіків сестер і їх самих, одним словом, попали в кутузку майже всі. Тримали їх у Вінницькій тюрмі. Помічаю що твого батька охопила така розпука, що і словами не передати. Весь схуд, зблід, нічого не їсть, і погляд став камінний, відсторонений. Ми саме збиралися їхати у Вінницю, одвести передачу в тюрму. Виходимо з двору, а його немає. Мені як в груди щось ударило. Я в сад. Він висить на цій груші, зашморгнувшись на власній краватці. «Слава тобі Господи, Царице небесна», - вона дрібненько захрестилася, - «ми встигли його зняти, а то б сталося непоправне. Відтерли його самі, відходили. Лікаря не викличеш, донесуть, тоді точно посадять, тоді це називалося непрямим доказом вини».

Від такої нелегкої оповіді у старенької аж піт виступив на лобі. У мене теж боляче скімлило під серцем.

Залишили ми з братом Бердичів мовчки. Я тримався за кермо важко роздумуючи, він теж зажурився, я йому все розповів. Вперше у життя, я відчув, що існую не в одному часі, а в кількох одночасно. В пам'яті спливала фотографія, що висіла на стіні в хаті Вацлави: стоять тісним, родинним сімейним напівколом, оточивши батьків, їх діти, і серед них мій дідуня в шіснадцятирічному віці, відкриті обличчя, погляди повні віри в щасливе довге життя, і навіть гадки не мають, що їх чекає в майбутньому. На світлині майбутній дідуня з копицею буйної шевелюри на голові, а я пам'ятаю його тільки лисим, просвітлений, спрямований погляд до добра, перемог і щастя, ще нема на світі мого батька, ні мене, ні дітей моїх, ні онуків, і проектів з цього приводу ніяких. А може нас і справді нема, подумалось мені під час розглядання, може це

сон, чи короткий спалах космічного розуму в холоднім безмежжі Галактики.

Що то, час – невпинний, невблаганний, невідворотний.

Помирав батько дуже важко. Ми з братом вже будучи дорослими й сімейними, робили все можливе, приїхали в останній раз, та що поробиш, коли неминуча з костуром і косою, вже стояла біля нього – рак нирки. Та він навіть в такому безпорадному стані погрожував медперсоналу в лікарні, який вже махнув на нього рукою, мов приїдуть з Києва мої сини академіки, вони вам влаштуть «кузькіну маму».

ГАДАННЯ ЦИГАНОК

А перед самим від'їздом на Київ, на одвічне проживання до діда і баби, зі мною трапилась одна віща подія.

На початку Широкої балки, недалеко від залізничного переїзду отаборилися цигани. Хазяї будинків, які ближче до переїзду зачиняли на замки ворота й хвіртки, пантрували за сараями й городами. Ми ж малеча, заінтриговані страшилками, розповідями дорослих про циган, весь час крутилися біля їх табору. Нас вабило їх похідне життя, розцяцьковані підводи, палатки з лоскутів різноколірної матерії, багаття і великі киплячі казани, стриножені коні, що самі паслись тут же у посадці, що витягнулась вздовж рейок кущами глоду, дичок абрикос і акацій.

Одного разу наганявшись, ми подалися на переїзд попити води з колодязя. Підійшли циганки зі своїми відрами. Всіх здуло, а я, чомусь, затримався. Одна з них та й питає, чи є в мене гроші. Мені було б збрехати, та я, під її уважним поглядом чорнющих очей, не наважився, зізнався, мовляв, є у мене в кишені дрібненькі монети по копійці.

«Позолоти ручку, красавчику, всю твою долю змалюю і розстелю перед тобою», - співала циганка, гіпнотизуючи мою волю. І це дитині, жах. За кілька хвилин вона виманила всі мої нехитрі скарби, та й пішла собі, залишивши мене пеньком.

Увечері, я тихо, поділився своїм горем з хазяйкою хати. Щиросердна, добра тітка, яка інколи нас підгодовувала, важко зітхнула, похитала головою і сказала: «Погано, синку мій, вона все твоє щастя забрала і долю твою осиротила. Треба було хоч копійчку залишити в кишені».

І так я її слова глибоко сприйняв до серця, що хоч у воду навіки. Ще раз почав старанно обнишпорювати кишеньки. І трапилось чудо, в дальньому куточку, у якійсь шпарині, я виколупав копіечку.

«Слава тобі Господи», - зраділа хазяйка, - «не покине тебе ангел-хранитель».

Другий випадок трапився в Одесі на Приморському бульварі. Я вже після інтернату працюю асистентом кінооператора на Київнаукфільмі. Увечері після зйомок прогулююсь бульваром. Назустріч яскравопримітна циганка. Знаю, що не можна ув'язуватись у розмову, та подіяла невідома магія, просто чари якісь. В кишені всього один залізний рубль, а жити на нього ще три дні, щодня дві склянки томатного соку і кілька пиріжків по чотири копійки. Бачачи що юнак спантеличений, ворожбиха почала здалеку, примовляючи при цьому, що робить це безкоштовно. Ну а вже коли одразу попала в правду про мене, сказавши, що я сирота чи напівсирота, а це одне й теж, що в мене один брат і одна сестра, і що в цьому місті у мене нікого нема, і що мене чекає далека дорога, і що я хочу їсти, я зовсім розгубився, а про майбутнє скаже тільки коли я «позолочу ручку». При цьому запевнила, що тільки потримає гроші в кулаці і обов'язково віддасть. Одним словом, наспівала такого, що я просто зовсім розгубився. Незчувся як кудись випарувався мій металевий «годуванець» і циганка вже на чималій відстані.

Але яка дивина, все що мені було нагадано, майже все збулося: поїздки по Союзу, пригоди на грані неймовірного, служба в армії за горизонтом, товаришування з великими людьми (по роботі з письменниками), двічі буду жонатий, і одна

дитина, і що переживу багатьох друзів, і що прийде до мене успіх тільки в дуже зрілі роки, і багато ще всякого. Помилилась в одному, в шлюбі я тільки один раз. Правда життя не закінчилось, теоретично, якщо навіть маєш дорослих онуків, то може...

Думаю що ангел охоронник таки в мене мається, як гадала циганка в далекому дитинстві, біля колодязя на залізничному переїзді, і друга, в Одесі на бульварі, сказала як у воду дивилася, коли я дожив до таких літ, і все справдилось.

Р.С. А навчив мене протистояти психологічному напору подібних гендлярів мій перший кінооператор, Борис Михайлович Лернер, але про це пізніше.

КИЇВ

Кажуть киянином має право називатися людина тільки в третьому поколінні. Я ж почав свій київський період життя у тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомому році, хоч батько, дід з бабою, батьки моєї бабуні, Терлецькі, всі були свого часу корінними киянами. Взагалі коли я попадаю в район оперного театру і вулиці Ярославів вал, то мене завжди охоплює дивне хвилювання, пояснення якому я не знаходжу. На вулиці Лисенка мешкав мій дід з бабою і батьком, одразу на вулиці Ярославів вал, будучи Золотоворотська, стояв двоповерховий флігель сестри бабуні Устини, зараз на тому місці посольство Польщі, трохи далі вулицею Омелян, її брат відомий інженер і архітектор. А було ще бабуніних двоюрідних сестер і братів ціла купа. Пам'ятаю тільки одну, заслужену працівницю культури, нагороджену орденом лєніна, завуча школи, Марію, мешкала на Подолі на вулиці Жданова. Ну а вже коли відвідували весною Байкове кладовище, то там тих родичів не перелічити.

Отже, Київ. Це наче я попав у інший світ. Величезні будинки, безліч машин, жовті тролєйбуси, і без міри люду. Ну а вже від какофонії різнокаліберних і різноголосистих автомобільних клаксонів подітися неможливо. Мені, звиклому до городищенської тиші, це як артилерійська канонада, в Миколаєві і то було набагато тихіше, а вночі, коли в столиці все зтихає, так гудки, свистки, навіть раптове рявкання паровозів від товарної станції і вокзалу. Попервах ходив і постійно оглядався, може якомусь авто став на дорозі.

Восьмиповерховий будинок по вулиці Червоноармійській 90-а, виглядав як палац. Він і справді на той час був елітним, в ньому поселились всі відомі вчені, академіки: Амосов, Шахбайзян, Умовіст, старі більшовики: бувший комендант Києва у Громадянську Савицький, навіть якась старушенція що зустрічалася з Леніним. Тільки їм всім окремі квартири, а діду кімнату в багатолюдній комуналці, під яку був перероблений другий поверх будинку. Та всерівно, стеля на трьохметровій висоті і здоровезне, на повний зріст, вікно, підвіконник шириною, як полиця у вагоні, то уже для мене неабияка дивина.

Дід уже маючи статус старого більшовика пішов по райкомах, усіляких міністерствах і домігся щоб нас з Володькою зарахували в інтернат. Щоправда, не вийшло в один, а в різні, та й на тому було добре.

Поки оформлялися документи, почався навчальний рік, мій четвертий клас. І щоб не відставати в навчанні, мене тимчасово влаштували в звичайну міську школу № 112, поруч на Червоноармійській. В неї я ходив, поки ладналося з інтернатом, рівно два тижні, але прославився на весь район. Тепер думаю - це була моя перша публічна слава, як майбутнього письменника.

Щоб перевірити рівень знань після літніх канікул, вчителька нам дала диктант. Те, що відбувалося другого дня в школі, я запам'ятав на все життя. Двері класу не зачинялися, приходили глянути на мене директор, завуч, усі викладачі і ще хтось я навіть не знаю, з однією метою - подивитись на учня унікама. виявляється я умудрився в кожному слові диктанту зробити по три-чотири помилки. На той час це був світовий

рекорд. І коли бабуня забирала мої документи зі школи, бо нарешті вже мене чекали в інтернаті, вся адміністрація сто дванадцятої школи була їй, ну, дуже вже, вдячна.

В інтернаті на питаннях грамотності ніхто не зациклювався, я навіть в одинадцятому класі продовжував плутати голосні після шиплячих.

По справжньому мені відкрив Київ дід. Кожної неділі ми з ним йшли на велику прогулянку містом. Піднімалися Червоноармійською до площі Толстого, потім Хрещатиком на дніпровські схили. Відвідували стадіон імені Хрущова, планетарій, Лавру, парки, ринки і звичайно ж бані. З тих пір я палкий прихильник парильні. Зазвичай, по суботам, ми йшли з дідом в Троїцькі бані. Там не стільки мене цікавила помивка, як підслухані розмови мужиків і непомітні розглядини інвалідів. На той час фронтового люду ще вистачало. Тут такого можна було почути й побачити. Ті їхні життєві історії, вражали і надовго засідали в пам'яті. Головне терпляче висидіти в черзі і проскочити банщика на вході в помивочну залу, на прізвисько «банька всіх рівняє». І починалося мое «кіно». Випещених неробством тіл тут не водилося: усі жилаві, худі, з чорними плямами загару на шиї, грудях, руках по лікті, з покрученими суглобами і твердими, нестриженими нігтями на пальцях. Хтось сидить витягнувши ноги, заплющивши очі, і з нього валує пара, там розливають по гранчаках «шмурдяк», там сваряться за шайку, не циганський табір, але схоже на ярмарок. Чути розкотистий репіт, соковито-міцні чоловічі лайки, зойки задоволення, струмує з величезних кранів холодна й гаряча вода, там когось намілюють, що аж

піна поховала тіло, і над усім цим відлуння звуків, що ширяє вгорі під кам'яною стелею, розслабляє, цілком впливає.

Співчутливо, з насторогою, придивляюсь до інвалідів і дивуюся, як людина без руки, або ноги, вправно пересувається, набирає і несе шайку з водою, особливо мене вражало, коли інвалід самостійно вдягається. Я тоді не міг розлучитися з думкою, ну чому в ящірки, коли ти її налякаєш дубцем, відпадає хвіст, а через деякий час відростає новий, чому в людини так бути не може?

Після фундаментальної помивки і трьох заходів у пекельну парильню, ми напіводягнені і не застібнуті, бо пробивав ще піт, сходили на перший поверх, дід брав у буфеті, за три копійки, склянку гарячого чаю. Розмішував, виймав ложечкою з нього шматочок лимона і віддавав мені. Я, приховано кривлячись, жував його, висмоктував і ковтав. Дід примовляв: - «Онучку, це вітамін, запам'ятай, все що корисне - несмачне, так і в твоєму житті буде».

ОДНОГО РАЗУ

Цього вихідного дід змінив маршрут нашої недільної прогулянки. Зазвичай з площі Толстого ми прямували на Бесарабку, а тут повів мене Пушкінською, бульваром Шевченка та Володимирською до оперного театру.

Поведінка діда здалася мені трохи незвичною. По-перше, він чогось хвилювався, робив довгі паузи у нашому неквапливому перемовлянні; по-друге, наче огорнула його важка задумливість, і в погляді помітний сум.

Зупинилися біля оперного театру. Дід поклав мені на плече руку: «Льончику, дорогий мій онучку, послухай і запам'ятай на все життя, - я завмер, бо відчув, що дід має мені довірити таке, про що знати нікому не можна, - он глянь туди, - і він вказав мені на будинок за театром, - в ньому, на третьому поверсі, колись була наша квартира з Сонькою».

Дідове повідомлення, справді, стало для мене приголомшливою новиною. З окремих уривків розмов дорослих, випадково почутих, я знав, що діда від чогось реабілітували, повернули право жити в Києві, а от того, що він колись мешкав в самому центрі я не відав.

- Діду, а чому ми тоді живемо не тут, а в комуналці, - наївно запитав я, і відчув, що доцільніше було б промовчати.

- Ех сину, - інколи, в стані радощів чи хвилювання, дід замість слова онук, говорив син, - колись, як підростеш, я тобі все розповім, а зараз давай краще підійдемо ближче.

Неспіхом обійшли оперний, стали на вулиці Лисенка перед ошатним будинком. Я гостро відчув, що дід уповільнився в

рухах і тягне час, врешті перейшли вуличку і пірнули під арку між доминами.

Коробка двору без дерев, сірі облуплені стіни сусідніх будинків, різнокаліберні вікна.

Дід взявся за ручку високих та важких, сотню раз фарбованих, дверей, піднімаємось широкими кам'яними східцями, стали на площадці.

Так було цікаво, що у мене аж завмерло серце, що ж буде далі? Дід провів правицею по голові, це був його характерний жест, коли стояв перед важким вибором. Потім таки натиснув жовту кнопку дзвінка. Поверхом нижче загавкав пес.

- Мабуть нікого немає вдома, - спотиха промовив дід.

- А хто тут живе, діду, ми їх не знаємо?

- Трясця його матері, - стиха й роздратовано, лайнувся улюбленою лайкою він, - в тому то й річ, що я їх не знаю, і що вони за люди, теж.

- То чому ми до них прийшли? - невгавав я.

- Я ж тобі перед цим казав, ми з бабунькою, - дід глибоко зітхнув, - до війни тут проживали, батько твій виріс в цих стінах, аж поки мене не... - знову пауза, він так і не вимовив слова арешт, дід взагалі його ніколи не вживав, та я й так здогадався.

Аж з того боку дверей хтось прочовгав капцями:

- Хто там?

- Тут необхідно дещо з'ясувати, - не впізнавав я голос діда, наче й говорить а шепоче.

Клацнув замок, і двері відчинились на довжину металевого ланцюжка. В ті часи двері незнайомцям, хоч і обмежено, ще відчиняли, наркомани і відморозки були вдивовижу.

- Вибачте, ви мешкаєте в цій квартирі давно? - з винуватим виглядом запитав дід.

- Я вас не розумію, що вас цікавить? - на випещеному і розім'яклому обличчі жінки підскочила брова, і вона граційним жестом поправила на голові жужмо циліндриків бігуді.

- Шукаю тих, хто проживав у цій квартирі до війни, - голос діда зовсім підсів.

Де ж правда, подумалось мені, тільки-но дід говорив, що жив у цій квартирі до війни, а зараз питає зовсім інше. І тут я помічаю, що погляд дідуні - через десятисантиметрову щілину, через доволі просторий хол - уперся, а вірніше буде сказати прикипів, до скляної шафи старовинної роботи. Під склом стояли всілякі фігурки з фарфору і ще чогось блискучого. Як в музеї, подумалось мені.

- Міша, - до когось в глибину квартири звернулася хазяйка, - іді об'ясні, тут спрашивають хто где жіл, ти свої кадри лучше знаєш.

За спиною манірної жінки, з'явився огрядний, лисіючий чолов'яга, зодягнений у вільветову домашню куртку і форменні штани з широким червоними лампасами, такі я бачив в кіно у генералів, котрі приймають парад на Красній площі.

- Кто вы, кто вас вообще пустил сюда!? - загудів грубим голосом товстун.

- Шукаємо родича, він до війни наче проживав тут, - збрехав дід знову, чим продовжував дивувати мене.

- Ні каво я не знаю і не хочу знати!

- Розумієте, я... , - дід запнувся і в кінець розгубившись замовк.

- Віалетта, закрой дверь і більше не смей отривать всякім проходімцам!

Під цю команду двері зачинились, полишивши нас на площадці під'їзду. Ще деякий час ми стояли нерухомо, я від неоясномої пригоди, а дід мабуть від несподіваного ляпаса.

Так вкінець приголомшені, ми мовчки вийшли з будинку, перетнули колишню вулицю падлюки Леніна і почвалали провулком Леонтовича, повз Володимировський собор у старий ботанічний сад. Відчував, що з дідом коється неладне, тому не ліз з розпитуванням.

Сіли на лаву. Не знаю, скільки ми так просиділи, мабуть довго, та врешті діда прорвало:

- Не в тому онучок справа, що я колись до... , - дід запнувся, він уперто не бажав вимовляти слово «арешт», - одним словом, проживав у цій квартирі, просто душа болить, де ж справедливість на цьому світі?

Риторичне запитання про справедливість мене вконфузило. В інтернаті вчителі нам розповідають, що наша країна є найсправедливіша в світі, що подібне існує тільки у імперіалістів, бо там править капітал, а в нас робітники й селяни. Від таких крамольних думок аж похололо всередині.

- Діду, а чого ти їм не сказав правду? - вирвалось у мене по дитячій наївності.

- Що це дасть синку, адже вже нічого не зміниш.

- Як не зміниш? - розпалився я, і стиснув кулаки.

- Ех ти, захиснику мій, - дід гірко усміхнувся куточками вуст.

У перехожого він стрельнув цигарку, хоч уже давно покинув палити, затагнувся, знову підсів до мене на лаву:

- Дивує інше, - з уст його злітали клубочки диму, - як збереглися в квартирі меблі, а в прихожій наш віденський сервант Терлецьких, а ще в ній кришталь і фарфор, який дарували нам з Сонькою на весілля, - дід явно звертався не до мене, а говорив сам з собою, - фігурка німфи з чашою, то ж дарунок мого діла, твого прапрадіда.

Зрозуміло я тоді багато чого не знав, і не розбирався ні в квартирних питаннях, ані в кришталях і фарфорі, а тим паче в історичних поворотах радянського суспільства, однак цей випадок заронив у мою душу паросток сумнівів, а чи все в нашому житті правильно?

Прошло багато десятків років. Давно не стало дідуні, в суспільстві різкі зміни, зірвано машкару комуністичної ідеології і мені, врешті-решт, таки потрапила до рук слідча справа за номером 4230, заведена дорожно-транспортним відділом НКВС Південно-Західної залізниці на члена лінійного суду Піотровського Яна Михайловича. З неї я дізнався: що ордер на арешт виписано 28 вересня 1937 року, діда заарештували 6 жовтня 1937 року, понятими під час арешту був двірник Мазуренко Діонісій Кузьмич та представник будинкоуправління, взяття під варту проводив оперуповноважений держбезпеки Артеменко. Звинувачувався дід у тому, що був агентом іноземної розвідки й займався шпигунською діяльністю.

В протоколі зазначено: заарештований проживав за адресою - Київ, вулиця Лисенко 4 дріб 6, квартира 23.

ПАЛІННЯ Й ГОРІЛКА

Скільки на шляху дитини мається підступних зваб і принад – не менш ніж у дорослих, всіх не перерахуєш. Нам кажуть неможна, а нас тягне, щосили стримуємося, та рано чи пізно вони нас всерівно впольовують: спочатку ми їх торкаємось сторожко, потім все сміливіше й сміливіше, аж поки не визначається переможець – людина або спокуса.

Перше, що не оминає нас в дитинстві – це паління.

Підкурювати я почав ще до школи, навчили старші барачні діти. Зрозуміло, таємно від дорослих, назбиравши недопалків, сховавшись в городі, де над головою шелестіло широке й довге листя кукурудзи і похитувались ромашкові брилі соняхів, ми вдавали з себе курців. Хтось із дорослих побачив, як над городиною стелиться біло-синій димок, доповіли діду й бабі. Ті провели зі мною виховну роботу, вистояв навколішках вечір. Тоді наша ватага стала розумнішою, бігали смалити в руїни елеватора.

Одного разу я так нацмулився сухого листя – не пам'ятаю з якого дерева чи куща, що вкрай підсадив бронхи. Говорити не міг, до вечора підскочила температура і прийняла в обійми пропасниця. Що то була за хвороба, я й до цього часу не знаю.

Чомусь на все життя відклалося в пам'яті: я лежу на дошках ліжка обкладений подушками, і щоразу провалююсь у чорнючі тартарари. Потім мене знову підхоплює полум'я і підкидає в небо, аби за хвилину скинути в пекло. Де підлога, стіни, стеля я вже не розумів. Інколи серед цього хитавиння виникало добре обличчя бабуні. Звідкіля мені було знати, що вона три дні не відходила від мене.

Фельдшерка, похитуючи головою, сказала: «Як же він вижив? Не розумію, ну тепер уже не скоро помре». Бабуня часто повторювала цю фразу.

Потроху, добрим серцем, ніжними руками і молитвами бабуні, оклигав від хвороби і за два тижні вийшов з бараку на двір. Засліпило сонце, опустив голову, і першим побаченим біля порогу був смачний недопалок папіроси. Мене знудило, захитало, і я знесилений присів.

Наступні роки, аж до четвертого класу, попихкати цигаркою мене не тягнуло. А в інтернаті все почалося спочатку. Та по іншому й бути не могло. Умови сирітського виховання, дитбудинівський уклад, робили свою справу.

В інтернаті кожен старшокласник мав свою «шістку», учня молодшого класу. Малеча всіляко слугувала старшому, а за це користувалася його заступництвом. Найчастіше, нас шминдриків, посилали збирати ченики по вулицях Святошино. Тоді це була мальовнича околиця Києва. І спробуй не назбирати кілька десятків - відлупцюють за милу душу.

Було це так: після уроків і обіду, ми тихенько вшивалися в самоволку, розбрєдалися по просіках в пошуках недопаленої казбечини, спорту чи приміни. Я завжди йшов третьою просікою до трамвайної зупинки. Тут зазвичай, топталася багато народу і перед посадкою у трамвай викидували недопалені цигарки. Але й ризику було більше, могли засікти вчителі або вихователі.

Отож, виламуєш з куца або молодого деревця дубчика, на кінчик прилаштуєш голку, і стоячи на зупинці, непомітно, витягнувши руку вздовж ноги, настрикуєш беники. Потім, уже у дворі інтернату, в глухому закапелку, всідаєшся, розриваєш недопалки, витрушуєш залишки табаку, і несеш тому хто тобі це

загадав. І якщо старшокласник у доброму настрої, то дасть кілька разів смикнути.

Взагалі ми курили все підряд. Особливо коли вибиралися у святошинський ліс, на кладовище, чи на ставки. Це були соснові голки, сухий мох, камишевий пух, труха висохлого дерева, в'ялені трави й зашехле листя. Природа давала широкий простір для дитячої фантазії. Мій однокласник Славко Вороненко міг скурити навіть промокашку. Тоді в кожний зошит вкладали квадратик рожевого м'якого папірця, яким промокували щойно написані слова або цифри.

З роками, коли вже сам був старшокласником, то вже мені «шестірки» носили табачок з недопалків.

Ганяли нас за курево безбожно: і вчителі, і вихователі, і директор Валентин Іванович. Часто нам влаштовували в класі і в спальнях «шмони», раптові перевірки одягу, кишень, парт, тумбочок, ліжок, особлива увага приділялася матрасам і подушкам. Ретельно оглядалися усі душники на поверсі, щілини, навіть плінтуси. Ми ж, у свою чергу, так вправно навчилися нікати курево, що віднайти його було марною справою.

Горілку я вперше розпробував після шостого класу на літніх канікулах. Влітку, нас інтернатівців, вивозили на «підхоз» – підсобне господарство інтернату. Розташоване воно було на двадцять першому кілометрі житомирського шосе, село називалося Мила.

Шосейка від Києва до Житомира бере розгін від св'ятошинських ставків, стрімко прорізає приміські ліси, а ген, через пойму річки Ірпінь, піднімається вгору до Милої. На самому вершечку підйому стоїть величезне дерево, трохи збоку крамничка і під аркою вхід до нашого підхозу.

Колись, одразу після війни, тут розташовувалось господарство НКВС, розплідник для сторожових псів для охорони тюремних зон. Величезний старий сад, квадрат павільйонів, що слугували нам спальнями. Окрема дерев'яна ідальня. За садом свинарник, водокачка, шматок поля, улюблений нами замулений ставок у низинці і ліс.

Прокидалися ми вранці під промені сонця і піонерський горн. Зарядка, сніданок, лінійка на якій занаряджували на роботи: бригада в сад, на заготівлю дров для ідальні, хтось на прибирання території. Були бригади які поралися в свинарнику, з кролями, і таке інше.

Після обіду мертвий час. Його ми більше за все ненавиділи. Так не хотілося мити ноги і вкладатися в ліжку серед білого дня, хоч криком кричи.

Якось хлопчача команда нашого класу потрапила на роботу в сад. Збираємо, зносимо і вантажимо на машину ящики з яблуками. І раптом надходить команда: мені, Миколі Маслаку, Миколі Єременку, Вороненку їхати з машиною на Київ, на базу і там розванажити ящики.

Відвідини Києва - завжди подія, і не скористатись з цього було б непростимим гріхом. Не змовляючись, викинули на кузов три необліковані ящики яблук. А в Києві, біля гастроному на п'ятій просіці, поки шофер стояв у черзі за ковбасою, ми продали ці яблука перехожим за безцінь, за якусь сотку рублів. Через «підставного» купили три пляшки «Московської», по ціні двадцять вісім карбованців та сімдесят копійок. І пачку цигарок. Зелені півлітрівки, з брунатними од сургуча голівками - заханирили.

В їдальні, на обіді, «закосили» хліба у малих, жменю солі. Першими, показуючи приклад дисциплінованості, лягли у ліжечка на мертвому часі, та й заплющили наші чисті і ясні очка. Чим приємно вразили вихователів. А їм би, дурням, та й насторожитися, так ні, - повірили притворщикам, і пішли у своїх справах.

Ще хвилин двадцять, для перестраховки, лежали непорушно.

Пора. Спочатку лідер Маслак, за ним ми, по одному повислизали з-під ковдр, підклали під них жужма одягу і за павільйон у густючу гушавину саду. А там, уже в голос радіючи, і вибрикуючи як молоді лшата, посунули у дальній його куток, на водокачку.

Водокачка, дерев`яна будова у два поверхи, з безліччю дірок у старих, сірих покручених дошках, слугувала нам штабом. Зовні чимось схожа на вітряк тільки без крил. У середині, в прорізі між першим і другим поверхом, журавель насосу розмірено опускає і підіймає металеву противагу. Я завжди з острахом обходив це «живе» лискуче залізо.

Нарешті всі без «шухера» дісталися місця збору. Вилізли на площадку другого ярусу, витягли за собою драбину. Всі, а тут нас було чоловік вісім однокласників, почувалися героями, збуджено потирали руки, гикали від надлишку почуттів, придурковато гиготали.

Розстелили припасену газету «Правда», інших тоді не було. Толя Бойко розклав помідори, огірки, зелену цибулю, хліб. «Самоль», Володя Самойленко, видобув з рукава сорочки, як факір, стакани, умикнуті з їдальні. Тут же, рядочком, виставили три пляшки «Московської», білі з зеленим обводом наклейки, в народі її прозивали «Москвичем».

Порозсідалися на пустих ящиках з під яблук. Запав момент нерішучості.

«Ех, Матися, давай, - в тебе око метикове», - подав команду Маслак, - «тільки дивись мені, щоб все було, як в протоколі, порівну».

Вітько Матисік, від природи білявчик, всміхаючись лисячою посмішкою, взявся розливати. Всі уважно слідкували за його рухами не тому, що комусь недолиго, просто всім має бути порівну, це неписане правило інтернатівців.

Настав вирішальний момент. Для всіх це вперше. Затаєна нерішучість. Може хтось спробувавши горілки на все життя пройметься огидою до неї, а інший буде шукати в ній радощів, невідомо. Ми тримали в руках гранчаки і глипали один на одного. Зараз схибити перед колективом означає довічний сором і ганьбу.

«Хлопці, робиться це запросто!», - і Самоль не задумуючись перекинув склянку. В нашому хлопчачому інтернацькому колективі це прояв героїства. І вся його зовнішність теж була героїською. Вище середнього зросту, класичні грецькі риси відкритого обличчя, сині очі, не одна інтернатівка вже тоді заглядалася на нього. Хлопець мав неабиякий таланти до малювання. Після армії писав об'яви на великому заводі, та оковита взяла гору: зпився, відсидів строк, і хтось підрізав насмерть.

За ним Маслак, як і личить лідеріві класу, випив з форсом і недбало. Лідером він був не тільки в нашому класі і не тільки в інтернаті, а в усіх колективах впродовж свого життя: в Чернігівському авіаційному училищі, в загоні військових космонавтів, в Африці, від Анголи до Ефіопії, навчаючи

кубинських льотчиків, і коли вже будучи полковником у відставці, примусив рекитерів Троещини рахуватися з собою.

Далі, переступивши вагання, вже пережили всі ми. В одних обличчя перехняблювались, в інших пересмикувались, хтось ледь стримував себе, аби не пирснути випитим назад.

Я теж зробив свої ковтки. Запахло в роті «підгнилим» ацетоном, рідина приторна й тепла, в горлі пече, судомо цієї печії не дає дихати. Якби не перед однокласниками, то все віддав би в зворотній бік, а так, зібрав останні сили і не дав рідині ходу назад.

Поспіхом, як тоді говрили, загризаємо. Я надкусив помідора, посипав сіллю, і до рота. Стало легше. Однокласників теж відпускало, гурт повеселішав, почали один перед одним вихвалитися, вдаючи з себе неабияких знавців пиятики. Толя Бойко, майбутній призер України з боксу, навчав, мов, перед випивом ніколи не нюхайте горілку, бо знудить, Славко Вороненко перебивав, що спочатку треба видихнути все повітря з легенів, і вдихати вже після випитого.

І пішло й поїхало. Худюще обличчя Миколи Єременка мене вразило, стало біліше від папіруса, з двома чорними цятками зіниць посередині, ані носа, ані рота. Злякався, невже і зі мною сталися такі разючі зміни.

«Хлюпнемо ще по одній!», - скомандував роздухарений Маслак. Тепер розливав Толя Бойко. Характерною рисою його обличчя був великий, випуклий лоб на якому всілися дві здивовані брови. Я ніколи не розумів, як він спромігся перемагати в боксі, адже по його лобі мабуть не промахнувся жоден суперник.

Розлили по склянках ще, кожному на висоту у два пальці. За другу випиту мені б присвоїти звання Героя Радянського Союзу, так мужньо я її вковтував у себе.

За кілька хвилин все наче поплило перед очима, оточення розмазалось. Алік Бурлаков підклав під Талька помідор, той розчавив його і смачно вилаявся, Бойко кинув огірком у Єременка, і всі перебиваючи один одного вигукували:

- Дурепа!

- А ти хрін моржовий!

- Доплигаєшся, я тобі зуби полічу!

- А ти спробуй но!

- Глиста заморена! - пішло звичайне інтернатівське сперечання інтелектуалів. Все це перемішувалось придуркуватим сміхом.

Вороненко, наш заядлий палільник, ніяк не міг підкурити, бо не втрапляв торцем цигарки у цигарку Олега Бурлакова, і вони вже кілька разів буцнулись лобами. Маслак же, теж кайфуючи, непомітно їх підштовхував.

Нарешті всі задиміли дешевим польським спортом. Бойко дістав колоду саморобних карт.

«Оце кайф!» - всміхався на всю розчервонілу пику Вороненко, демонструючи всім свої криві, шербаті, і жовті від курева, зуби.

Раптом хтось внизу загрюкав у вхідні двері водокачки. Ми повклякали. Тільки пасма синього диму клубочились у промінчиках полуденного сонця, що пробивалося крізь щілини дерев'яних стін.

Бахкання продовжувалось, почувся командирський голос старшого вихователя Володимира Максимовича: «негайно

відчинить!»! Від хлопчачої ейфорії не залишилось і сліду. Старший вихователь єдиний в інтернаті, якого ми справді боялися. Колишній військовий, замполіт з підводного човна, одразу почав насаджувати дисципліну і муштру. Попастися зараз йому в пазури означало кінець перебування в підхози. Що я скажу діду й бабі як виженуть?

- Будемо тікати, - оговтався першим Маслак, і на зблідлому обличчі з'явилася рішучість.

- Як? - огризнувся Бойко, - двері одні, а за ними мудака з підводного човна.

- А може у віконце? - несміливо запропонував Єрьома.

- Придурок, воно забите і пролізе в нього тільки глиста.

- Фраєра, допоможіть, - здавлено зашепотів Толян Талько. Ми побачили як він руками відхилив підгнилу дошку, бо проржавілі цвяхи вже не тримали. Всі скупчились біля утвореної дірки, підважили і відхилили ще кілька дощок. Утворилась дірка на волю.

А на першому поверсі нечиста сила вже висаджувала двері.

- По одному і в розсипну! - зкомандував Маслак.

- Тільки так, хто попадеться і закладе, голову відкрутимо!
- шипів крізь вищерблений зуб Слава Вороненко.

Всі ми, як груші, посипалися крізь дірку, щойно виламану в тильній стіні другого поверху водокачки.

Внизу піді мною смачно чвакнуло, у всі боки полетіли бризки бруду, ноги ледь не по коліна вгрузли в багнюку. Ми забули, що тут, за водокачкою, зливався надлишок води, утворивши невеличке болітце.

Наш гурт з лайками і зойками розсипався, наче хтось дмухнув на купку маку, хто в ліс, хто на кукурудзяне поле,

хто до ставка. Сам же, в долю секунди глянувши на себе, жажнувся: сорочка, штанці, одним словом весь, з ніг до голови забрьоханий. В іншу долю секунди зметиковав, тікати треба туди, де ніхто не додумається шукати, і я побіг в протилежний бік від усіх, до шосейки.

Позаду громовицею чулися страшні погрози підводника: «Я вас навчу дисципліни, ви в мене затанцюєте на гребінці, верніться бо буде гірше! Ну, заждіть байстрюки...»

Проскочив невеличкий перелісок, боляче відхльоскали по обличчю гілки, далі підхозівський город і асфальтівка. Упав знесилений під сонягами аби передихати, бо легені вже свистіли, наче хто продірявив їх кулями. В голові одне – як не попастися, як вибратись з цієї халепи, смикнув же мене нечистий на цю випивку. Боже, миленький, допоможи, аби тільки не відрахували з підхозу.

Врешті прислухався, позаду нічого не чуто підозрілого. Або я вдало втік, або ніхто не гнався за мною. Ех, скільки б я віддав, аби опинитися зараз у павільйоні у своєму ліжечку.

Перебіжками, ховаючись за деревами й кущами, добрався до спальні, зняв обдрипану болотом сорочку і штани, і пригнувшись, у ліжко.

Може мене й пронесло б, та старший вихователь організував полювання на порушників за всіма правилами військових вимог. Дорослі за якусь годину виловили всіх. Потім до них приєднали мене, засвітив брудний одяг.

Увечері на табірній лінійці, виставили всю нашу братію, охрещену п'яницями, пісочили аж гай шумів, понакладали стягнень по саму зав'язку. Ще довго відлуння громового голосу підводника гуляло підхозом. Врешті налаявшись, змилювались

і не вигнали з підхозу, бо розуміли, нам нема де дітися, а пустить тинятися безпритульними по місту – то ще гірше.

До кінця літа ми виконували найбруднішу роботу в таборі, підмітали територію, вивозили сміття, чергували, всім категорично заборонено ходити на ставок купатися, а в неділю перегляд кіно.

От за таких обставин я вперше спробував горілку. І що цікаво, аналізуючи доросле життя своїх однокласників, ми щороку проводили традиційні зустрічі, ніхто з мужиків ніколи не відмовлявся пити горілку. Багатьох вона й погубила. Я теж в цьому плані не св`ятий.

Це вже було коли відслужив армію. Чергова зустріч побратимів по інтернату. Радість від зустрічі з рідними тобі людьми розтягнулася майже на всю ніч. Що було далі не пам`ятаю, тільки прокинувся вранці у вагоні метро, що стояв у тупику. Коли вийшов тунелем на платформу підземної станції, то у чергового міліціонера відібрало мову, він, від гріха подалі, вивів ескалатором нагору, відкрив мені вхідні двері і випустив у вранішнє місто.

ТАЇНА ЖІНКИ

Безтурботні інтернацькі роки, тільки тепер я це розумію, а тоді мені здавалося що мій заклад тюрма, що тільки у самотійному дорослому житті рай, а виходить все навпаки. Хай там домінувала колективна свідомість, індивідуальностям завжди непериливки, хай там постійний недоїд, простенька вдягачка і ніхто вже не переймався батьками, зате попри всі заборони, ми, як нам здавалося, жили життям повним всіляких пригод, і відкривали його таємниці нестандартно, по своєму.

Про стосунки між хлопцем і дівчиною, про кохання, яке тоді називали дружбою, нам ніхто не розповідав. Кожний мав свій досвід, вихоплений підгляданням, чи випадково підслуханою розмовою, а ще роздивлянням гральних карт з сороміцькими малюнками. В шестирічному віці, ще в Городищі, дівтора ховаючись в бур'янах, просила в когось зняти труси і роздивлялася. Підглядали всі і кругом: в шкільному дворовому туалеті, в підхозівській вбиральні, і навіть в Троїцьких банях, з горища сусіднього будинку. Не даремно кажуть, що заборонений плід солодкий. Як я був здивований коли вперше приїхав у Югославію і побачив у кіоску під склом журнали з фотографіями повністю оголених жінок. Поруч ходять по вулиці діти і просто не звертають уваги.

Сталося так, що вперше мене вразило, до глибини душі, оголене дівоче тіло, і відклалося в пам'яті, десь знов-таки у класі шостому. Я ще довго ходив заворожений від побаченого, і відчував, що в мені, щось прокинулось непоясниме, глибоке і чисте. І що любов це не баня на двох, як у Володимира Максимовича і завучихи, що закривалися у душовій, або у

вчительки української мови й літератури Жани з прорабом сусіднього будівництва у побутовій будці.

Трапилась перша зустріч з загадкою дівочого тіла зовсім несподівано.

Св`ятошино, третя просіка, подвір`я інтернату, весна. Триповерховий корпус шкільний, навпроти через двір спальний, чотириповерховий, поділений навпіл, половина хлопчача, інша дівоча. Над кожним входом балкони розміром чотири на шість метрів.

Сонце в той день шаленіло яскравістю і теплом. Повітря прозоре, чисте і після зими хмільне. Пробилися перші пагони трави, зажовтіли кульбабки. Після уроків, поскидали в кучу пальто, курток тоді ніхто не знав, радіємо можливості побігати, вистрибуємо козлами, лупимо щосили по воротах, ганяємо посеред двору м`яча. Не встигли навибрикуватись, як прийшла вихователька і уколошкала нашу радість, забрала м`яча, аби не переводили взуття. Нове видадуть аж тільки на осінь.

Засмутились, що поробиш, та весняне збудження брало гору, тягло на подвиги.

Косоокий однокласник Володя Лисак, на прізвисько Лисий, привернув нашу увагу вигуком осяяння: «Братва, дівчата на своєму балконі загоряють».

Справді, балкон над входом у дівчачу половину завішаний по перилам білими простирадлами, аби ніхто не бачив. В головах запрацювала сіра речовина. Що ж його утнути? Кинути туди грудку землі, з двору побачать.

- А давай їх скупаємо, - дрібненько, по-козлячому, реготнув Лисий. Щаслива посмішка розпливлася всім косооким

обличчям, що в свою чергу розхитувалось на тоненькому патичку шиї.

- Як ти це зробиш, придурок, подумав, - грубоватим голосом урезонив Маслак.

- Дуже просто, - втрутився Алік Бурлаков, син вчительки, чудо-хлопчик, мастак на всілякі підступні штучки, - вилазимо з тилу по пожежній драбині на дах, і зверху на них водою.

- З подвір'я побачать, хто був на покрівлі, не оберемося клопоту, - обережно протягнув щербатий Вороненко.

- А ми підберемося тильним схилом, його ж двору не видно, потім в темпі перемахнемо через конька, виливаємо згори воду на балкон і швиденько ховаємось за нього назад.

- Хлопці, нічого не вийде, - уточнив я, - вчора Тихін (це наш вчитель праці) за наказом директора підрізав від землі два метри пожежної драбини, нам ніяк до неї не дістатись.

- Да ти шо?

- Сам бачив.

- Ех, жаль, - чухав потилицю Бойко.

Але мозок однокласників уже форсовано працював. Передчуття пригоди, в якій можна було б відзначитися перед іншими, штовхало до авантюрних видумок.

- Пацани, а може не треба, давайте відмовимось, а то базар буде ще той, - спробував було одговорити від наміру найврівноваженіший з нас Віктор Огаренко, клишоногий сільський здоровань, - екзамени на носі.

- Якщо боїшся то і не смикайся, скажи прямо, ми тебе поставимо на шухер, - підначив Єрьома.

Само собою зрозуміло, якщо хтось і боявся, то зізнатися не смів, інакше життя не стане від глуму всього класу.

- Є вихід, - і всі обернулися в бік Аліка.

- Не тягни kota за хвоста, - прилякав Маслак.

- Забули про балкони з тильного боку, - і Бурлака недбало цвиркнув слиною крізь зуби.

- Ну то й що, - лютився самий нетерплячий серед нас Славко Вороненко.

- По стояках і на покрівлю.

- Ти що здурів, а коли не витримає підгнила ринва, за що вчепимось?

- А ми першим підсадимо найлегшого, потримаємо на витянутих руках поки той прив'яже до прута простирadlo.

Вчувши таке, найлегший серед нас Лисак інстинктивно зробив крок назад, але не дременув. Всі добре розуміли, що план надто резикований, але з іншого боку нехай дирекція і вихователі попарять мізки над тим, як це хтось зміг вибратись на дах чотириповерхівки, і влаштувати зливу.

З пропозицією погодились всі, дрібні деталі допетрували разом. Це насамперед, закомуфлювати обличчя, обв'язати голову рушником, щоб бува не розпізнали з вікон школи що навпроти через двір.

В спальний корпус заходимо по одному, а не кагалом, робимо все тихо й смирно, без зайвого галасу і базару, бо вдень перебувати в спальні заборонялось. На сходах між першим і другим поверхах виставили на шухері Славка, він найгладший, щоб дертися балконним стояком на дах не могло бути й мови. Зібрали на своєму поверсі відра, наповнили в умивальниках водою, зв'язали кілька простирادل, зняли піджачки й бобочки, аби легше було видератися.

Нарешті все готово, чекаємо команди Маслака, той погрозово водячи кулаком перед нашими обличчями: «Повторю ще раз, вилазимо на покрівлю, акуратно передаємо відра, щоб ні звука з пельок, тихо прокрадаємось шиферним схилом, стаємо на рівень їхнього балкону, швидким кидком через коньок на той бік, виливаємо воду через перило огорожі вниз, і мерщій назад. Усі усікли»?!

Зізнаюсь, я тоді неабияк хвилювався. Ризик є, та ще й який, але бажання не відстати і прославитись сміливцем загнало сумніви у далекий закуток грудей.

Легко видавили шпінгалет дверей балкону, стали в нерішучості, комусь треба першим по стояку нагору. Мене як підмило - ось мій шанс, і я сміливо, принаймні мені так здалося, взявся за метал труби, підтягнувся і став на перило. Оточення ожило, заворушилося і заходилося допомагати: спочатку підставили плечі, потім витягнуті руки. Ліз як по канату в спортзалі. Правицею вхопився за ринву, підтягнувся, закинув ногу. Проржавіле залізо вм'ялося, ось-ось відірветься, в грудях похолодало, висота запаморочлива, та назад дороги нема.

«Льоха, - спотиха підказували знизу, - хапайся за прут огорожі».

Я і сам це розумів, тільки як до нього дістати рукою, якби другою за щось хоч крапельку утриматись, то я б перехопив. Потрібно ризикнути, і вхопився пальцями за краєчок шифирини. Сталося чудо, шифирини не обламалася, не розкришилася, і наступної миті я вже міцно тримався за арматуру на покрівлі.

Це був перший випадок, коли я, ще не усвідомлюючи того до кінця, ризикував своїм життям.

Далі все пішло простіше. Прив'язали до поручня даху простирадла, утворивши живий ланцюжок, з рук в руки передали й підсадили наповнені відра, потім тримаючись огорожі, де навкарачки, а де спираючись руками на хвилі шифера, посунули дахом до дівочої половини.

На рівні з нами, а то й над головою, так що при бажанні можна було б дістати руками, розгойдувались вершини старих сосен. Пахло живицею, потривожене вороняче царство злітало з гнізд і невдоволено каркало. Іншим разом ми б їх поганяли, та зараз не до них. В хвилях шиферу мох, соснові голки, шишки. В повну силу ступати не можна, існувала вірогідність послизнутися, а тут ще й постійно потрібно тримати відра, на похилений скат покрівлі їх не поставиш.

Отак, ковзаючись як на льоду, ми пройшли намічений шлях.

«Підтягнись», – шепотів грізно вирячивши очі Маслак.

Кашей нервово реготнув.

«Єрьома, падло, глохни! Комуś нюхальник начистить, то я можу, – всі замовкли, підібралися, – в темпі виливаємо відра і атаз назад, хто відстане...», – і він красномовно скорчив на обличчі гримасу дракона.

Разом переступаємо залізний коник, ковзнули на сідницях видимим з двору схилом до перила на самому краєчку даху.

«Давай!» – команда Маслака у весняному повітрі тріснула як постріл.

З усіма переніс через загорожу своє відро і перекинув через край. В наступну мить всі гайнули назад. Я ж не витримав, розбирала цікавість, подивився вниз.

На просторій площадці балкону, на ковдрах, лежало з десяток голих дівочих тіл. Кілька секунд, поки іскристі снопи

води летіли, вражений побаченим, припав очима до мармурової краси, і заляк, зненацька заціпенілий як злодій від переляку і враження. Я не чув матюків Маслака, інших однокласників, вуха відключилися, розум застиг холодцем на морозі, тільки вбирав, широко розплющеними очима, неземне диво, що до цього було приховане від мене одягом та безліччю інших заборон тодішнього суспільства.

Химерні боліди води, виграючи усіма кольорами райдуги, невблаганно впали на голі тіла юнок, на їх молоденькі і недоступні перса з цяточками сосків, на їх паморочливі вигини і обводи... Загорялиці скочили на ноги і заверещали на все Св'ятошино, а я стояв заляклий не чуючи на свою адресу гнівних окликів:

- Падло, завалити нас хочеш!

- Льоха, назад!

- Сука, морду відрихтуємо!

Від того випадку, коли я вперше прилучився до таїни жіночого тіла, збігло багато років. І коли мені на очі попадаються полотна художників з оголеною жіночою натурою, або я бачу древногрецькі скульптури богинь, чи журнальні репродукції, де парадом проходять тисячі всіляких оголених красунь, в моїй пам'яті сплива та наша хлопчача відчайдушність і зухвалість з інтернацького дитинства, і незабутня картина: внизу рівний прямокутник балкону, а на ньому прекрасні, чисті, не мацані брудними руками і підступними думками, дівочі тіла.

БАБУНЯ І ДІДУНЯ

Чому я з такою любов'ю і болем згадую діда й бабу, бо по суті, вони замінили мені і брату, батька й матір.

Все своє життя, яким би воно не було, ми віримо, надіємось, і сподіваємось на чудо, а воно безнадійно запізнюється. Ми народжуємось з ілюзіями, живемо в обнімку з ними, нізачо не погоджувчись розлучатися, навіть перед невідвратною смертю. Один розумний чоловік сказав, що емоційним і чутливим людям життя здається - трагедією, а людям які все планують і розраховують - комедією.

Мій дід і бабуня не підпадають ні під першу, ні під другу категорію. Головним для них багатством було загальне щастя на землі. Не було в хаті вдосталь хліба, не було нормального ліжка і одєжини, проте було «загальне», мальоване щодня газетами, щастя в державі, Радянському Союзі, бо завдяки йому ми жили без війни. Перетерпимо все, аби тільки не було війни. Цим лозунгом-поняттям комуністи запудрювали мізки всім та користувались аж до падіння «залізної завіси», і не без успіху. Скільки мільйонів людей померло в бідності, так і не скоштувавши нормального життя.

Врешті кожний з нас продукт своєї епохи. Моїм старим випало стільки горя, що найменший спокій у державі, здавався їм манною небесною. Останні роки їх прийшлися на епоху Брежнева. Люди жили в омані обіцянок, хоча вже поодинокі прокидалися. За цим прийшло розчарування, і період ілюзій «розвинутого соціалізму» почав сприйматися як кращі часи - кращі з гірших. Я й зараз дивуюся: де вони брали стільки віри в «світле майбутнє». Може це захисна реакція організму?

Людина напрочуд гарна в радості, коли все в ній світиться, співає, і наповнене енергією добра. Буває в ній і своя, я б сказав, специфічна краса, коли вона в невимовному горі. І, ох, яка ж вона гідка у злі. Під цим кутом зору я й наважився пригадати як виглядали мій дід з бабою.

Познайомився мій дід, Ян Піотровський, з бабунькою, Сонькою Терлецькою, за таких обставин.

Старший брат бабуні Омелян Терлецький, будучи відомим київським інженером, будував у Бердичеві завод. В одну з поїздок його до Бердичева напросилася сестриця Соня, бо в цьому місті мешкали батьки її кавалера, гімназиста. Ним був старший брат діда Едвард. В одну з таких поїздок до Бердичіва, Едвард привів свою подругу Соню до себе додому, аби познайомити з батьками. Мій дідуня побачив її і закохався до нестями. Врешті-решт, дід відбив наречену у старшого брата і справа дійшла до весілля. Точно як Тарас Григорович переманив до себе юну німкеню Амалію, наречену свого друга Сошенка. Уявляю, які запальні пристрасті розпалилися й бушували тоді між ними, та й в самій сім'ї. А до того ж, батько діда, мій прадід, Михайло Піотровський будучи католиком, не давав згоди на шлюб, бо Терлецькі православної віри. Бабуня не зрадила почуттям до діда і перехрестилася, прийнявши католицьку віру.

Подумати тільки, прабаба Варвара Іванівна Волконська, кидається під весільний кортеж свого жениха, який зрадив, і губить ногу, після чого вимушена була вийти заміж за збіднілого панка Терлецького, а її доня, ради коханого переходить в іншу віру. Це тільки нам здається, що життя наше повне життєвих стресів, і тільки ми проходимо через важкі

випробування катаклізмів долі, і лишень ми чинемо благородно, захищаючи людські чесноти.

Молодша сестра діда, Вацлава, вже в мій час розповідала, що крім племенистої краси бабуня мала бійцівський характер. В Громадянську війну мародерствували усіляки банди. Так одного разу, бабуня не витримала, вискочила з хати, і як тигриця, розігнала озброєну ватагу, поотбиравши у «вояків» награбовані речі.

Жили вони, все-таки, з повагою один до одного. Великих сварок я не пам'ятаю, крім кількох, на ґрунті ревності баби до діда. Скоріше за все ревності були не безпідставні, краєчком вуха чув, що дід після відсидки, проживаючи на поселені, мав якусь жінку, навіть сім'ю, та хто, що, і як, мені невідомо. Знаю тільки, як тільки закінчився строк проживання на поселені він одразу повернувся до бабуні. Може вони з'ясовували стосунки за нашої з братом відсутності в інтернатах, можливо.

Зараз дивлюсь на їх фото і схиляюсь перед подвигом їх життя. Енкаведисти, арештувавши діда, дали дружині і сину, моему батьку, всього двадцять хвилин, аби зібратись і полишити назавжди квартиру. Почалися поневір'яння, жити нема де, родичі під страхом, аби не накликати на себе біду, уникали навіть зустрічей. Нарешті бабуню і її сина прийняла до себе на постій знайома селянка з колишнього їх родинного маєтку. Вона мешкала в підвалі сусіднього будинку і працювала двірничкою. В приміщенні сиро і тісно, тому бабуні й моему батьку було місце в коридорі на трубах опалення. На ці труби бабуня клала кілька дощок і стелила постіль. За те що двірничка прийняла колишню панночку у себе, та мала щоночі

прибирати за неї вулицю і двір. Поки бабуня підмітала і гребла сміття, спав син, а коли потім, стомлена бабуня лягала відпочити, піднімався він, бо двом спати там було затишно.

Воістину, для них світ миттєво став з ніг на голову. Княгиня за походженням, призвичаїлась до мітли, лопати і граблів, в колишня селянка отримувала насолоду від експлуатації ненависного «експлуататора».

Печатка щоденних турбот на їх обличчях не переводилась. Жили в помешкані, скромніше не може бути, кімната в комуналці, шифонер для одягу, диван, за ширмою залізне ліжко, письмовий стіл і етажерка для книг. Це при тому, що дід виходець з заможної сім'ї старости релігійної громади, а бабуня з відомого роду Терлецьких-Волконських.

Зате з приємністю пригадую св'ята в нашій, так би мовити, неповній сім'ї. Це був Новий Рік, Свят вечір, дні народження, Великдень, Перше травня (який маразм), День Перемоги, і свято Великої Жовтневої революції. Зараз уже народ забув про половину цих свят.

Бабуня накривала посеред кімнати св'ятковий стіл. Може тому, що в дитинстві не бачив інших празникових столів, мені він здавався як у Багдатського шаха. На ньому не було чогось супердорогого, все з простих повсякденних продуктів, проте як красиво і смачно. Про існування червоної і чорної ікри, балика, севрюги, осетра, крабів, качок з яблуками, запечених поросятко, заморських овочів та фруктів, я тоді навіть не підозрював.

З пенсії, відчайдушно економлячи, дід купував кроля. Потім розповідав у подробицях, як обійшов всі ряди на Володимирському ринку, як торгувався, і таки сторгував

найкращого і найдешевшого. Потім він чистив оселедця. Робив він це майстерно, як фокусник, легко підчіплював і знімав шкірочку, діставав ікру чи молочко, найбільший істивний дефіцит, за який ми з братом сперечалися, розбирав кісточки і різав на шматочки. Я зараз так роблю. Далі ускладав їх один до одного, і на довгастій тарілці золотавий, копчений, оселедчик оживав, ковтаючи стеблину зеленої цибульки.

Бабуня все готувала вночі, бо на вісім сімей комуналки всього дві газові плитки. А що вже пекла! Навіть жінки з інших поверхів, дружини крутих професорів і академіків, бігали до неї по рецепти й поради.

Св'ятковий стіл накривався білою скатертиною, по якій вишито бабуніними руками, візерунки з квітів. Посередині на підставці - велика гусятниця з тушеною капустою, запринадженою свинячими реберцями й чорносливом. Торбинку з сушеними сухофруктами бабуня десь ховала від нас з братом. Бувало, у її відсутність, ми все старанно передивлялися, та так і не знаходили.

Всілякі салати тоді не були в моді, а може просто не вистачало грошей, зате олів'є та венігрет подавалися завжди. Дід діставав пляшку білого портвейна, за два карбованці та двадцять сім копійок, що в народі називали фауст-патроном, наливав собі і бабуні. Нам у рюмочки плюскали узвару. Ми з братом і ними чокались, відчуваючи себе дорослими. В такий урочистий момент, зморшки на їх обличчях розгладжувались, очі наповнювались радістю і молодечим шалом. Вони красиво бажали один одному, всім рідним і друзям - щастя, здоров'я і всіляких гараздів. Дід, при цьому, піднімався, виструнчувався як гусар, вирівнював красиво келишок і лікоть на одну лінію в

рівень плеча, і недвозначно підморгуючи бабуні, перехилив його.

Найулюбленішою стравою діда макарони по-флотському, а на свята – струдель.

Дід у молодості був високим, ставним, струнким. Бабуня, кепкуючи з нього, розповідала яким успіхом він користувався у жінок. Та й сама вона неабиякої варта уваги. У мене є фотографія, де бабуні шістнадцять років, я часто милуюся цією світлиною, витонченими рисами її обличчя.

Після святкового обіду чи вечері вони вальсували, особливо коли з радіоточки долинала красива мелодія. Радіоли чи приймача ми не мали. Бабуня втомившись зупинялася, галантно вклонялася, відкидалася на диван і обмахувалася старовинної роботи віялом. Малим я любив розглядати на ньому малюнки небаченої природи невідомого далекого Китаю. Бабуня розповідала, що воно дісталось їй від її бабці.

А ще любили мій дід з бабою співати. Часто, коли траплялася вільна хвилинка, вони заводили: «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...» бабуня мала чудовий голос, в дитинстві грала на фортепіано. Вона знала і виконувала майже весь репертуар Петрусенко. Дід якийсь поділився зі мною, що пісня «Дивлюсь я на небо», була наче паролем чи гімном для політв'язнів з України у сталінських концтаборах.

Після закінчення інтернату я працював на кіностудії, багато їздив по відрядженнях, потім служба в армії, в Угорщині, тому з старими вже бачився рідко. Після одного відрядження, отримавши за кілька місяців зарплату, придбав на всі гроші, двісті десять рублів, чорнобілий телевізор

«Весна». Яке то було щастя для діда й баби. Отепер і ми заживемо як люди, раділи старі.

Бабуня, в свою чергу, коли перебував в армії, передала офіцером, моїм командиром капітаном Сердюком, торбинку своїх пісних коржиків. Я запам'ятав їх на все життя. Угорщина, танковий полк, полігон Хаймашкір, вечір після стрільб, нелюдська втома, приїздить з відпустки капітан, підходить до палатки і передає мені подарунок з Києва. Я розв'язав торбинку, знайомий запах просто ошелешив, і так щемно кольнуло серце за моїми рідними старими, які за кілька тисяч кілометрів, за такими далекими світами від мене. Пригостив свій танковий екіпаж, сусідів. Як то було здорово.

На початку сімдесятих минулого століття, другий, комунальний поверх у будинку на Червоноармійській, де мешкали мої дід і баба, поставили на капітальний ремонт і почали розселяти. Це ще одна хвилююча епопея в їхньому житті, оформлення власної, окремої квартири. На той час я з сім'єю жив на Севастопольській площі, брат також одружений, мешкав з ними в комуналці. Здоров'я у стареньких уже не вельми, щоб бігати по райвиконкомам і конторам. Підключився і я. Ми з братом, проявили чудеса оперативності. За один день зробили неможливе: повністю виписались з жеку, у військоматі, в Київенерго і отримали ордер в райвиконкомі на трикімнатну квартиру, підстави були, бо ми ще приписані в них. Виявляється дід з бабою наче приросли до комуналки, нізачо не бажали полишати свій район і перебиратись кудись, аж на Богом забуту Оболонь.

Сам переїзд в нову квартиру, здавалося б, мав бути радістю; для всіх він таким і був, а в мене серце обливалося

кров'ю. Я дивився на безпорадність дорогих мені старих, на їх пошуки звично-затишного кутка в хаті, і не знав як їм зарадити. Виділили їм окрему непрохідну кімнату, як найкраще все облаштували, і все одно бабуня мені шепнула: «Онучку, я тут довго не проживу, людина мала б доживати старість там де народилася». Цю її фразу, я чомусь, запам'ятав.

На той час обом стареньким йшов восьмий десяток. Вони потребували за собою нагляду і допомоги. Ми ж їм такого догляду, в повній мірі дати не могли. Я жив на іншому кінці міста, брат з дружиною до вечора на роботі, старенькі часто хворіли.

Йшов 1977 рік, я вже працював у видавництві «Молодь», часто їздив по Союзу у відрядження з письменниками, організовував, так звані, творчі звіти перед читачами. Пам'ятаю, як сьогодні, повернувся з чергової поїздки, телефоную брату і дізнаюсь, що бабуню поклали в лікарню по вулиці Фрунзе, якраз під Кирилівською церквою. Поїхав навідати. Довго ходив по лікарні, шукав, аж поки якась санітарка не завела в дальній куток корпусу. Побачене вразило. В кутку коридора, на ліжечку, лежала як сирітка, усіма забута і покинута, моя бабуня. На моє запитання, як почуває себе хвора, санітарка невпевнено розвела руками і додала словами: «необхідно, щоб біла неї, скільки лишилось їй бути на цьому світі, хтось побув».

Я підійшов до ліжка. Бабуня перебувала у напівсні чи напівзабутті, очі заплющені, обличчя бліде як пергамент і обрамлене пасмами сивого волосся.

- Другу добу отак сердешна, - зітхнула санітарка.

- А яке лікування проводиться? - питаю.

- Яке може бути лікування, - з безнадією в голосі проказала санітарка, - коли стопроцентний склероз, і серце вже тріпочеться, як пташеня, що випало з гнізда.

Невже з косою вже стоїть на порозі, подумалось, присів на краєчок ліжка, бо поруч не було навіть стільця, і тихо звернувся до неї.

Бабуня раптом розплющила очі, довго вдивлялася в мене, і на її безкровному обличчі розпізнав теплу материнську посмішку. В її просвітлених на якусь мить очах наче змигнули іскорки, я зрозумів, вона мене впізнала і була щаслива своїм скромним щастям бачити мене. Говорити вона вже не могла, але я стільки прочитав в її очах любові, доброти і суму що вистачило б цілому світу.

Потім старенька злегенька зітхнула і скліпила повіки. Надійшла чергова лікарка, на мої прохання про допомогу, роздратовано кинула: «Людина помира від старості, ви що не розумієте, раніше треба було, коли ще при здоров'ї...»

Наступного ранку, приїхавши в лікарню, дізнався, що її праведна душа відлетіла у вічність.

Від Кирилівської церкви ми її і ховали. Родичів крім брата ніяких, адже вона пережила свого сина, мого батька, і багато інших.

Я часто згадую її і думаю: мабуть, поганим я був онуком, особливо в останні роки її життя. Рідко наїздив до брата її провідати. Зараз дуже жалкую і картаю себе за це, але..

Дідуня пережив її на десяток років і був ще той боєць, та про це згодом.

ВАРЕННЯ

Що з свого дитинства я найбільше запам'ятав? Нажаль не ніжні обійми мами, бо такої не було, не мужнього і сильного батька, на якого хотілося б бути схожим, а якісь невеликі хлопчачі радощі пов'язані з перешитою з чужого плеча власною курточкою, чи поцупленим у бабуні з погріба ковалком домашньої ковбаси, яку вона тримала в кринці, залитій смальцем, на Різдво. Зрозуміло що й інтернацький мій період не був подарунком, і все ж таки свята траплялися.

Що таке варення ми знали, одного разу навіть попробували, зрізавши авоську з продуктами, що висіла на балконі у сусідньому будинку для пристарілих. І все-ж-таки трапився випадок коли я з хлопцями наївся його скільки вже влізло.

Вчителька російської мови й літератури, Ірина Іванівна, зайшла після уроків до класу. Уважно подивилась на наш зовнішній вигляд, похитала головою, і вишикувала нашу хлопчачу команду перед дошкою:

- Ну от-що, даю п'ятнадцять хвилин, щоб вмилися, причесалися, почистили взуття і зібралися біля столярної майстерні.

- А навіщо мити руки коли йдемо в столярну майстерню, - перепитуємо хором.

- Розмови в стрю, - незлобливо зауважила вона, - поїдемо в місто.

- Ур-ра! - загорлала наша банда. Кожний неурочний вихід в місто - то для нас свято. До того ж - на вулиці лагідним котом лежав теплий сонячний вересень.

Повторно нагадувати нам про охайність не було потреби, і вже за кілька хвилин, ми вмиті й нафуфурені, стояли біля майстерні Тихона Адамовича, людині, якій я на все життя вдячний за привиту любов до столярної справи. Він видав кожному по кілька профугованих гладесеньких дощок, зв'язаних мотузком, і ми полишили територію інтернату.

Уже коли сіли на Третій просіці в двадцять третій трамвай, з'ясувалося, ми ідемо додому до вчительки. Раділи як діти, наче ми ними не є. Побуваємо дома у Ірини Іванівни, буде про що потім розповісти в класі. До цього часу, ми не мали а ні найменшої уяви про те, як наші вчителі і вихователі – такі розумні, суворі, начитані – живуть.

Я роззираюсь, крізь скло трамвайного вікна, на місто, на людей; вагон хитає, колеса грюкають на стиках і пронизливо виють на рейках при поворотах. Зараз такого не почувеш. А тоді, на найменшому закруті, колеса так скиглили, а гальма так підвивали, що у половини пасажирів і перехожих з зубів не сходила оскома.

На зупинці «Станкозавод» всі дружно вийшли, притискаємо до себе дошки і крутимо головами. Район не дуже знайомий. Пройшовши кілька кварталів, піднялися на четвертий поверх довгого сірого будинку. Училка відімкнула трое замків, затамувавши подих, входимо. По суті, я тоді вперше побачив трикімнатну, окрему квартиру на одну сім'ю. Одна кухня розміром, як кімната моїх діда й баби в комуналці, просто вразила, а вже про інші – словами не передати, була навіть комірка. Тепер стало зрозуміло, що дошки вистругані Тихоном для полицок в ній.

Грина Іванівна знову змусила нас старанно вимити руки, подала махрового рушника – я тоді теж вперше у житті його побачив і втерся ним, – гостинно запросила до вітальні.

Поки ми переносили і підставляли ослінчики з кухні до круголого столу вітальні, хазяйка, на наших очах, дістала з шафи гаманця, видобула з нього аж два рублі, дала їх нашому Грицькові Яковенку і послала в хлібний магазин за паляницями.

Ми занепокоїлися. Для хвилювання було дві причини. Перша: кругла, біла, пухка, з хрустким надрізом зверху, паляниця – то ж наша заповітна мрія; а друга – сам Гриша Яковенко. Знаючи його нахили й здібності, ми не були впевнені що він повернеться, йому змитися з грішми на кілька діб – раз плюнути. Зрозуміло, що потім його відловимо, влаштуємо темну, та грошей вже не повернеш. «Темна», це коли підстерігають, накидають на голову ковдру і лупцюють по чому попало від душі. До «темної» в інтернаті вдавалися зрідка, тільки в особливих випадках, коли порушувались неписані закони нашого існування.

По тому, як гурт однокласників, не змовляючись, красномовно глипнув очима на Грицька, він втямив – з грішми краще не завіюватися.

А інтрига ситуації розвивалася далі. Вчителька внесла стовбчик великих глибоких тарілок, розставила навпроти кожного і поклала ложку. Ми аж голови повтягували від нетерпіння. Невже пригостить справжнім домашнім борщем, або супом?

Гришка приніс аж п'ять свіжих, білих паляниць. Ми наче потрапили в казку? Притлумивши подих, слідкували як вчителька

врізає ножем від круглого чуда скибки розмірок з пательню, і складає посерею столу в плетене з лози блюдо.

А те що трапилось далі, перевершило всі наші сподівання.

«Хлопчики, увага, сидіть всі тихо, - призвала вона всіх до порядку, - я за хвилину буду».

Ми і так в той час були тихіші за космічну німоту.

І тут Ірина Іванівна, вносить величезну, розміром мабуть з відро, банку абрикосового варення. Ми перестали дихати. Промені яскравого осіннього сонця, пронизавши скло вікна, іскрилися і висвічували прозору, янтарну масу вмісту банки. Цілі абрикоси - ну зовсім цілі - пливали й зависали в цій солодкій млості. Я й банок таких здоровенних не бачив зроду. Очі наші блищали, в голові кожного: невже це все нам?!

Вчителька «розводящим», так в інтернаті прозивали ополонник, наповнювала варенням тарілки по вінця, і цілі абрикоси, як картоплини в супі, маячили посеред них.

«Їжте дітки», - тільки й промовила училка і одійшла від столу.

Ми, спочатку непевно, вмочили ложки в тягучу солодку клейковину, облизали, ще до кінця не вірячи в те що відбувається, потім процес пішов і запрацювали на повну потужність, як це належить інтернатівцю. Пхали у пащеки пахучий, м'який хліб і тріскали, тільки ложки мотіляли як крила вітряків. Так незчулися як злупили по тарілці.

На блюді виплетеному з жовтої лози ще залишались лапті білої паляниці. Хазяйка, змірявши нас сумним поглядом, трохи повагавшись, нагорнула добряче ще по одній.

В роті липко, гливко, і солодко до нудоти. В якусь мить відчув, що просто не можу його розтуляти, а відтак подібне

мабуть коїться з кожним, але хіба можна відмовитись від такого чуда, та ще й на дармівщину.

Коли нарешті подужали все, не були б ми козаками, і підняли від тарілок замурзані обличчя, то побачили: стоїть наша Гринушка, наша русачка, на порозі дверей між коридором і вітальнею, зіпершись спиною на одвірок, дивиться на нашу наїдену гопкомпанію, а по щоках її скочуються з очей сльози.

ЗАМІНОВАНИЙ ВІРНИСТЮ

Не оминуло мене в інтернаті і солодко-глибоке, вірне і щемке кохання довжиною у життя, з роками виявилось, що воно ще й трагічне.

В класі дівчат більше ніж хлопців, але визнаних красунь, за якими «бігали», всього кілька. В молодших класах симпатії часто не тривкі, а от в середніх уже вимальовувались до серйозної стабільності. Було все: стукалки між хлопцями за дівчат, дражнилки, образи, підстави, оббріхування, зради.

В мене все посправжньому почалося з першOVERесневої традиційної шкільної лінійки перед восьмим класом. Літо хтось провів у родичів, хтось на підхозі, ми трохи відвикли від рідного гурту, помітно підросли, в чомусь змінилися, і дивилися один на одного трохи іншими очима. А ще я звернув увагу на однокласницю Вялю не тому, що вона стала просто гарною, а тому що на цій інтернацькій перекличці, коли назвали її прізвище, школа загиготала, і це на загальній лінійці, на спортивному майданчику в присутності всіх вихованців і вчителів. Вона бідна почервоніла від сорому, і здатна була провалитися крізь землю від такої уваги до її особи. Мене це здивувало, адже ми давно вже звикли до її прізвища - Підошва. Я заспівчував однокласниці і хотілося чимось зарадити, а придивившись, одразу й не зрозумів, що мене пробило на почуття, і не просто тимчасово, відносно ситуації, а на все життя.

В шкільні роки «симпатизування» називались дружбою. Я виказував їй увагу, у всьому самовіддано допомагав, героїчно терпів від однокласників не тільки кпини на свою адресу, а й

образи, і вчомусь відчував себе в душі навіть героєм, бо був попри все їй вірним, знаючи і змирившись, що однокласниці подобається інший. Мені здавалося, що в цій ситуації моя вірність, то і є справжнє кохання, і що колись, нехай через багато років, вона зрозуміє мене, переконається в моїх почуттях, і оцінить мій подвиг, а більшого їй не треба. Врешті-решт, всі в класі звикли до думки, що Леонід вірний паж Валі. Про нашу нерозлучність ходили по школі легенди, нас дражнили, було цькували, одного разу навіть побили святошинські хлопці, та ніщо не могло вплинути на нашу дружбу.

Кілька разів Валя виходила на серйозну і щиру розмову про наші стосунки, та освідчитись у справжніх почуттях я так і не наважився. Вона продовжувала зустрічатися з Віктором.

Ми часто прогулювались з нею вулицями Святошина, вели довгі розмови. Можна сказати, що ми сповідувались про своє життя, про долю батьків, і ділилися таким, про що в класі не наважились би повідати. Довіряли один одному всі свої болі і проблеми, розуміли з напівслова, чи жеста. Як у мене краялось серце, коли вона мені розповідала про свої почуття до Віктора. Я терпів при цьому нелюдські муки, таємно карався, але вигляду не подавав.

Одного зимового дня, після уроків, ми змилися з інтернату і забрели на Святошинський цвинтар. Холодне яскраве сонце, снігові шапки на хрестах, ангелах з опущеними крилами, деревах, кущах, могильні загорожі навіть не вгадуються під білим іскристим покривалом, химерні видовжені тіні, просто щось казкове, і в цій дивовижі тільки ми вдвох.

Не змовляючись забрели в глибину, сіли, змахнувши розсипчасту сніжну купину з якоїсь лавочки, зачаровані. Як же було спокійно і добре на душі. Я розповідав їй про своє життя у всіх подробицях, вона уважно і співчутливо слухала, інколи перепитувала. Потім вона ділилася своїм наболілим. Скільки в годинах ця душевна і довірлива розмова продовжувалась ніхто з нас не помічав, тільки похопились коли на землю впали сутінки, і холод вже проліз під нашу блаженську інтернацьку одежину. Втямили, що не з'явилися в клас на самопідготовку і вже запізнюємось на вечерю. Щосили рвонули в бік інтернату, придумуючи на ходу відмовку. Заходили на територію порізно і з'явилися на очі вихователю також з розтяжкою в часі.

До і після цього випадку у нас з нею не було такого чистого одкровення. У важкі часи, коли мені буває скрутно, на пам'ять завжди приходять той сонячний зимовий день, кладовище наче казка, і святкова легкість сповіді душі.

Одне мене гріло в інтернацькому житті, та й після нього, за мовчазною домовленістю, нам було зрозуміло, що якщо у Валі колись не складеться з Віктором, тоді ми пов'язуємо свої долі на все життя.

Добровільно призначивши собі роль друга однокласниці, я навіть не підозрював які мене чекають у житті неочікувані сюрпризи. Фантастичність непередбачуваних поворотів долі просто шокує.

Після інтернату я вже працював на кіностудії Київнаукфільм, постійно у відрядженнях, траплялися зйомки, а відповідно й відсутність в Києві, по кілька місяців, з кіногрупою десь жебрачив на Уралі, Поволжжі, Домбасі. Ми не густо переписувались, і кожний її лист був для мене святом.

Після чергового відрядження я обов'язково бував у неї в гостях і з гордістю розповідав про бачені краї і міста.

Волгоград, здоровенний машинобудівний завод, перерва в зйомках на обід. Нарешті маю хвилинку прочитати щойно отриманого листа, і перше що хлюпнуло в очі, мовляв, Льончику, поздоров мене я вийшла заміж. Ну що ж, я до цього був готовий давно.

Прибувши до Києва, вибрав пристойний подарунок, благо не отримував кілька місяців зарплату, економив, перебивався на добових, і пішов до них з Віктором поздоровити молоду сім'ю. Мешкала Валя з мамою по вулиці Кравченка в одноповерховому довгому старому будинку, під вікнами впритул гримкотіли трамваї. Тепер цю вуличку знесено і на її місці побудовано кінотеатр «Київська Русь».

Прийшов в обідню пору, вона дома одна, грипує. Я поздоровив, присів біля її ліжка на табурет, розповідаю де бував і що бачив. За деякий час заходить якийсь незнайомий чоловік, поздоровкався і давай хазяйнувати. Приніс води, поставив чайник, готує вечерю. Я подумав, якийсь родич і не звертаю на нього уваги. Однокласниця, трохи повагавшись, каже: «Знайомся Льоня, це мій чоловік Юлій». Від несподіванки я ледь не впав зі стільця.

Отак буває в житті: з Віктором вона зустрічалася чотири роки в школі і рік після, а з Юліком – лишень два тижні. А я ж для себе вирішив вже давно, якщо дороги Валентини й Віктора розійдуться, я буду боротись за неї, будь з ким, і за будь-яких обставин. А тут вони вже й розписалися. Я пролетів як дикт над Парижем.

Довго в мені не вщухав душевний біль. Знову ж таки, виручили відрядження: дорога, зміна місць, нові враження, знайомства. Все це лікує і рана в серці почала затягуватись.

В подальшому житті моя любов виходила заміж тричі. Другим чоловіком був Потапняк. Це вже трапилось коли я відслужив в армії. Кинула вона його при всіх однокласниках під час традиційної щорічної зустрічі. Ясно, що гуляли тоді від душі і всю ніч. В самий розпал такого «спілкування» Валентина визирнула на балкон і одразу вскочила назад у кімнату. Я її не впінав, обличчя бліде, губи тремтять. Заходить з балкона її чоловік Потапняк, вона рвучко підвелася і при всіх врзала йому замашного ляпаса. Виявляється він на балконі милувався з квартиранткою хазяйки. Потім вони розлучилися, але я вже був одружений і у мене в сім'ї підростала донечка.

Вітром пролетіли роки, у Валентини вирости двоє синів, поженилися, бігають двоє онуків, як і у мене, проте на зустрічах однокласників, які ми обов'язково організуємо щороку, коли мене бачать з нею поруч, то всі щиро всміхаються. А Люба Риндич, не втримується, зітхає і тихо проказує: «Якби молодість знала, а старість могла».

СУД

Без сумніву, школи-інтернати це свідчення великих негараздів у суспільстві. Хоч в моєму учнівському віці генеральний секретар компартії Хрущов на двадцятому з'їзді комуністів проголосив, що «нинішнє покоління буде жити при комунізмі», а інтернати існують і до цього часу. Моя школа-інтернат не виключення. Я взагалі не бачу різниці між дитячим сиротинцем і школою-інтернатом. Єдиний позитив - це виховання дітей в колективістському дусі, не в понятті слухняних гвинтиків в одному механізмі, а в розумінні справжньої дружби й товаришкості. Скільки б не говорили, а егоїзм в сучасних поколіннях, відсутність співчуття, і врешті любові до Батьківщини, так і пре. Це не високопарні слова, а гола правда.

Унікальність нашого класу була у його згуртованості. Між собою ми могли десятки разів посваритися, побитися, зненавидіти один одного, але коли йшлося про колектив вцілому, про його імідж, або честь, то всі вставали на захист його інтересів як стіна. Взаємодопомога, взаємовиручка - закон.

Окрім заповідей будівника комунізму, написаних великими літерами на щиті в актовій залі, в інтернаті існували, діяли, і неухильно виконувались свої неписані закони. З ними боролися педагоги, викорчувували з нашої свідомості, та все безрезультатно.

Мій однокласник, Вітя Матисік, нічим таким з поміж нас не виділявся, хіба що білявенький і хитруватий. Одне тільки доставало в ньому: щовечора перед сном заводив одну і ту ж

розмову, мовляв, батько його живий, мало не генерал, виконує якусь секретне завдання, і скоро повернеться й забере з інтернату, отоді в нього почнеться справжнє життя. На нього цитькали, лаялись, в темряві на звук його голосу жбурляли черевики.

Так було, без надії намірювали собі й сподівались.

Та одного разу сталося неймовірне. Якимось чудом, серед уроку, проникла в клас новина:

- У Матисі знайшовся батько!

- Оце так!

- Справжній?

- Де він зараз?

- У вчительській.

- Везуха! - видихали ми з грудей, затоплені заздощами по кінчики вух, і здавалося нам, в тому, що в однокласника знайшовся батько, була й наша особиста заслуга і свято.

Двері класу різко розчинилися, на порозі з'явився завуч «Шусь», це його інтернацька кликуха, обвішаний орденами і медалями, і гарикнув, наче в окопі перед атакою: «Матисік! До директора! Батько знайшовся!»

Вітько став білим як гіпсовий піонер на постаменті перед входом в інтернат.

Батько однокласника справив на нас приголомшливе враження темним плащем і капелюхом, точнісінько таким як у нашого кумира, радянського розвідника з кінофільму «Подвиг розвідника». Він побув з сином годинку і поїхав десь у термінових справах, залишивши хлопчину з нами ще на один рік. Потім з'ясувалося що назавжди.

Того дня наш клас об'їдався найсмачнішою в світі коопторгівською ковбасою, а у Матисі з'явилося те, що згодом стало гордістю всіх – справжні штани. Не прості бавовняні, невизначеного кольору, що видавали нам в інтернаті, а шерстяні, коричневі, модно завужені, стрілочки – як лезо ножа.

Кожного дня, після уроків, Віктор вмивався, старанно зачісувався, і в нових штанях виходив на прогулянку в шкільний двір. З яким захопленням ловили ми заздрісні погляди інтернатівців з інших класів, як безмежно ми пишалися цим.

Перед сном Вітя буквально здував з них порошок і охайненько складав на поличку у загальній шафі.

І раптом – немов грім з ясного неба, з'ясували – штанів не стало. Матисік стояв біля шафи, чомусь розчепіривши ноги, життя повільно згасало на обличчі, губи затремтіли, щоки одвисли, а з рота болісно скотилося й наче просичало:

- Свиснули!

Запала страшна тиша, і в ній його шепіт як пронизливий крик:

- Хлопці, якась сволота штани сперла!

Якусь мить всі вражені мовчали, потім почалося: з ліжка підхопився Єрьома. Повискуючи, наче ображений пес, натягнув сорочку і, скачучи на одній нозі, бо не міг втрапити в холошу, тоненько заволав:

- Шукати! Зараз ми все тут поставимо до гори ногами! Подумати тільки! Вкрасти! У своїх! І що? Штани!

- Мовчи тараня, – обірвав його Самоль, – шмона в спальні робити не будемо, хто спер не дурний, в кімнаті крадене не ховатиме.

Піднявся Маслак. Всі змовкли і чекали:

- Пропоную, - він не одразу наважився вимовити страшне слово, потім таки видав, - суд!

- Так, суд! - стис кулаки-довбешки Огаренко.

- Суд, суд, суд, - покотилося по спальні.

- Увага, не одразу суд, - владно прорізався крізь галас басок Маслака, - дамо нашому дирику Валентину Івановичу на пошуки два дні. Правила є правила, порушувати їх не будемо, а то звинувачиватимуть у самосуді, може вихователі і знайдуть, нехай попотіють, - і він коротенько гиготнув.

Два дні не було дітей слухняніших і чемніших ніж ми у цілому світі. Ідеально безприкладна поведінка викликала паніку у начальства. Без потреби всі заглядали у наш клас і спальню, слухали моторошну для них тишу і тільки знизували плечами. Увечері самі, без зайвого нагадування, вкладалися в ліжка, одяг акуратно розвішаний, підлога чисто підметена, все провітрено, вихователю тут просто нічого робити. Слухняність, покірність і мовчання змушувало нашого вихователя Жихаря забути про гідність дорослого чоловіка, вичавлювало з нього майже дитяче благання:

- Хлопці, ну що ви надумали? Ну немає штанів ніде, як крізь землю провалились, - він обережно пройшовся між ліжечками, - бачу, чую, щось затіяли, ну навіщо, все у нас з вами буде добре. Степан Чарковський, чуеш, - звертався він до найпіддатливішого.

У відповідь мовчання.

- Слухай, Жмих! Не пішов би ти, - ліниво кинув Вороненко і зарипів ліжком.

- Це хто? Га! Ану признавайся! Ви у мене! - спаленів вихователь, вдаючи що не пізнає голосу, - Ну що ж, ми ще завтра.

- Ходять тут, - голосно позіхнув Маслак, - режим дітям порушують.

Минув ще один день. Термін негласного ультиматуму дирекції закінчувався. Вечеря пройшла ідеально. Ніхто не репетував як недорізаний, не відбирали у малечі хліб, нікому в чай не підсипали солі, не підштохнули під лікоть сусіда, коли в того ложка біля рота, а ще через дві години спальний корпус наче вимер, всі вклялися, тільки сірими тінями на поверхах сновигали розвідники й доповідали, з якого класу вихователі вже пішли додому. Погрозлива команда старшокласників «завмерти в ліжках» була законом. Чекали одного, коли черговий вихователь по корпусу піде врешті відпочивати до себе в кімнату, після чого збирались підперти шваброю йому двері.

Нарешті розпочався суд. Подія для інтернату рідкісна, тому готувалися якнайретельніше.

Спочатку спальну кімнату переобладнали на судову залу. Ліжка присунули до стінок, звільняючи посередині місце. З кутка до середини стінки переставили шафу з великим на всі двері дзеркалом. Під дзеркалом на тумбочках, застелених подушками, підібгавши по східному під себе ноги, в урочистій позі всівся Маслак. Голову його прикрашала чалма, невміло скручена з рушників. З коридору занесли великого горщика з обдрипанним фікусом. Зліва й справа від шаха стояла охорона, тримаючи навкіс швабри, що правили за алібарди. Далі, на ліжках, попід стінами - придворні, радники, кати і народ.

Підозрювані, правильніше сказати приречені, себто ті, що колись попадалися на крадіжках, а між собою інтернатівці таких знали напам'ять, товклися в коридорі перед дверима. Не прийти на суд - годі було й думати. Навіть якби втік з інтернату, кара такого б дістала.

Впускав Алік Бурлаков. Хитрий і нахабнуватий, він, насолоджуючись отриманою владою, покрикував на підсудних, грубо підштовхував копняком або потиличником.

Через багато років я пояснив собі, що тоді нами рухало, окрім з'ясування правди і встановлення справедливості - солодка насолода владою.

Розкритого злочинця за вироком суду жорстоко били рушниками з вузлом на кінці, вимоченими у воді. Отримували своє і ті хто не винен, але в меншій мірі і кількості, для профілактики.

Підозрюваний заходив у приміщення і ставав на коліна.

- Крав? - погрозливе питання зависало довбнею над бідною дитячою головою, і Маслак пронизливо вдивлявся у звужені від страху очі допитуваного.

- Не крав! Щоб мені здохнути, не крав, - лунала відповідь.

- І не знаєш хто?

- Не знаю!

- Клянись!

- Клянусь мамою і татом, якщо вони десь є.

- Тоді їж землю що не крав!

Якщо звинувачуваний, на знак того що говорить правду, їв з вазону землю, то сумнівів у його нечесності не залишалося.

Останнім йшов Доцик. Два його старші брати відсиділи в тюрмі, тому він був під особливою підозрою. Видно хлопцю

хотілося якнайшвидше і без болючих наслідків пройти ганебну процедуру, але щось в нас викликало підозру в ньому: і те, як плазував на колінах, як улесливим поглядом поїдав Маслак, і навіть як дошки рипіли під ним – так вони б мали рипіти під злодієм.

- Крав? – грубо й вороже спитав Маслак.

Щось люте і в одночас принижене зблиснуло в очах Доцика, але так швидко, що верховний не встиг цього помітити.

- Не крав!

- Присягнися здоров'ям сестри Ніни, – по-езуїтськи проспівав Єрьома, – тоді повіримо тобі.

Всі знали сестру Доцика, яка теж виховувалась в інтернаті, тівки на клас нижче, смілива і чесна, геть не схожа на братів.

- Я краще землю з'їм, – опустил очі Доцик, – сестру не чіпайте.

Маслак відчув себе ображеним, все-таки розслідування веде він, а не Єрьома:

- Досить буде якщо і землю з'їсть, – голосно заявив він.

Доцик, невміло приховуючи полегшення, ступив до фікуса, наскріб жменю землі з діжки і почав її жувати.

- Дивись, наче котлету в їдальні жере, ще й всміхається від задоволення, – не приховував своєї ворожості Огаренко.

Доцик проковтнув землю і, старанно дотримуючись ритуалу, позадкував до дверей. На обличчі блукала очманіла, безтямна посмішка людини, яка щойно уникла смерті.

Ошелешені тим, що не вдалося виявити злодія, всі мовчали.

- Братва, – першим прийшов до пам'яті Самоль, – перевірку мають пройти всі, і ми теж, і Бурлаков за дверима, і Маслак.

Феєричний з початку екзакуції настрої явно підупав, такого фіналу ніхто не сподівався. Перший в історії інтернату суд, що не дав результату, загал в нерішучості переминався.

- Закон для всіх, - не втримався і я, - тому землю істимемо всі, інакше крадія не виявимо.

- От з тебе й почнемо, - Маслак знову набрався апломбу верховоди.

Я коли взяв жменьку, чомусь пригадав як інколи інтернатівці мочаться у кадужки з вазонами.

Однокласники проходячи цю процедуру змінювалися на очах: ще хвилину тому кожний був чогось вартий, а зараз немає нормального підлітка, якому б співчували, ти став суб'єктом для всіх підозрілим, і те що ти тяжко хворів в минулому місяці, і що давав сусіду по парті скатати, і що в тебе трагедія з батьками, все це зараз забуто й не суттєво. Головне з'ясувати - злодій ти чи ні.

Проїшли через клятву всі: охоронники, судді, радники, народ і сам атаман Маслак. Йому дісталася земля вже з корінцями. Злодія не виявили. Розпука заклинювала дих. І тут комусь прийшла в голову ідея, підняти й допитати серед глухої ночі малюків, які завжди були на побігеньках у нечистих на руку старших.

Заспані дітки збилися в купу, тихенько схлипували, налякані незвичним дійством.

- Дядечки, тільки не бийте, - впав навколішки хлопчинка, на поганяло «Кривенька лущпайка», бо вічно тинявся по смітниках і все підбирав, - все скажу, тільки не бийте, мені Доцик давав пакета і велів однести брату на Четверту просіку.

- Що було в пакеті?

- Не знаю, тільки виглядало з нього коричневе і м'яке.

Маслак скорчив звірячу гримасу і рывкнув:

- Киш звідсіля тюлька, і щоб жодна душа не знала, що вас сюди тягали! - малюки штовхаючись, наче каченята, заляскотіли босими ногами, - гей! - гримнув Маслак найменшому, - поклич Доцика, скажи, що він ідучи від нас бай-бай, не побажав нам спокійної ночі.

- Давай краще я злітаю, - не втримався Славко Вороненко, - бо втече.

- Не ризикне. Пам'ятаєш, як два роки тому інтернатівці, перший випуск, засудили, а потім виловили в місті завідуючого їдальньою. Не врятувало нічого.

Всім пригадався жорстокий, але справедливий фінал тої історії, і трохи заспокоїлись.

Нарешті двері ледь-ледь прочинилися.

- Доцику, наш славненький, заходь, - з лиховісною ласкою в голосі запрошував Маслак.

На здорованя Доцика страшно було дивитися, його всього аж тіпало, як у пропасниці. Верховний, вказуючи на ліжко, моргнув охоронникам, ті зрозуміли його без слів, скатали постіль і приготувались.

- Підходь невірний, - проспівав шах, - зараз відпочинеш.

Смертельно переляканий Доцик вже не був схожий на людину, істота із знетямленим поглядом. Він навіть не пручався, коли міцно прив'язували руки й ноги до холодної сітки ліжка.

- Порадившись суд присуджує, - металевим голосом оголошував вирок Маслак, - за крадіжку штанів сто гарячих по оголених сідницях, за брехливу клятву ще сто п'ятдесят!

Присутні вдоволено загули. Не кожний зміг би витримати навіть півсотні ударів, а ту двісті п'ятдесят.

Рахувати удари Маслак призначив Огаренка. Загупали рушники, сідниці одразу почервоніли. Крадій уже не благав про пощаду, а тільки з кожним ударом пришіптував: «ой дорогенькі, ой рідненькі, змилуйтесь, більше ніколи в житті не буду, ой ріднюсінькі».

Після езекуції, хлопець втратив свідомість, ми поклали його на рукомийники, відкрутили крани з холодною водою, аби прийшов в себе, і пішли спати.

Дитяча жорстокість то страшна штука. Вранці йому викликали швидку і забрали в лікарню. Казали м'ясо в деяких місцях відійшло від кісток, а може й ні.

Штанів, зрозуміло, ми так і не побачили більше, брати чи продали їх чи пропили, керівництво ж нашого закладу не знало про нічну подію нічого путнього, а от Доценка я зустрів через багато років. Розговорилися. Один його брат спився, другий помер у в'язниці, сестра працювала клепальницею на авіазаводі Антонова. Сам же він став сантехніком. На останок він зізнався, мовляв, якби не наш тодішній суд, то й він пішов би шляхом своїх братів.

Отак діяли неписані закони в моєму інтернаті.

НЕПРИЄМНЕ

У людини мається дивна властивість - забувати погане, пам'ятати хороше. А в мене, якби й не хотів, то пригадуються вчинки за які соромно.

Крадіжка в інтернаті, серед його вихованців, трактувалась по різному. Якщо повар тягнув продукти з їдальні додому, це вважалось злодійством, якщо ми непомітно підживлювались чимсь зі складу харчоблоку - героїство. Якщо поцупив сніданок зі столів молодшого класу, то нормально, обчистив чийсь сад - молодець, поки один заговорює, а другий тягне пиріжки з капустою чи горохом, за чотири копійки, у продавчині на вулиці - в порядку речей. Крадіжка ставала гріхом коли щось стибрював у своїх.

Одного разу я таки наважився, ну так вже хотілося купити в аптеці, на Третій просіці, солодку плиточку гематогену, чи пачку морозива «Пломбір», або в неділю сходити в кінотеатр на перший сеанс, квиток коштував десять копійок.

У декого з моїх однокласників водилися кишенькові гроші, і вони собі це дозволяли. Толя Бойко добре грав у «Коца», тому завжди у нього в кишенях дзвеніли, хай і обдовбані, але монети, у Галі Ракітіної багатодітна сім'я, тому дорослі брати їй перекидали якусь копійку, Матися з Єрьомою гарно грали в карти, а мені хоч плач.

Після уроків моя черга прибирати клас. Відсовую парти, підмітаю, мокрою ганчіркою протираю підлогу. І тут з парти Ракітіної випадає двадцять копійок. Я остовпів. Нікого нема в класі і ніхто не побачить, це ж двадцять копійок. Ризикнув і поклав собі в кишеню. А в голові: що будеш робити коли вона

кинетесь їх шукати, а якщо дійде до вивороту кишень? Від таких думок аж парко стало спині. Нарешті додумався, потрібно їх кудись заханирити, але куди? В класі кожна щілина відома всім. До обіду ще хвилин десять поки зійдуться однокласники. В паніці вискочив в шкільний коридор і мотнувся східцями на третій поверх аж до виходу на горище. Двері як назло зачинені. Узрів біля них якусь пусту банку з під консервів, поклав монету до неї і засунув у запилений куток. Ну все, думаю, тепер я багач, в мене грошей на два походи в кіно, а в самого, ну так неспокійно на серці, так гризе щось у грудях, наче на мені великими літерами написано – крадій.

Повертаюсь у клас, роблю вигляд що виносив сміття, а тут зчинилася веремія, у Галі пропали гроші. Всі кинулись до мене, ти прибирав, може бачив, я запевняю що ні.

Як я пережив обід, самопідготовку, вечерю, словами не передати. Якийсь нечистий підбив мене взяти ці двадцять копійок. Кажуть нема в людей совісті, неправда, є, та ще й яка болюча. Після важких роздумувань вирішив, коли перед відбоем всі потягнуться в спальний корпус, я прокрадусь до чердачних дверей, візьму монету і підкладу назад в парту Галі.

Далі було ще гірше, в банці двадцять копійок я не виявив. Що будеш робити, підкинути свої, так у мене їх ніколи не водилося, зізнатися, не вистачає духу, клас накинеться кісточок не збереш. Так і ходив з цією прикрістю в собі, аж поки вона не замулилась. Тільки дав собі на все життя слово – більше нічого і нівкого, навіть грамінку.

Ну, і про погані вчинки. У кожного з нас їх вистачає, тільки ж ми самі собі, зайвий раз, про них не нагадуємо, наче

назавжди забули. Хіба що самі спливають у пам'яті. Мені й зараз соромно за те що я тоді вчинив.

Виникло все з нічого. На уроці посварилися Алік Бурлаков і Римма Козлова. Алік - по натурі приховано-уїдливій, буде спідпадлючувати людину аж до повного кайфу. Рима - флегматична, опасиста, спокійна, і найвища зростом серед дівчат у класі. Аби до неї щось дійшло, потрібно повторити мінімум разів три.

Дзвоник на перерву, всі посунули з класу в коридор. Алік не полишає підлувато смикати Римму за коси, та відмахується незлобливо руками. Стали біля підвіконня і милуємось скрапуванням весняних крапель з бурульок льоду, котрі густо нависли на дереві за вікном. Римма прихилилась до скла, я опинився за нею. Алік в цей час просунув між нами руку, смикнув боляче за косу і ухилився собі в бік. Видно однокласницю це вже дістало до печінок, вона розвертається, а сили в неї вистачало, бачить що я стою за нею, і при всіх, гарно замахнувшись, ляпнула мені долонею по обличчю. І це на очах половини класу. Від несподіванки всі завмерли. Мене як хто обпик кип'ятком, образа затуманила розум, я ж ні при чому, і в ту ж мить, не подумавши і не контролюючи себе, затопив кулаком їй у вухо. Ясно, що вона беркицьнулась з копит на підлогу, затулила руками обличчя і несамовито заридала на всю школу.

Тут тільки до мене дійшло, це ж жінка, хіба можна так вчиняти. Гіркий розпач від скоїного затопив мене по саму маківку. А з усіх боків, в один голос, розлюченими пантерами, накинулись однокласниці:

- Як тобі не соромно!

- Проби пробачення!
- Хамло!
- Який жах, знайшов на кому демонструвати силу!
- Вибачайся перед дівчиною!

Я й без них усвідомив, що утворив дурницю, але коли почали мене чихвостити, я ж від початку був ні при чому, в мені як щось перемкнуло, не можу попросити пробачення, хоть умри. Однокласниці лементують і все більше насідають, а я ще міцніше упираюсь, і не можу розтулити рота.

Хлопці, хто був поруч, мовчали. Дівчата розпалені моєю впертістю просто виходили з себе:

- А як ми всі разом тебе поб'ємо!
- Давайте так і зробимо!
- Думає йому так зійде, і не надійся!

Почали підступати до мене з усіх боків. Ну, думаю, прийшов мій кінець, зараз роздряпають мою мармизу, повиймають очі, повисмикують волосся, не буду ж я від них відбиватися кулаками.

Виручив вихователь Микола Жихар, не роздумуючи припинив «базар», і загнав всіх в клас на урок, пообіцявши у всьому розібратися.

Дівоча половина класу оголосила мені байкот. Всі мої пояснення, що я їй першим не чіпав, ніхто слухати не хотів, всі обурювались одним, як я міг вдарити дівчину.

Алік вів себе ж так – наче він ні при чому. Хлопці бачили що над моєю головою збираються хмари, але чекали. Справа в тому, що по законам честі, я не мав продавати Аліка. Але за тими ж неписаними законами інтернату, якщо за тебе «пухне»

інший, ти маєш привселюдно зізнатися сам. Алік цього не зробив.

Після відбою, коли весь корпус солодко заснув, ми тихо обступили ліжко Бурлакова. Самий зачуханий наш двійошник Вовка повільно стягнув з Бурлаки ковдру. Той не підхопився з ліжка, бо зрозумів, від «темної» не втечеш і якщо не вистачило характеру зізнатися і одвести біду від товариша, то зараз його навчать мужності однокласники.

Його мовчки знову накрили ковдрою. Робилося це для того, щоб потерпілий не бачив хто, куди і як лупить, щоб не тримав на когось персонально зла.

Тиждень після темної Алік відлежувався в ізоляторі, лікарка компресами з бодяги відмочувала йому синці. На численні допитування вчителів і вихователів Алік відповідав мовчанкою, бо знав дію наших неписаних правил.

Перед Риммою я всетаки вибачився у присутності всього класу, але вже після темної Аліку. По великому рахунку, мені до цього часу соромно за той свій вчинок, ну як я міг підняти руку на жінку.

ПРОЩАННЯ З ІНТЕРНАТОМ

Одна з найважчих сторінок мого життя, яку пам'ятатиму завжди. Це як переступити кордон в невідоме, або перелізти височенну стіну, за якою інший світ, де панують чужі правила і закони. І найважче - тепер ти маєш дбати про себе сам, нам про таке не розповідали і цьому не вчили.

Тільки в той момент я збагнув, що інтернат являвся для мене всим: рідною сім'єю, замінив мені батька й матір, близьку родину, і якщо бути об'єктивним, то був наш особливий всесвіт, в якому ми непогано існували, і це пропри всі негаразди й невлаштованість. Даремно мене ображало коли на нас казали «парникові діти».

Я не знав, і не звідував, відчуття розлуки і прощання назавжди з мамою чи татом, але тоді пережив саме такий стан. І йдеться не про те, що ми не вмiли і не знали як заварюється чай, не вживали цілого ряду продуктів, типу ревеня, холодцю, копченостей і солених, не мали більш-менш нормального одягу, а йдеться про власний прихисток з елементарним ліжком, і що той же сніданок, обід чи вечеря, не чекають тебе як завжди в їдальні, а потрібно спочатку на нього заробити, а потім приготувати, і як це взагалі відбувається? Таке відчуття, наче випав з гнізда, літати ще не здатний, а навколо котів, гадюк, ворон, глибоких калюж і ям повно, і всі вони на тебе полюють, і кожної миті, на кожному кроці, в кращому випадку, невдача, а то й... Виявляється в цьому «прекрасному світі» куди б не поткнувся, кругом потрібний блат, що цей світ живе за принципом «ти мені - я тобі», і тобі одна дорога в робітники на завод, і в гуртожиток, якщо

повезе, а про дівчат я вже й не згадую, вибір у них зовсім обмежений, в кращому випадку вийти заміж, і то...

А скільки було душевних та інших розмов на уроках, які будувалися сміливі плани в ту останню інтернатівську весну. Всі вчителі повторювали як мантру: «вам відкривається дорога в щасливе майбутнє». Як влучно сказав Алік Бурлаков, на одній з традиційних щорічних зустрічей однокласників, в той час він уже працював постачальником в якомусь з господарських відділів Ради Міністрів: «Ми всі вирости моральними уродами», і недвозначно, з лукавинкою в очах, посміхався.

Як зараз, спливає в пам'яті випускний вечір. Проливається і розхлюпується через вінця душевне піднесення, а в дальньому закутку грудей тривога, яку ми накривали шаленством поведінки і «героїчних» вчинків.

Перед останнім екзаменом Жихар зачитав в класі список круглих сиріт, з тим щоб вони отримали у кастелянші собі додому подушку, напірник, ковдру і матрац. І раптом чую своє прізвище. Стало чомусь так прикро, який я сирота, коли в мене є бабуня й дідуня, а в Миколаєві батько. Про матір тоді ще нічого не знав. Я категорично відмовився отримувати постіль, аякже, перед однокласниками соромно. Потім, зрозуміло, жалкував.

Директор, Валентин Іванович, вибігав через місквиконком, і нам пошла держава благодійні сині випускні костюмки, якими ми були нескінченно щасливими. Перший у житті костюм. Я кілька років до армії і навіть після армії одягав його на всі св'ята. Заносив, бідненького, ледь не до дірок.

Все, уроків більше не буде, екзамени склали. Збуджені, щасливі, просвітлені, на серці сурмлять фанфари. Ми так ще не

милися й не голилися, як тоді в той день перед випускним, стрілки на штанях, тухольки начищені до блиску, в кишені пачка цигарок, соколи.

Ось вона, урочиста хвилина. В актовому залі, в другому ряду мої дід і баба, на очах сльози щастя. Нам вручили атестати зрілості.

На сцені грає оркестр, кружляють пари, і вперше директор дозволив танцювати твіст. Смішно пригадувати, тоді в пресі писали про цей танець не інакше, як, про вплив загниваючого Заходу, а тих хто його витанцьовував стилиягами. Валю я запросив на танго, благо її Віктора на випускному не було. Танцюючи відчував як всі вчителі дивляться на нас, всміхаються і милуються нами, мов яка чудова пара, як вони підходять один одному, тільки я знав, що після випускного її чекає Віктор, і вона ніколи не буде моєю.

Опівночі, вже не криючись від вчителів, палили на східцях цигарки. Вперше на св`яткові столи дозволили поставити пляшки з вином. Ми всі від душі сміялися, бо заздалегідь заготували і приховали горілку і не одну бутельку.

О-пів-на-п`ту ранку, ми зі свистом на все Святошино, і сміхом, видерлись у кузов нашої інтернацької вантажівки, порозсідалися на лавках і поїхали з піснями через місто на Дніпрові схили. Як нам тоді співалося. Уявіть, мчить проспектом Перемоги вантажівка, повний кузов юнаків і дівчат, жевріє вранішня зоря, і за машиною котиться хвиля молодечих голосів. Ми співали: «Хорошо нам с тобой идти по ночной Москве...», «Стояла в поле злая осень...», «... а та курка щербатурка по садочку ходить та й ходить, курчаточок водить та й водить...».

Потім ми всі обнявшись йшли алеєю від фунікулера до пам'ятника Святому Володимиру. В небі розпалювалось багаття дня.

Ми з Маслаком, Матисею, Лисим і Вороною, спустилися нижче від пам'ятника Володимиру на алейку і випили з таємно прихопленої посуду горілки. Одразу відчули себе героями, яким море по коліна. Невдовзі я обнімався, під розлогим деревом, з якоюсь незнайомою красивою дівчиною, теж випускницею, тільки з іншої школи. Ми клялися один одному бути разом усе життя, обмінялися адресами, та так і не бачились після цього жодного разу.

Коли сонце вже встало над містом і вулиці прокинулось, ми провулком, повз планетарій (зараз це костел) спускались на площу Калініна до машини. Ранок теплий, вікна першого поверху у будинках відчинені і на рівні грудей. Проходимо повз одне таке, а на підвіконнику стоїть «Спідола». Дуже дорогий і модний на той час переносний приймач, простягни руку і він твій, хазяї ще сплять як сурки. Я непомітно стишив ходу і приглянув за діями однокласників. Кожний бачив доступність приймача, і в очах однокласників починали стрибати коники хапу, та ніхто не посмів осквернити св'ято прощання зі школою. Я від душі порадив за свій клас.

Повернулися в інтернат і попадали знесилені на ліжка. В годин дванадцять нас розбудив директор і вихователь. Ми довго потягувались, розбуркувались, вмивалися. Нас ніхто не підганяв. Навчальний і спальний корпуси незвично порожні, почалися літні канікули. Попереду пустота.

Ще через пів години наш вихователь, наш Олександр Петрович, зламаним голосом дав команду:

- Ну що, мужики, збирайте постільну білизну і в куток, я однесу куди треба, і кажіть, прощай інтернат.

Ось він той прощальний момент, про який мріяв всі роки перебування в ньому, а коли настав, то в грудях суцільна розгуба.

Мені стало жаль нашого вихователя, я вперше побачив мужнього офіцера розгубленим і безпорадним, уявляв, яка зараз судома стоїть у нього в горлі.

- Щось би погризти, - почухав живота Степан Чарковський.

- Поварів з сьогоднішнього дня переведено на підхоз, все опломбовано, - винуватим голосом пояснив директор. Ми вперше у житті без звичного вранці сніданку.

- Не обіцяю, але щось придумаю, поки ви відвідаєте пенати директора, - одмовив Жихар і кудись вийшов. Ми ж, заінтриговані, пішли за Валентином Івановичем до нього в кабінет.

Навчальний корпус, довжелезний, пустий і від кожного звуку гуркітливий. Проїшли осиротілий коридор, директор широким жестом відчинив двері до святая-святих, в свій кабінет, і запросив в середину як рівних серед рівних. Непоспіхом порозсаджувалися. Він дістав попільницю і запропонував цигарки. Присутні не переставали дивуватися, щоб таке побачити і до такого дожити, варто було перетерпіти всі роки бурси.

Я і Маслак, більше для понту, закурили. Хлопці стримано захихикали, слідкують за реакцією шефа інтернату, а той і оком не моргне, підходить до двох залізних шаф, вставляє важенні ключі і відчиняє їх навстіж.

Отут, від несподіванки, ми й справді припухли. На полицях лежали всі наші рогатки, саморобні карти, самопали, авторучки, цигарки, кастети, трубки для плювання, стояли пляшки з вином і горілкою, одним словом, все що заборонялося в інтернаті і одбиралося у нас протягом усіх років перебування в стінах цього закладу.

- Я обіцяв вам, коли станете дорослими, усе повернути, тож забирайте.

Просто не хотілося вірити, що таке може бути, оточили шафи, торкалися руками давно забутих реліквій підліткового періоду життя. Та куди і навіщо все це нам? Лисий взяв самопал, так, на згадку, Вороненко карти, дістали в основному вино і горілку.

- Хлопці, - звернувся з посмішкою на обличчі, до нас Валентин Іванович, - пропоную партію в очко на все це, - і він вказав на виставлену нами батарею пляшок. У Бойко, Єрьоми, Матисі, загорілися очі. Кращих картярів в інтернаті не було.

- Вашу ставку на кон, - уже повністю розслабились однокласники.

Директор, підкреслено спокійно, виймає з внутрішньої кишені сто рублів, однією купюрою, я тоді вперше в житті побачив таку, мабуть це була вся його зарплата, і кладе на стіл поруч з алкогольними напоями.

- Друзі, я один проти вас, тому банкую, - і він взяв колоду карт з рук Матисі, вправно перетасував, підрізав, здав по карті. І пішло: у Бойка перебор, Матися став на сімнадцяти у шефа очко, Єрьома при двох десятках, у шефа знову очко. Оце

так маєш, ми просто пристукнути, щоб директор і так здорово грав.

- От бачите, не одні ви шиті ликом, ми теж на щось здатні, а тепер прощайте, пора, мене чекають на підході.

Ми ще нерішуче переминалися з ноги на ногу, кидали недвозначні погляди на тільки но безбожно продуті пляшки, та директор сказав твердо: «Любі мої, ви вступаєте в доросле життя, а в ньому труднощів ого-го, і свої суворі закони, тому ваш прикрий програш - це перший урок вам в ньому».

Ми тепло попрощалися, він сів у кабінку нашої вантажівки, і тільки курява закурила з під коліс авто.

Жихар приніс з магазину палицю лікарської ковбаси, дві хлібини, ми ще сиділи під моїм улюбленим дубом у кутку інтернацького двору, перекушували. Потім і він різко піднявся, одвернувся і пішов, не витримали нерви в чоловіка.

І настала найпечальніша наша хвилинка. Кожний розумів, давно потрібно було розійтись, двір, шкільний і спальний корпуси вже не наші, а щось не давало. Ми заздальгідь обмінялися адресами, домовились про щорічну зустріч, а все чомусь трималися купки, як ті гусенята. Мене огорнуло болюче відчуття неприкаяності, нікому-непотрібності. Ніхто мене ніде не чекає, куди іти? Зрозуміло, до діда й баби на Червоноармійську. А що буду робити? Подавати документи до вступу у ВУЗ, сидіти на шиї в них, так вони вже немочні. Мене остаточно притисла непоправна втрата однокласників, які стали для мене, як я зараз зрозумів, найдорожчими в світі. Прощайте найпотаємніші темні закутки, де кожний з нас тихо, мовчки, страждав від несправедливостей життя, горював за батьками, а інколи й виплакувався, прощай шаленство бійок, відчайдушних

вчинків, і ти мій улюблений дуб в кутку шкільного подвір'я, на який видирався в скрушну чи радісну хвилину, всідався на гілці і писав свої перші невправні вірші, ховаючи зошитка в дупло, прощайте мої перші гіркі образи, прощай мій малий світ.

З того часу я зненавидів усілякі розлучення, прощання, уходини, і завів правило, що ніхто мене нікуди не проводить, я іду сам, і якщо належить обірвати спілкування, чи перебування, то робити це потрібно одразу, без душорозривного сюсюкання, обіцянок, клятв і зобов'язань. Краще одразу вдарити по серцю, а потім, коли ніхто не бачить, в якомусь глухому кутку, зализувати рани.

ПЕРШІ ОБЛОМИ

Кожний в дитинстві й юності, нерозумно мріяв у будь-якій справі бути лідером, а то й переможцем, але майже всі мої однокласники одразу спіткнулись на старті самостійного існування. Прив'язали й мої, як виявилось, квіти помилкових уяв і суджень про доросле життя.

Я прокидаюсь на розкладному кріслі-ліжку в шестиметровій кімнатці, на старенькому простирадлі і вкритий блаженською ковдрою. Ніхто мене не будить. Відчуття незвичної пустоти. Чую по коридору комуналки ходять і переговорюються сусіди, то вранішня черга в туалет і до вмивальника, на загальній кухні подзенькує посуд. Двері в кімнату діда й баби, прямо через коридор, ще не відчинялись, бо характерне порипування я б впізнав. Нарешті усвідомлюю, я вже не в інтернаті. В грудях порожньо, і звичне відчуття самотності, нікому непотрібності розгорається з новою силою, я жenu його від себе, розумію, не можна йому зараз віддаватися, роби щось.

З чого починати? Бо ніяких планів і завдань в голові. Опускаю ноги на старий почовганий і затоптаний паркет, встелений у кілька шарів газетами, аби не підмітати кожного разу, коліна вперлися в шухляди, бувалого в бувальцях, письмового столу. Тісно, потрібно зібрати крісло, тоді з'явиться трохи вільного місця. І як тут мешкав двірник дядя Гриша з дружиною і двома дітьми, загадка. Правда, всі вони спали на підлозі. В свій час за цю кімнатку розгорілась ще та війна між сусідами. Виграв її дід, бо мав приписаних двоє онуків, один з яких вже закінчує інтернат.

Роззираюсь, в кутку диктовий пенал, що слугував шафою для одягу і більше ніяких меблів, на дверях гачки вішала. Зате широченне підвіконня на якому лежав увесь хлопчачий скарб: книги, фотопричандали, інструменти, коробка з недоробленим детекторним приймачем і всякими дрібницями, для когось непотріб, а для мене цінність. На письмовому ж столі замурзані акварельні фарби і гора малюнків.

Так чого ж я не подумав раніше, в мене хист до малювання, отож подаю документи в будівельний інститут на архітектурний факультет. Шматками, і невпопад, час від часу, приходила ця думка в голову, та все якось відкладалося на потім. Мені ж завжди подобались красиві будинки. Підсвідомий потяг до архітектури у мене формувався ще в дитинстві. Малим я брав картон, малював на ньому будинок, вирізав ножицями, розчіпляв нижній краєчок і ставив на столі. Таким чином я вибудовував цілі міста. В хаті не залишалося жодного клаптика картону, за що й не раз «заробляв на горіхи». Оселившись у Києві, ходив по місту і милувався красивими будинками, при цьому обов'язково перераховував, про себе, скільки в кожному поверхів. Так хотілося щоб, як в Америці, побільше хмарочосів. А як я, дурень, радів коли на моїх очах біля театру оперети зносили Троїцьку церкву, бо на її місці мали побудувати шістнадцятиповерховий будинок. Навколо зібралось повно народу, сльози віруючих бабусь, тихі прокльони. Величезні військові тягачі, зчепившись тросами, намагались підрізати церковні стіни під корінь, але впали лише церковні бані, піднявши хмариська тисячолітньої порохняви. Натоп невтямно зойкнув, хрестився, проказуючи губами молитву. Тоді «перетворювачі старого світу» змінили тактику і завалювали

храм по шматкам. Чого я радів? Бо був придурком і продуктом радянського виховання, бач на місці церкви мали звести шістнадцятиповерховий будинок.

Як любив повторювати наш директор інтернату, учасник війни з фінами, аби спіймати рибину – потрібно хоча б сходити на рибалку. Поїхав в будівельний інститут, переписав список потрібних документів, зібрав їх і здав папку в приймальну комісію.

Чого після інтернату не поїхав до батька? Сам не знаю. Поперше: – ніхто мені цього не пропонував, подруге, – не було в моїх душі і серці потягу до нього. Розумію, що це гріх так писати, але правда має бути правдою. Я його любив, загальнокнижною любов'ю, і тільки й всього, про якісь глибокі синівські почуття, мови не може бути. Небуло в мене їх. А от на старість, коли в мене вже виросла своя дитина – душа від болю розривається.

Перший екзамен в будівельному, змалювати олівцем голову древньогрецького Давида, здав на четвірку. Нас одразу попередили, з четвіркою уже будуть проблеми, конкурс великий. Другий екзамен математика, ледь натягнув на трійку, стало ясно, пролітаю, і забрав в приймальній комісії документи.

Перший серйозний облом, іду собі повільно містом, сумно розмірковую, що ж його вчиняти далі. А в інтернаті казали що нам відкриті всі дороги. Треба шукати роботу, а де? Професії ніякої, крім токаря. Та й не мріяв я ніколи ставати токарем, а прийдеться, всетаки на заводі «Києвприлад», де ми проходили виробничу практику, інтернатівцям обіцяли гуртожиток, не сидіти ж у діда й баби на шиї, тим паче, що через два роки

закінчує інтернат мій брат Влодя, в шестиметровій кімнаті ми не помістимось.

Раптом, хтось на вулиці, до мене звертається. Піднімаю голову, а це наш сусід по будинку, Чугунков, голова парткому кіностудії «Київнаукфільм», що містилася тоді на розі вулиць Горького і Федорова, за квартал від мого помешкання. Ну, думаю, зараз розпитуватиме про свою шістнадцятирічну доньку, яка ховаючись від батьків, вечорами подовгу простоє з хлопцями між колонами сусіднього будинку.

- Ну як справи юначе? - питає і змовницьки всміхається.

Спантеличено глянув на нього, хвалитися нічим:

- Та, так собі... - зам'явся і сховав теку з документами, свідками мого провалу, за спину.

- До мене приходив твій дід, ми мали довгу розмову, - дідуня хоч і пенсіонер, але як член партії стояв на обліку в партійній організації кіностудії, - маю пропозицію, приходь на кіностудію, асистентом кінооператора зробимо.

- Я ж нічого не вмію.

- Навчишся, не святі горщики ліплять, може в тобі дримають творчі задатки.

Від несподіваної пропозиції я розгубився. Про високі сфери мистецтва я навіть мріяти не наважувався. Для мене редакція газети, театр, кіностудія, недосяжні захмарні висоти, установи для вибраних. Куди мені туди без блату, без нормального притулку, навіть одягнутися пристойно немає в що. А з іншого боку, похвалитися однокласникам, що працюю не на якомусь заводі, а на кіностудії, серед живих богів і богинь, може й Валя тоді задумається, зверне на мене увагу, і пожалкує.

- От і домовилися, - рішуче підвів ризику моїм ваганням Чугунков, - приходь завтра на десяту годину, все влаштуємо.

Отак неждано й негадано було змінено галс мого життєвого паруса і судна. Виходить дідуня не просто говорив зі мною, і питав чим будеш займатися далі, а серйозно переймався моїм майбутнім, та ще й як. Кіностудія, хай навіть не художніх фільмів, це тобі не заводський цех, де металева стружка, бруд, плями розлитого масла, гудіння станків і втома в ногах після зміни біля токарного станка. Але ж втрачається і єдинна можливість поселитися в заводському гуртожитку, накривається мокрою рядниною вирішення мого життя-буття. Виходить, ще один облом.

ЧАРІВНИЙ СВІТ КІНО

Десь в класі четвертому чи п'ятому до інтернату приїхали кіношники, ходили по класам і відбирали дітей для участі в масовці якогось фільму. Подія сколихнула дитячу уяву і всі тільки й мріяли потрапити в щасливчики. Я так уже просив стильного, на вигляд, чоловіка, у крилатому капелюсі, що він махнув рукою і приєднав мене до групи обраних.

Незабутня поїздка на кіностудію імені Довженка, екскурсія по знімальних майданчиках, і в кожному павільйоні свій казковий фантастичний світ. Потім нагодували нас смачнущим обідом. Врешті подягали у лахміття і в декораціях, що нагадували руїни, попросили нас грати в «коци», після цього посперечатися й побитися. Для нас нескладно, рідна ситуація. Для чого те дійство кіношникам, не знаю, але з усіх боків сліпили прожектори і голос у мікрофон все лаяв, підганяв і змушував повторити. Казали це для фільму «Прапори на баштах». Повернулися ми в інтернат героями, і ще довго ділилися враженнями про дива кіно. Ясно, що я загорівся мрією колись таки працювати в ньому, та реально, зваживши на свій сімейний і матеріальний стан, відклав свою мрію в найдальнійший куточок своєї душі. А тут, після зустрічі з сусідом Чугунковим мені всміхається світ кіно, хай навіть не художніх фільмів, а науково популярних. Якщо хтось питає, не буду говорити яка саме кіностудія, їх тоді в Києві було чотири, а просто працюю на кіностудії. Хай заздять.

В принципі, всежтаки збувалась моя найпотаємніша мрія, працювати в кіно, про яку навіть ділитися з кимось ніколи б не наважився, тому, аби не відлякати вдачу, нікому на перших

порах про кіно не говорив. Одночасно збувалося ще одне моє бажання – подорожувати. Зйомки науково-популярних фільмів це постійні відрядження.

Робота асистента кінооператора, звучить гарно – асистент кінооператора, насправді зводилась до обов'язків вантажника, прибиральника й перевізника, одним словом – хлопчик на побігушках. Та про це з мого оточення ніхто не знає, хай заздять, мов, ого, працює поруч з відомими режисерами, акторами.

Тягати штативи, кофера з кінокамерами, яуфи з плівками, світловідбивачі, аккумулятори, для мене не було проблемою, оператор підходив до камери тоді коли все встановлено, він людина творча: лаштує композицію кадра, продумує гру світла і тіні в ньому, наїзди, переміщення.

Та спочатку для надобання знань фотосправи і відповідного досвіду, Чугунков дотримав слова, вписав мене на студійні курси асистентів. Було нас там чоловік десять. В основному діти відомих людей, що не пройшли по тупості у вузи, мамині синки і ледацюги, «Золота» молодь. Я взявся до справи, веду конспекти, вивчаю літературу, вони ж гульванять. Одного разу заходить диспетчер кіностудії і звертається до нашого керівника Семяннікова, мовляв, виручай: у Москві кіногрупа залишилась без асистента, дай мені меткого хлопця. У мене аж в середині тенькнуло, так захотілося поїхати. Керівник курсів, сивий, мудрий кінооператор Семянніков, обвів всіх довгим поглядом і вказав на мене.

Під час оформлення документів на відрядження, спитав у канцелярії, як же буде зі мною, відрядження на місяць, а за тиждень перший екзамен на курсах. Завідуюча виробництвом

Хаджелян, почувши запитання, запросила до себе в кабінет, дістала з шухляди столу чистий бланк посвідчення про закінчення курсів, заповнила його, і через п'ять хвилин я став власником документа про закінчення курсів.

Зате я побачив світу. Два роки роботи на київнаукафільмі це відрядження по всьому Радянському Союзу, від Ужгорода й до Курил, від Мурманська й до Кушки. Для мене це не просто поїздки, а подорожі, про які мріяв ще в далекому городищенському дитинстві, коли подовгу сидів на платформі біля залізничного вокзальчику, проводжаючи поглядом потяги в невідому далечінь.

Отут то я й стикнувся зі справжньою прозою життя, не дивлячись на ейфорію магічного слова «кіно».

Москва! Москва! Тоді в 1964 році, для мене, колишнього інтернатівця, було в цьому слові стільки урочистого і значущого, я б сказав недосяжного, наче я отримав найвищу нагороду. Зараз всім це здається маренням, а мені й подавно, але тоді Москва для простого, забитого радянського люду вважалася пупом землі. Ну, а вже Париж, Лондон, Нью-Йорк – глибокий недосяжний космос. Уявляете, які то були тоді примітивні часи – за «залізною завісою» та «краєм комунізму», що потрапити до Москви простій людині було великим щастям.

У потягу вночі майже не спав. Тільки почало за вагонним вікном сірїти, а я вже на ногах. У грудях наростає хвилююча урочистість, наче мене хтось зараз поведе на грецький Олімп і представить богам. Ген високо в небі забовванів шпиль столичного університету, і вервечка пасажирських вагонів повільно заплила під склепіння Київського вокзалу Москви.

На мені сорочечка в клітинку, простенькі коричневі штанці, у руках жовтий, потертий портфель діда. Чогось портфелики супроводжують мене все життя. В ньому – мило, рушник, пара трусів, майка та інтернацька вільветова бобочка.

Вийшов на площу, сонце, вранішня свіжість змитих водою тротуарів і море лискучих легковушок. А люду ще більше, сунуть натовпом і щезають під землею в метро. Став, роззираюсь, аж гульк, суне табун циганок. Після випадку в дитинстві в Миколаєві я до них ставився насторожено. Поки роздумував, вони мене, жовторотого, вирахували, і незчувсь як чорнявки насіли з усіх боків, хоч кричи «рятуйте».

Москалики проходять повз мене, бачать і чують циганський гармидер, тільки тішаться моєю безпорадністю. Ще хвилинка і я вивернув би всі свої кишені.

Аж тут підходить чоловік років сорока п'яти:

- Хлопче, ти з Києва?

- Так.

- За викликом кіногрупи?

- Так.

- Слава Богу, встиг, – і він по дружньому взяв мене під руку. Циганське оточення не вмовкає, позолоти їм ручку і все.

Тоді цей чоловік і каже до мене:

- Перший раз у Москві? – я стенив плечима, – тоді урок перший, бо нам з тобою працювати кілька місяців, так що придивляйся, прислухайся і навчайся.

Киває до молодшої вродливої циганки. Та з готовністю до нього, хапає його долоню. Чоловік випростався і голосно, щоб чули не тільки цигани, а й перехожі: «Пішли, красуня, я тебе трахну, а потім погадаєш».

Я від несподівано почутого ледь не впав на місці, отак прямим текстом, на вулиці, вголос. Зате з циганами трапилось чудо, по-своєму невдоволено закиргикали і відстали.

«Бачив як це робиться, в таких випадках тільки так і допомагає».

Цей урок етикету запам'ятався мені надовго і не раз виручав у подібних критичних випадках.

В тому першому моєму відрядженні все було вперше: і Москва, і готель, і ресторан, і московські кіностудії, і видатні діячі кіно, театру, на яких молилися мільйони глядачів. Тільки все це було не відразу. Спочатку два тижні я працював як каторжник: вранці виїзд на зйомки, цілий день тягаєш апаратуру, як пороблений, а увечері, оператор ганяє по знімальній техніці. В номері я сотні разів розбирав і складав професійні кінокамери «Конвас» і «Родіну», заряджав касети плівкою і розряжав, і все це при вимкненому світлі, наосліп. А так хотілося погуляти по Москві.

Одного дня, після зйомок, мій шеф заявив, мовляв молодець, необхідний практичний мінімум асистента ти освоїв, тепер можна і розвіятись, увечері до нашого режисера Лазара Бодіка прийде Борис Андреев, то підемо в ресторан. Ну, думаю, здорово. У ресторанах я ще не бував, а тут ще й Борис Андреев, актор з такою славою. Комусь розповісти не повірять. Приїду в Київ однокласники і дворові помруть від заздрощів.

Незабаром наша кіногрупа сиділа в ресторані «Пекін». Спочатку я соромився свого вигляду, та коли мої кіношники прийшли не в вечірніх костюмах, а у звичайному одязі, трохи заспокоївся.

Нарешті з'явився власною персоною Борис Андреев: великий зростом, богатирська статура, що не слово, то притомлений розкотистий бас, виразні риси широкого обличчя, правда очі трохи підпухлі. Я на сьомому небі від щастя. Присутні в ресторані помітили його появу, закрутили головами в бік нашого столу.

Знаменитий актор поздоровкався з нами як із старими знайомими. Лазар Бодік представив мене і небожитель кіношного олімпу поплескав важенною рукою мені по плечам. Я так і зомлів, наче раптом став власником мільйона рублів.

Зав'язалась звичайна розмова кіношної богеми. Слухаючи, для себе зробив кілька відкриттів, виявляється наш режисер, свого часу був асистентом у Олександра Довженка, і це з його легкої руки Довженко почав знімати Бориса Андреева. Актор це пам'ятав тому й відгукнувся на запрошення.

Офіціантка, розкішна блондинка, принесла закуски, поставила графін з горілкою. Андреев ожив, взявся сам розливати. Але що це, він відсовує горілчані карафки і наливає оковиту у фужери. З тривогою і переляком думаю, якщо такий фужер бабахну, то з копит одразу. З другого боку, якщо відмовлюсь, та ще й в такій компанії «метрів» - виглядатиму слабаком, що вони подумають про мене. Будь що буде, перехилию до рота фужер разом з усіма. «Закушуй», - підкладає мені в тарілку салат оператор. Напружуюсь з усіх сил, тримаю себе в розумі. Наливають ще, тепер уже з другого графіна. І пішло-поїхало, я вже як соловей, лишень не тьохкаю, а для Андреева це тільки розминка.

Нарешті мужики розслабились, закурили, пригадують минуле. Я притих, уперся двома руками в стілець, аби не хитатися і

кліпаю собі очима. Аж тут знову підкочується наша розкішна офіціантка, стала біля Андреева, міняє попільницю. Він же при здоровому глузді і розумі, нахилиється і своєю рукою веде їй по нозі від п'ятки і під спідницею, аж до того місця звідки ноги ростуть. Вона смикнулась, чомусь хіхотнула, і відійшла з видом наче ображена в бік, чи може вдала, що незадоволена поведінкою клієнта.

Я просто остовпів. Всесвітньо відомий актор, кумир мільйонів глядачів і таке хамство. Цей його жест ніяк не стикувався, в моїй уяві, з образом вихованої людини, яка уособлює собою істеблішмент мистецтва.

Відтоді наче хтось клацнув вимикачем в мені, і від моєї провінційної, юнацької ейфорії не залишилось і сліду, я входив у доросле життя, почав пізнавати його невидимі сторони.

Уявіть собі шестидесяті роки минулого століття: країна на піку, «видимої» могутності, телебачення – нудне, все про героїчні здобутки трударів, газети друкують звіти і постанови, жодного живого слова. Якщо критика чи сатира – то спрямована не вище сторожа в селі, або стилияги в місті. Кругом за межами Союзу вороги-імперіалісти, і розмахують атомним кадилом. До речі, ще в школі-інтернаті я замислився: ну кинуть вони на нас атомну бомбу, сплять все населення і зруйнують державу, який смисл їм тоді завойовувати сплюндровану територію. Я запитав про це перед усім класом на уроці. Завуч перелякалась, зблідла, і вигнала мене з уроку.

Отож, єдинною продуховиною для трудящих було кіно, а ті що працюють в ньому, або мали до нього якесь відношення,

вважалися вищою кастою, Богом обраними, так, принаймні, мені тоді здавалося.

Магія кіно була як магія влади, і кіношники часто цим користувалися. Ми могли солідного голову колгоспу, орденоносця, поставити перед пустою камерою, годину для понту мурижити на пекучому сонці, з того сходило сто потів, знаючи, що увечері, він вдячний, накриє нам добрячу поляну. А випити і закусити «на шару» ми, грішні мельпоменщики, любили.

В роботі, зазвичай, прози було більше ніж поезії. Пригадую такий характерний випадок. Черговий приїзд з кінозйомочною групою в Москву. Кінооператор Борис Лернер іде в справах на Мосфільм, я попросився з ним. Знову ж таки – раденький що дурненький – ідемо кіностудією, мої очі розкриті як фари, вдивляюсь, запам'ятовую, а кругом: павільйони, відкриті знімальні майданчики, старовинні карети, макети соборів, гармати як справжні, і кіношна богема вештається. Встигай тільки пізнавати хто є хто. Чую за деревами, у мегафон хтось горлає: «что это за губи?! Это куринная жопа, а не губи! Ты дай мне губи настоящие! Ты что не сосала никогда!» Почувши таке я остовпів, а Лернер, так спокійно говорить: «Там Пир'єв знімає фільм по Достоевському, здається «Брати Карамазови». Ясно, що я простовбичив біля цього знімального майданчика наскільки дозволяв час, адже побачити Пир'єва за роботою – велика вдача.

Потім коли в розмовах з друзями про свою роботу в кіно, я недбало кидав, мовляв, оце недавно бачив Пир'єва, всі від заздросців аж присідали – мені, звичайно, було приємно. А от про губи, що нагадували йому курячу жопу, я вже мовчав. То

все кінокухня. Важливо не те на якому вогні готували страву, а якого вона набула запаху і смаку.

Робота на «Київнаукпопі», так між собою називали кіностудію, надавала мені можливість пізнавати життя, що потім, ой як цей досвід став у пригоді. Я піднімався і кружляв вертольотом над гирлом Волги на Каспії, я опускався в Лутугінську шахту. Працюючи у фільмі про біметали, об'їздив усі тодішні гіганти металургії: від Магнітогорська до Комунарська, пропахав на авто всю Ростовську область, кучугури Цимлянська, береги Дону, збирав гриби на сопках під Мурманськом, проїхав майбутніми трасами нафтопроводів через Карпати, стояв на скелястих берегах Камчатки, млів у спекотних азіатських пустелях. Москва, Ленінград, Вогоград, Саратов, Астрахань, Новосибірськ, Іркутськ, Тольяті, Прибалтика, усі обласні центри України, це далеко не повний перелік.

Я придбав на всю стінку своєї комунальної кімнатки карту Радянського Союзу, і відмічав на ній всі маршрути і міста де побував. Вона до цього часу є моєю гордістю.

Які шокуючі своєю відвертістю я чув розмови, бачив господарський бардак у глибинних районах держави, бідкування людей по селах. Я був свідком такого оковамилювання і брехні на офіційному рівні, що не вкладалося ні в які рамки. І коли внутрішній голос питав: чому люди не кажуть правди, - відповіді йому я не знаходив.

Не знаю, що тоді мною керувало, але я всмоктував в себе все бачене і чує, як губка; підсвідомо вірив, що колись воно мені стане потрібним. Це в підсвідомості, а в реальності, мені б якось вижити, в щось пристойне вдягнутися, отримати

вищу освіту. Про батька й матір згадував рідко, наче їх і не було.

Інколи я ті передармійські роки називаю безмозглими й безвідповідальними, та це вже з висоти багаторічного життєвого досвіду, хоча без них я не був би тим ким є.

БУДЬ ПРОСТИШЕ ДРУЖЕ

Я виховувався інтернатом на лозунгах і мріях про високі ідеали. Мені це нагадувало людину, яка стоїть ногами в болоті, а думками ширяє казковими райськими садами. Здавалось, мав би вирости прагматиком у всьому, і в почуттях – першочергово. Аж ні, мене наскрізь просотав юнацький абсолютизм. Попри весь бруд, брехню, бідність і несправедливість, кохання залишалось мекою чистоти. Про взаємозв'язок високих почуттів і сексу тоді говорити не практикувалось.

На кіностудії свої богемні специфічні традиції і погляди на кохання і секс. В першу чергу це розкутість, сміливість і доступність в почуттях. Одразу попавши в таку атмосферу був шокований, та вигляду не подавав. Між чоловіками відбувалось негласне змагання, хто перший в адюльтері. І якщо для глядачів прямою була якась кінозірка, то в колективі прямою могла стати будьяка новенька жінка, і не важливо вона асистент режисера чи лаборантка. Починалось необ'явлене змагання хто буде першим.

В мої сімнадцять я працюю на кіностудії. Весна. Після зимового простою запускаються фільми, кіногрупи в розгоні, почалася гаряча пора для кіношників. Я тільки-но приїхав з Москви до Києва, лише на три дні, проявити на Довженка відзнятий матеріал, і одразу вже чекають в Одесі. Забіг на свій Київнаукпоп до бухгалтерії, може капнула якась копійчина. Зустрічаю в коридорі голову студійного профкому. Зізнаюсь, чомусь не долюблював цього «балалайку».

- Старий, як здорово що я тебе зустрів, виручай, - перейшов він на улесливий тон і як задушевний приятель обняв за плечі.

- Та мене чекають в лабораторії, - непевно промимрив, і відчув, що уже не відкрутитись від якогось доручення.

- Розумієш, наші підшефні просять виручити, і ми обіцяли.

Операторський цех, в штаті якого я перебував, шефствував над бригадою монтажниць інституту кібернетики. Наукова установа розташована поруч на вулиці Федорова, ми на Горького. Тоді модно було «кріпити зв'язки виробничників і працівників мистецтва».

Бригада монтажниць - веселий гурт молодих дівчат, на чолі бригадир Микола, високий чолов'яга, що тільки-но відслужив армію і оженився на дівчині з цієї ж бригади на ім'я Ольга. Ми запрошували їх до себе на перегляди фільмів, кілька разів виїздили на природу. З Миколою я швидко зійшовся і потоваришував. Що ж, подумав я, коли мова йде про Миколу і його дівчат, то не так вже все й погано.

- Що потрібно?

- Всього нічого, студія обіцяла сфотографувати їх на дошку пошани.

- Знайшов проблему, - здивувався я, - майстрів-фотографів у нас вистачає.

- Вся штука в тому, що фото мають бути на завтра на ранок.

- Дотягли, а мені що робити? - обурився я.

- Старий, ти поганої про мене думки, - напустив він на себе понту, - про все вже домовлено, дівчата чекають в інституті, зфотографуєш, проявиш плівку і надрукуєш фото у

нашій студійній лабораторії, я вже з усіма домовився, і охорону студії попереджено.

Я ще трохи повагався, вечір, зрозуміло, коту під хвіст, але згадав Миколу, його привітну Ольгу, добре ставлення дівчат до мене, і погодився.

Під шосту вечора я впорався з фотографуванням і поспішив на студію. Микола з дружиною взяли мене провести.

Неприємність спіткала негадано. На прохідній раптом не пропустили, вахтер уперся рогом, мовляв команди не було, цехи вже закриті. Скільки не втовкмачував селякові про відповідальне доручення, той стояв мов скеля. Про мобілки тоді ще навіть не мріяли.

- Годі принижуватися, - не втрималась Ольга, - що тобі потрібно для роботи?

- Бачок, - кажу, - проявник, фіксаж, збільшувач, фотопапір.

- Тоді не все пропало, пішли до нас, твердо скомандувала жінка, - ми тільки фотолюбителі, але все перелічене тобою у нас дома мається, ти ж профі, отже проблем не буде.

Знаючи що у них маленька кімнатка і в закапелку кухня, висловив сумнів.

- Розгорнем твоє господарство на кухні, завісимо вікна, - розсудив Микола.

Тіснява їх сімейного гнізда вражала. Половину кімнати займала шафа і залізне ліжко, між ним і вікном вузький прохід, застелений доріжкою. Як тут Микола розвертається своєю кремезною статуєю?

Київ заснув, сплять хазяї, лиш я тихо порядкую зі своїм причандаллям. Кілька разів чуть не до переляку, Іллею Муромцем храпанув Микола, та й затих.

Пора, починаю казкове дійство. Об'єктивом збільшувача навожу різкість, експоную, і занурюю цупкий білий папір у прозору рідину проявника. Повільно з'являється дівоче обличчя. В моїй владі затінити зморшки, освітлити волосся, додати шкірі засмаги – фотографія одне з чудес світу. Уявіть, змигнув діафрагмою об'єктив, невловима мить, і ти навек залишився, на портреті, молодим і щасливим.

Друкую фотографії, вдивляюсь в обличчя дівчат. А Ольга таки красуня. Молодець Микола, гарну обрав собі дружину, а господарка яка чудова, давно не їв таких смачних періжків з капустою.

Збігав час, коли притишено рипнули двері на кухню. В м'якому червоному світлі стояла Ольга, стрункий жіночий стан, нічна прозора сорочка до п'ят.

- Вибач, я тільки краєчком ока гляну на дівчат.

От уже ця жіноча цікавість, невдоволено подумав:

- Що з тобою поробиш, – буркнув спантеличений близькістю напівоголеного жіночого тіла, – тільки руками нічого не чіпай.

Оля підійшла навшпиньках і стала за плечем:

- Ой, як здорово! – здавленим шепотом видихнула вона і нахилилась до ванночки з фотографіями. При цьому тугими гарячими персами торкнулася плеча і не відсторонилася. Я завмер і піймав себе на тому, що не дихаю. Жіночі груди, через тонкий ситчик сорочки, обпікали.

- Зроби мені таку на пам'ять, - підкочувалась лисичкою жінка.

На відповідь я одразу не спромігся, бо в горлі пересохло, тільки закивав, як осел, головою.

- От і чудово, я вже тобі буду вдячна, - вона лагідно погладила мене по плечу, дитячим доторком поцілувала мене в шию, і ящіркою вислизнула з кухні.

Я втер рукавом сорочки підступну вологу з лоба і глибоко видихнув. Що це було? Нічого не значуща випадковість, чи може ще щось. Думки ковзнули на слизьке. Ні, я не маю права погано думати про Олю. Які підстави? Поруч у кімнаті спить її чоловік, мій гарний товариш. Скоріше за все, вона це робила чисто як друг.

У сусідів за стіною двічі пробив годинник. Здається все, я дістав з рукомийника фотографії, розклав на газетах прямо на підлозі. Тільки тепер відчув як втомився. Нічого, зараз тихенько вислизну з помешкання і за двадцять хвилин буду у своїй комуналці в люлі. І вже коли ступив до дверей, намацав рукою замок, як раптом спалахнуло світло і вродила Ольга:

- Ти куди?

- Додому, завтра рано на студію.

- Ти що надумав у такий час?

- Олю, тут же недалеко.

- Ми тебе не відпустимо, Миколо! - загукала вона до чоловіка у кімнату, - вплинь на свого друга, хоче йти посеред ночі невідомо куди.

Микола тільки щось буркнув крізь сон і одвернувся до стінки. Дружина підійшла і заштурхала його в бік. Той таки

підняв голову, блимнув сонно очима, нарешті второпав в чому справа:

- Друже, вона права, падай де вказали, - і знесилено кинув свою буйну голову на подушку.

- Я тобі постелила на підлозі, поруч з нами, все ж краще ніж теліпати нічним містом.

Накрохмалені і випрасувані простирадла приємно холодили тіло. Лежати було зручно, дарма що на підлозі. Я випростав ноги і руки, насолоджуюсь втомою і нічною тишою, яку раз-пораз Микола розривав храпом. Його рокітливі хвилі мені не заважали. В інтернаті, та й у відрядженнях, ще й не таке чував, звик під всілякі акомпоніменти засинати.

Рипнуло панцерною сіткою ліжко хазяїв, хтось ступив босими ногами на підлогу. Удав що вже заснув і нічого не чую. Наступної миті, під мою ковдру ковзнула Ольга, притулилась усіма своїми принадами до мене. Наче хто молотом садонув мене по тім`ячку, тіло зсудомив параліч.

- Знаю що не спиш красунчику, - і вона обпекла мої груди поцілунками. Як риба викинута на пісок, розтулив було рота, та Ольга наклала на нього свою теплу долоню, - не бійся дурнику рідненький, він у мене спить хоч з гармати гати, - і втопила мене знову у солодкій млості паморочливих поцілунків.

Свідомість випарувалась, як у спеку краплина води, і я провалився у принадну прірву, чи то під обпікаючу кригу, і хотілося щоб цього лету не було кінця.

Решту ночі, після того як до мене повернулася здатність мислити, я провів у гірких роздумах. Розпач ятрив душу і серце, хвилями напливав сором, як це могло статися зі мною,

забирала аж до зашпорів злість на Ольгу і на все жіноче плем'я.

За місяць випадково стрівся з Миколою на вулиці Федорова. Застуканий зненацька зтушувався, сором і винуватість не дозволяли підняти очі, плів перше що спало на думку.

Що з тобою, - майже по-батьківськи, довірливо дивився він на мене, - в тебе вигляд, пробач мені за порівняння, побитого пса.

- Та я майже у відрядженні, а ще речі не зібрані.

- Ми тебе усією бригадою розшукуємо, хочемо подякувати за фотографії, особливо дівчата, - підморгнув він мені, - з нас належить, - кивнув він у бік гастроному.

- Клянусь, розумієш не можу, - брехав я ховаючи очі, і в тисячне проклинав себе за той випадок.

- Ну дивись, а то я в один момент організую, гульнемо по повній програмі. Дівчата скучили і Ольга про тебе напитує.

У мене аж серце заскімлило, невже здогадується? Ні, пропонує начебто щиро, очі світяться добротою.

По приїзду з чергового відрядження, мені передали від Ольги записочку, а в ній лише три слова, «будь простіше, друже».

ГРОШІ

Від народження і до смерті всі крутяться навколо них і вони крутять нами. Врешті-решт, гроші геніальний винахід людства. Хтось кладе на алтар грошви своє праведне життя, хтось не знає куди їх дівати, а у мене з ними завжди була проблема - хронічна їх нестача.

Вперше я торкнувся відчуття володіння власними грішми будучи маленьким школяриком. Знову ж таки, рідне Городище, нас водили на поле збирати довгоносика. Це такий жук який начисто об'їдав листя буряка, якщо його не позбутися - каюк врожаю. Сходи густо обсипали дустом, обкопували канавками, аби з віддти він не вибрався, але надійніше було збирати його руками і спалювати на вогнищі.

Ми на полі, дали кожному по пляшці з під сітра, поставили на ряд і вперед. Коли ж назбирав повну пляшку, підходиш до багаття, обліковець ставить навпроти твого прізвища відмітку і витрушуєш довгоносиків у вогонь.

За кожную пляшку платили п'ять копійок. Тоді я вперше у житті заробив сорок копійок. Ходив щасливий. Довго не міг вирішити на що їх потратити: чи купити в лавці солодких подушечок, чи пачку печива під загадковою назвою «Крокет», а може хлібину білого, пухкого хліба. Вагався, вагався і, віддав гроші бабуні.

В середніх класах я заробляв уже рублі. В столярній майстерні інтернату ми виготовляли ящики з дикту під продукцію святошинського фармацевтичного заводику. Потрапити в списки заробітчан хотіли всі, та трудовик Тихін Адамович одбирав найправніших. Серед них значився і я. Мені подобалось

столярувати, і при нагоді столярюю до цього часу. Ми використовували кожну вільну хвилину аби склепати лишнього ящика. Зароблені рубрики йшли на кіно, і чого гріха таїти, на цигарки. Ця малина швидко припинилася, наїхала якась комісія з Горono і дирекція отримала «втик».

Бабуня з дідом давали мені тільки на проїзд трамваем до інтернату і назад, він коштував три копійки. Тому, щоб мати якісь кишенькові гроші, існувало кілька способів їх добування. Перший - виграти в карти, або в коцу, другий вкрасти. В карти мені не дуже таланило, в коцу краще, тільки побиті і поколупані монети не дуже приймали продавці в магазинах, а от красти я так і не навчився. Щось утримувало в плутуватися в ризик неприємностей. Може колізія з двадцятьма копійками Галі Ракітіної в класі.

В принципі, великих грошей у мене ніколи не було, крім випадку в Ростові. Знімали ми там учбовий фільм про комбайн. Ростов тоді жив чеканням великої події - відкриття нового мосту через Дон. Наїхало високого керівництва з усього Союзу. По якійсь причині не прибула з московської хроніки кіногрупа, і мого кінооператора Віктора Ключева «підписали на халтуру».

Відкриття мосту ми відзняли блискуче: і зверху, і від води, і збоку, і мітинг з трибуною високопосадовців. На корпункті показали матеріал москвичам і розписалися у відомості за роботу. Я вперше у житті тримав у руках двісті рублів. Зарплата в мене дев'яносто. І не стало розуму, аби придбати собі костюм, якесь пальто чи шапку, туфлі чи зимові черевики, яких у мене не було, так ми закотилися з оператором до ресторану готелю «Дон», влаштували таку заметіль-гульню з дівчатами Кубанського хору, з циганськими піснями, що за два

дні до повернення в Київ вишукували копійки на склянку буфетного кефіру.

Та був випадок коли я міг за кілька хвилин неміряно розбагатіти, міг одягтися в супердороге, придбати легковик, гараж, кооперативну квартиру, ще й покласти кругленьку суму до ощадної каси на пред'явника.

А головне, не потрібно було красти чи махлювати, гроші самі прийшли до мене і просили, молили, аби я тільки простяг руку і взяв їх собі.

Працював на кіностудії кінооператором Костя Чикноверов, молодий, красивий, стрункий і вусатий. Кілька разів був одружений, і все не міг розібратися зі своїми жінками й коханками. Зав виробництвом Хаджелян попросила на кілька днів підмінити його прихворівшого асистента. Я погодився, не знаючи, що він відчайдушний гуляка і мене чекають з ним одні пригоди.

Роботою себе Костя не переоптяжував. Виїхали на зйомки натури в Кончу-Заспу. Бачу оператор нудиться, шукає приводу відмінити зйомку. Нарешті на небі з'являється хмарка і Чикноверов відміняє зйомку. Закинули апаратуру на студію, і вільного часу море. Костя і потяг мене до якоїсь своєї пасії на Круглоуніверситецьку. Взяли кілька пляшок горілки. Коли випили я швидко сп'янів. Скільки треба тому пацану, який того дня й не снідав. Там же на дивані і заснув. Коли розклепав очі, на годиннику дванадцята ночі. Роззираюсь, де я? Чую Костя скрипить залізним ліжком, його пасія стогне. Стало незручно, вирішив потихеньку вибиратись.

Отак після п'ятики іду літнім, нічним Києвом до себе в комуналку. Спиртне остаточно вивітрилось, спустився до

Бесарабки, звернув на Червоноармійську. Розмірковує про армію, в яку мені восени йти. В театральний інститут на режисерський факультет не пройшов по конкурсу, хоч і склав всі экзамени, на завершальній співбесіді мене відомий тоді режисер Левчук відсіяв. Ну нічого, після армії обов'язково вступлю, буде трудового стажу два роки і служба за плечима, тоді побачимо в кого які переваги.

Вирішив скоротити шлях додому, оминати площу Толстого, по Рогнедінській, повз ляльковий театр, (тепер в нього повернули синагогу), повз стадіон і я майже вдома.

Знизу, від палацу спорту, піднімається розкішна пара. Вона у шикарній вечірній сукні із сміливим декольте, вся так і сяє дорогоцінним камінням і золотом. Молодик набагато молодший за неї, мабуть коханець, бо напівобнімає. Дама добряче напідпитку, ледь переставляє ноги. Ми порівнялися і він звернувся до мене:

- Чоловіче добрий, я перепрошую, побудьте з дамою кілька хвилин, я тільки піднімусь до телефону-автомату і викличу машину, - він з досадою кивнув у бік дами.

- Нема проблем, - відповів я йому тоном світського денді.

Він всадив даму на невисокий камінний бардюр, що відгороджував палісадник від тротуару і подався шукати телефон-автомат.

Красуня тяжко зітхнула, оперлась руками на коліна, повела головою, побачила мене, всміхнулася:

- Хочеш поцілувати мене в губи, не пожалкуеш.

Не інакше як якась відома артистка, або дружина високопоставленого чиновника, подумалось.

- Ну ж бо, активніше! - вона хитнулася в мій бік і ненароком зачепила свою сумочку, та розчинилася і з неї випало кілька тугих пачок купюр, кілька завалилися за бардюр.

Чесно кажучи я знітився. Жінка хоч і старша, проте посправжньому зваблива, та хіба можна таке пропонувати незнайомцю, розмірковував я наївний. Куди ж подівся її хахаль, скоріше б він повернувся. А богиня з вищого класу солодко й хтиво посміхається:

- Зараз мій соколику, я підправлю свій фейс, - я й слова такого не знав. Вона підсунула до себе сумочку з чорної шкіри з лискучими замками, почала все з неї викладати, - куди поділося моє люстерко?

Я придивився до вмісту сумочки, та так і вкляк на місці. Переді мною лежала купа грошей, та ще й у великих номіналах. Такі гроші я бачив лише в касі кіностудії, коли режисери і сценаристи отримували гонорари. Це ж у кожній пачці по сто штук, а сто по сто, страшно навіть подумати, і всього-то, простягни руку і драла, ти станеш заможним на все життя. Що його робити? Може справді, захопити і чкурнути?

Даму зовсім розвезло, вона опустила голову на груди, її ловелас все не повертався. В моїй голові сіра речовина куйовдилась від крамольних думок: «просто візьми гроші і йди собі, ніхто тебе ніколи не знайде і не буде шукати, дама п'яна і супроводжувач вряд чи запам'ятав тебе. А там, придбаеш жигуля, кооперативну квартиру, одягнешся, і будеш кумом королю. Друзі й однокласники луснуть від заздрощів, дівчата всі твої, а суперові ресторани, курорти, море. Подорожі - все твоє».

Я сидів заляклий поруч з нею на бардюрі, а нечистий все нашіптував - дурню, бери, ти тільки придивись до дами, у бідняків таких грошей не водиться, таким економити на ліки не потрібно.

Нарешті у плямах світла від ліхтарів замаячила чоловіча постать.

- Ми вам вдячні дуже, зараз підіде машина, - і до неї грайливо, - ластівко будемо підніматися.

Світський лев взяв даму під руки, погляд впав на сумку хазяйки. Чоловік дещо перелякано озирнувся, і невдоволено повкидав пачки грошей до неї.

- Постривайте, - звернув я увагу незвичайної нічної пари, - там, за бардюром іще впали, - мужик нахилився, провів рукою за кам'яною відгородкою, і не змигнувши оком, підібрав пачки, спокійно запхав їх собі в кишеню. Пара посунула вулицею вгору.

Наступного дня, на роботі, у курилці, я розповів про нічну пригоду своїм колегам, таким же як я асистентам операторів. Половина не повірила мені, хто повірив вилаяв, як останнього придурка, а бригадир освітлювачів Даня, який встиг пережити окупацію Києва, уникнути Бабиного яру, і повожвати, сказав: «Щастя не в грошах, а щоб жити зі своєю совістю в ладах».

МРІЇ І РЕАЛЬНІСТЬ

Бідність дуже сильно ранить людей, говорив бригадир освітлювачів Даня, розливаючи по готельним склянкам горілку, і вистояти в боротьбі з нею здатна тільки дуже сильна людина. Я слухав його на всі очі і вуха, бо говорив він хоч і не прямо, а саме про мене. В кіногрупах асистенти і освітлювачі завжди дружили, так би мовити професії споріднені, не вищої категорії.

- І що Даню, можеш назвати мені хоч одного такого, який з бруду і в королі.

- Читай літературу, мій юний друже, дивись кіно.

- Е-е, про це нам в школі голови продлубали.

- Тільки не вклепали в твій качан до кінця, прочитай хоча б Джека Лондона «Мартін Іден».

Соромно зізнатись, я тоді ще такого письменника не читав. Звісно в інтернацькій бібліотеці книг цього класика не водилося, а після школи не до відвідування подібних публічних, освітніх установ. А тут у Волгограді, наступного ранку поки кіногрупа збиралася на виїзд, прямо навпроти готелю на книжковій розкладці я надібую цю книжку. Почухав потилицю, бо грошей тільки на два вранішніх готельних сніданка в буфеті, ех, була не була, придбав. А вже коли кіногрупа пішла на обід, я під приводом що не голодний, залишився на знімальному майданчику і відкрив книжку. А вечором і за пів ночі її просто проковтнув. Враження ще те, виходить і з бідності, якщо, як проклятий працюєш, можна вилізти і досягти омріяного, тільки не переймайся невдачами, вір, що не все втрачено.

Поділився цими думками зі своїм закадичним другом у кіногрупі Володьою, він був старшим за мене і вже встиг по малоліцтву відсидіти два роки в колонії, той тільки розреготався і висьміяв, мов, те про що пишуть в книгах, для лохів, і по радіо брешуть про високі ідеали, ти озирнись і побачиш, світ стоїть на праві сильнішого, облуді і неправді, а те, про що розпинались вчителі на уроках, засунь знаєш куди?

Більше я ні з ким не ділився подібними думками, аби не стати посьміховиськом. Може якби виростав з матір'ю й батьком, то й зрозуміли б, і підтримали, а так...

І всетаки, у рідкій, для кіношників у відрядженні, вихідний, сів на безлюдному березі Волги з олівцем і блокнотом, подовгу болісно роздумуючи, склав собі план життя на найближчий десяток років. План складний, важкий: тут і отримання вищої освіти, коли і що для цього потрібно щоб стати режисером, облаштування власного прихистку, і чомусь записав – побувати у Парижі.

Цей блокнотик чудом зберігся. Я коли беру його до рук, розпалюється ностальгія за тими наївними роками й думками. Майже все, про що тоді собі загадав, збулося, крім професії, бо став не режисером, а видавничим працівником і кажуть ще письменником, радує одне – вони обидві творчі. А в Парижі я побував і не один раз. Тільки тепер я вважаю, що Стокгольм і Мадрид кращі і красивіші за Париж.

І всеж: в дитинстві я мріяв подорожувати – моє бажання збулося, через Київнаукфільм – постійні відрядження, хотів в армію – служив за кордоном в Угорщині, та ж робота у видавництві «Молодь» – нескінченні поїздки по Союзу з

письменниками, плюс власні туристичні поїздки за кордон, на які заробляв складаючи печі і каміни. Подорожі охопили Європу, Америку, Китай. Повертаючись з Китаю панічно подумав, а куди ж мені далі податись, без них задихнусь. Залишились тільки Австралія і полюси, до яких мені ніколи не дістатись по причині надзвичайної вартості. Охоплювало відчуття, що якщо немає куди їхати, то й життю кінець. Та хвилинна розгубленість забулася коли я почав конкретно і цілеспрямовано подорожувати по Україні. Виявляється цілого життя не вистачає кругом побувати і все побачити. Тепер нотатки і спогади про минулі мандрівки для мене неоціненний скарб. Зміст і палітра їх багатюща, від розуміння глибин людських трагедій, величі стоїчних звершень народів, і до розвеселого комізму та найгідкіших діянь, на які здатна людина.

Про трагедії не дуже хочеться згадувати. В рік коли загинув на знімальному майданчику відомий московський актор Урбанський, на відстані міліметра від мене, розрубало навпіл асистента режисера нашого фільму Бориса Пазенка, на зйомках у Волгограді, у величезному цеху по виготовленню пускових шахт для стратегічних ракет. Те що я залишився живим заслуга тільки ангела-охоронця. Та краще про веселе.

Запускався на Київнаукопці учбовий фільм про велику рогату худобу. Саме Хрущову в Америці подарували кілька породистих биків, і ми мали зняти фільм, що й в Союзі не ликом шиті. Та ніхто з асистентів не хотів у ньому працювати. Тема нецікава: корови, бики, ферми, навоз, багнюка. Зійшлося все на мені молодому.

У підсумку, відрядження виявилось чудовим: літо, Крим, Харків, Асканія-Нова, Ростов, Каховка, і купа пригод з биками.

Для експедиції кіностудія виділила нам червоний автобус, і це стало стратегічною помилкою, пагубність кольору ми оцінили пізніше, перебуваючи вже у відрядженні.

Перший дзвоник продзеленчав під час зйомок на Каховському м'ясокомбінаті. Потрібно на вагівниці зважити невеличкого худосочного бичка. Лаштуємо на майданчику кадр. Віднайшли більш-менш пристойний куточок на території, організували побілку стіни, пофарбували заводські терези, посипали навколо свіженькою тирсою, повстромляли зелені гілочки під стіночкою, ну просто Каріби. Залишилось тільки підвести на зважування нещасного бичка. Той вперся проклятуший, нізачо не хоче зрушати з місця. Ми уже і за ціпок тягли, і всією групою підштовхували, не можемо завести в кадр. Водій автобуса, носатий Микола, запропонував нам свою допомогу, мовляв, я прив'яжу мотузку до передка автобуса і забуксирю вашого актора на потрібне місце в кадр.

- Приготуватись, - командує у мегафон режисер, - автобус пішов! Камера не прозівайте коли тварина стане на ваги!

І тут, коли ця здихля зобачила наш червоний автобус, що тягнув її, вона тріпнулася, ожила, зірвалася з місця, обірвала мотузку, і торпедою на нашу червону чортопхайку. Наступної миті так шарахнула лобом по фарам, що скло від них розлетілося на десятки метрів. Саме ж нещастя, упало, брикнулось ногами, пересмикнулось і тут же сконало, біля розбитого в щент передка авто.

Директор кіногрупи хапається за голову, ремонт автобуса не передбачений сметою, ми ж усі катаємося від сміху.

Далі за планом зйомки у Таврійському степу, Асканія-Нова, науково-дослідний інститут тваринництва. Тут зібрано елітні породи худоби, плюс живі подарунки нашому Генеральному секретарю комуністичної партії з Америки.

Пам'ятаю, як зараз: кінець травня, коливається хвилями трав і квітів вмитий незайманий асканійський степ, синьо-глибоке небо прикрашене кількома білими кучерявими хмарками, свіжість вранішнього повітря, просто надихали на творчість. Кращої натури для зйомок не можна й побажати. Настрій у всіх пречудовий. Навчені досвідом, автобус відігнали за метрів двісті вбік в степ. Я займаюсь апаратурою, лагоджу штатив, група поруч стиха перемовляється, чекаємо, мають підвести вагою більше тони породистого бика.

- Аж он і наш Санта-Гертруда, - проказав режисер і вдоволено потер руки.

Від кошари четверо пастухів, на розтяжці, по двоє з кожного боку, підводили білого велетня-бицяру. Режисер, передпенсійного віку людина, захоплений красою живої природної сили, продовжував коментувати: «Ех, не був би я чоловіком, а корівкою, сходу віддався б».

- Мужики, заводьте проти сонця, я місце кілочком позначив, - подав команду оператор.

Бик, налитими люттю очима, зирив на людей. Натягнуті мотузки його стримували. Залізне кільце вживлене в перетинку між ніздрями і ось-ось розірве її, тоді навіть страшно подумати що з нами буде. Пастухи, дебели парубки, повільно заводили царя степу на потрібну точку. Він нахилиє голову,

щосили упирається, рельєфні, сталеві м'язи, готові будьякої миті розпрямитися і кинути цю живу масу на нас, лякають. Та професор, науковий консультант фільму, трясучи борідкою, заспокоював:

- Нічого не бійтесь, сталеве кільце в носі то гарантія його слухняності.

Нарешті все готово; і бик на потрібному місці, і фон чистий, і сонечко лосниться на шкірі тварини, як треба кінооператору. Та раптом набігла хмаринка.

- Стоп, стоп! - вигукує оператор Ілля Бербровер і піднімає очі в небо, - всім можна перекурити кілька хвилин поки хмарка просуне.

Оточення розслабилось. Бик невдоволений: роздратовано б'є передніми ратицями об землю, наколупує яму. Підходить режисер і просить мене, аби зайвий раз не сіпати оператора, мовляв, глянь в камеру, якщо в кадрі видно побиту траву під ногами тварини, потрібно буде переставляти самця.

Приткнувся оком до окуляра, вглядаюсь, і нічого не можу зрозуміти, настройок фокусу об'єктива не торкався, але ж бик у кадрі збільшується в розмірах. Тієї ж миті до мене доходить, що він танком мчить в мій бік. Ще секунда і я буду проштрикнутий могутніми рогами, або розчавлений чи розкатаний, як купка гарячого асфальту катком. Потилицею чую, всіх кудись змило, такий собі навколо вакуум, аж волосся заворушилося на голові. Думки з переляку заклинило, м'язи зсудомило і я заляк.

Важеним снарядом лінкорівського калібру зі свистом і лютим сипінням, пролітає повз мене закордонне диво на ім'я Саета-Гертруда, і мчить кудись далі. Я обертаюсь, побачене

нагадувало сюжет з геніальних фільмів Чарлі Чапліна. Уся кіногрупа, на чолі з професором-консультантом, навипередки, б'ючи всі олімпійські і світові рекорди з бігу, мчить до нашого студійного червоного автобуса, єдиного прихистку в степу. Підстаркуватий режисер невблаганно відстає. Митці долають останні метри, вскакують в авто, і з хряскотом зачиняють за собою двері.

Підскочив відставший режисер, шарпнув ручку, дверний замок, від попереднього ляскання ними, заклинило і намертво застібнувся. Режисер смикає вдруге, втретє, - ще мить і від чоловіка залишиться мокре місце. Він зібрав всі сили, рвонув за ручку, двері відчинилися, миттю перескочив підніжку і сів на підлозі захеканий, ще з вираченими очима, і щасливий як дитя, тримаючи в руці видерту залізну ручку з замком.

Наступної секунди болід, закордонний витворець і плідник, б'є усією своєю масою якраз у район двигуна. Від удару машину ледь не завалило набік. Бицьяра став, похитав головою, мабуть в очах замерехтіли іскри, потім повільно одійшов. Ну думаю, догнала тварина кайф по повній програмі, зараз заспокоїться. Та де там, по хвилині, він знову розганяється і бабах по автобусу. Тільки цього разу по щойно поставлених нових фарах. Мужики в середині волають не своїми голосами, а мене, чогось, розібрав сміх на грані істерики.

Красень іноземець ще кілька разів лупонув автобус, врешті йому, вочевидь це надоїло, та й лоб мабуть добряче потерпав, тому він покинув колупати червону купу металу, і побрів собі у широкий, вільний, незайманий плугом, таврійський степ.

В той день ми довго приводили себе до порядку. Чекали трактор, бо автобус самотійно їхати не міг, директор фільму

проклинав все на світі, прикидаючи вартість ремонту, ми ж відчайдушно реготали, пригадуючи стометрівку кіногрупи, а вечором, гарно повечеряли, під горілочку і кіношний трьоп.

В свою чергу я прослухав курс «вищого пілотажу» від кінооператора. Він настирливо втовкмачував мені, що таке зйомка в екстримальній ситуації, мовляв, якби я додумався і зорієнтувався, розвернув камеру і натиснув на кнопку «пуск», на студії зажив би слави, адже зняти такі кадри, вдача випадає раз за життя, і то не всім, і категорію асистента підвищили б, а це десятка до зарплати. Та хіба після бійки кулаками махають?

СЛОВО ПРО ДРУЗІВ

Найбільш значимий фактор нашого буття – друзі. Відніми їх у людини і вона беззахисна, зависає у житті, як космонавт без земного тяжіння. Я зустрічав таких типів. В основному це якісь жлоби, егоїсти, хитруни, владолюбці, відлюдкуваті збоченці, або хворі на психіку особи.

Ще мій покійний дід говорив: «На дружбу здатна тільки щедра душа». Але й буває, до такого «надружишся», що тоді, як спраглому ковток води у пустелі, хочеться самотності, та минає завсім трохи часу, а ти вже без друзів себе не мислиш.

На друзів, не буду кривити душею, мені по життю везло.

З далекого першокласівського дитинства пам'ятаю друга Гришку, з яким облазили в Городищі все: цегельний завод, руїни елеватора, околиці, кар'єри, поля і ярюги. Та забрали мене з Городища і розлучився я з ним назавжди.

Про інтернат мовчу, тут всі однокласники не просто друзі а брати й сестри, не дивлячись на всі дитячі сварки й бійки. Стосунки між нами сублімували в щось невизначене людиною, але високе й святе, одні наші традиційні щорічні зустрічі чого варті, і потребують окремої розповіді.

З давніх друзів дитинства, яких пам'ятатиму до кінця своїх днів, випав мені гурт дворових дівчат і хлопців, по вулиці Червоноармійській 90а, де мешкав я з дідом і бабою в комуналці. Комуналка займала тільки другий поверх, всі інші шість поверхів окремі квартири для тодішнього державного істеблішменту. Повірте, ніхто з тих дітей у дворі не надавав ніякого значення посадам і званням батьків.

Ядро дворової ватаги складало: Артем Савицький, Льоня Лисенко, Сергій Земсков, Наташа Умовист, сестри Поліщук Тамара й Валя, Рувинська Енна та Людмила Компалова. Всі ми по черзі, або таємно, симпатизували, або закохувались одне в одного, та так ніхто і не уклав ні одної сім'ї.

Чудовий двір з широченним виходом на вулицю, проходняки через сусідні подвір'я, чердаки й підвали, бомбосховище, гаражі і закапелки, пожежні драбини, ми освоїли досконало. Були й улюблені місця де ми заханирювались і грали в карти, або за кимось підглядали.

Долі у всіх склалися по різному. Наталка Умовист, дочка академіка, сама стала професором медицини, в 1999 році померла від раку. Смерть її на мене дуже подіяла. Я довгий час ходив вражений від думки, якби наша підліткова любов та й переросла у серйозні почуття, а це могло статися, і ми поженилися б, то зараз я втратив би дружину. Вражала не так її смерть, як знання сьогодні тодішнього майбутнього. Виходить знати своє майбутнє далеко не на користь. А ми так усіма правдами й неправдами прагнемо зазирнути в нього.

Та найщирішим моїм другом був і залишається Артем Савицький. Сьогодні це професор Київського національного політехнічного університету, правда уже на пенсії. Високий, ставний, будучи студентом грав у регбійній збірній політеху. В шкільні роки вся його кімната була завалена радіодеталлями. Між нашими квартирами, він на шостому поверсі я на другому, ми провели саморобний телефон і дуже цим пишалися.

Тепер нам ген-ген років, ми погладшали, підлисуватіли, в сім'ях повиростали діти, народилися й торують свій життєвий шлях онуки.

А колись же було: у неділю ми вибиралися з двору на Червоноармійській, йшли вулицею Федорова, Ямською, Протасовим ярмом на Батієву гору. Минали старезний сад і піднімалися на вершину порослу деревами. Весь Київ слався під нашими ногами: внизу залізниця, паралельно їй затиснута в бетонний колектор річка Либідь, далі шпилі костелу, трохи вбік освітлювальні вежі стадіону імені Хрущова та Черепанова гора. Видно навіть верхні поверхи будинків на Хрещатику, і мріяли як долетить до них наша саморобна порохова ракета. Для цього ми й діставалися гори. Ракету майстрували з фольги, паливом слугував порох, що його Артем потроху крав у батька - мисливця. Проводили досліди, начиняли ракету сіркою з головок сірників, використовували фотоплівку, яка теж гарно горить. Коли така ракета злітала на метрів десять-п'ятнадцять, наше щастя не виміряти. Артем планував навіть запустити кішку, я проти, моя пропозиція підняти у височінь горобця, бо він, коли ракета падатиме, не розіб'ється об землю, а полетить. Траплялося що наші конструкції оглушливо вибухали на старті, тоді ми чимдуж тікали з того місця, аби не застукали дорослі.

Одне мене дивувало, завжди коли ми виходили з його квартири, мама казала: «Артемко, синуля, а де цьомчик?» і він слухняно цілував її у щічку. Я б так ніколи не зміг, чи може тому що ріс без мами.

Батько Артема тримав в затоні біля мосту імені Патона великого старого дерев'яного човна з маленьким моторчиком «Л-3». Інколи він брав нас з собою на рибалку чи полювання. Для нас це було св'ято. Ми спливали Дніпром вниз, за течією, причалювали у безлюдному місці, мисливець з рушницею брів кудись по островах, а ми цілий день з вудками по всіляких

протоках і мілинах відводили душу. Плавали як всі у підлітковому віці, не дуже щоб, брасом, по собачому. Та одного разу набрали на довгу підводну піщану косу. Приємно підхопила течія, несе, ноги ледь торкаються піску, я угледів як стрімко віддаляється берег. Відчувши, що не вистачить сил повернутися назад, якимось зачепився ногами за пісок і надзусиллям таки вибрів на берег. Артема понесло далі. І тут я вперше в житті побачив його очі наповнені жахом. Він не кричав, а просто щосили борсався. Мені одразу стало зрозуміло, людина тоне і навколо нікого. Жах від неминучості трагедії проштрикнув усе тіло, я закричав, і в останню хвилину якийсь рибак в човні, де він взявся я так і не второпав, мабуть пропливав річкою, підхопив мого друга і висадив на берег. Ми ще довго відсапувались, друг взяв з мене слово, що ми не скажемо про цю подію батьку.

Чого тільки не бувало в нашому житті. Я прийшов з армії, Артем студент, повів мене в студентський клуб. Одразу, з новою силою, нагадали про себе мої проблеми, в що одягтись, за душею ні копійки. Я побачив і відчув прірву між столичними студентами і мною. Прийшов, сів у своїй кімнатці і задумався. Вихід один, іти працювати, щось заробляти і обов'язково вступати до вузу, і тоді побачимо хто є хто.

Потім трапився між нами багаторічний розрив. Це на моїй совісті. Ні, ми не сварилися, просто не контактували. Коли неочікувано звалилося на мою голову весілля, я заліз у борги. У бабуні з дідом ні копійки, у батька просити марно, тим паче що всі вони категорично не схвалювали мій вибір, трагедія в моєму житті ще та. Я взяв в Артема дев'яносто п'ять рублів на каблучку для нареченої.

Так уже у нас вийшло, що я не був у нього на весіллі і він у мене. У підсумку ми не спілкувалися років десять. Часом допікала совість, що я не можу повернути йому борг, а й справді, ніяк не виходило, а що ним керувало не знаю. Правду кажуть, хочеш загубити друга – позич йому грошей.

Прошло чимало років, у мене вийшла друком перша книга прози, я отримав сякий-такий гонорар, і зателефонував Артему. Ми зустрілись, щиро поспілкувались. Нам було чого один одному розповісти: він уже зав кафедрою політеху, я письменник і працюю у видавництві «Молодь». Звучить красиво, а в житті не все так просто.

З тих пір ми постійно підтримуємо контакт, ділимося своїми думками про життя і політику, і як в молодості, відстоюємо один перед одним свої погляди. Я вірю в Бога, він примкнув до індуїського вчення Сахаджа – Йога і шанує Шри Матоджи Нірмалу Шриваставу, я за незалежну Україну, він був за союз слав'янських народів, але це не заважає нам залишатись давніми ширими друзями, яким є про що поговорити. Він єдиний, з ким при зустрічах, ми навіть не згадуємо про чарку. Для мене спочатку це було незвично, зараз нормально.

Та серед усіх моїх друзів я маю одного унікального, який усі найскладніші життєві ситуації сприймає легко і просто. Це Сергій Земсков. Мешкав він з мамою і бабунею в нашому будинку на четвертому поверсі. Матір з батьком, академіком медицини, розлучилася, бабуня прикута хворобою до ліжка. І коли я заходив до нього в квартиру, то завжди почував себе непросто, особливо коли старенька зі своєї кімнати щось тоненьким голосом просила, а він грубовато відповідав. Та з часом я звик, це у них такий стиль спілкування.

Сергій закінчив медичний, став провідним рентгенологом Жовтневої лікарні. Все життя був розбишакою, бабником, завзятим рибалкою, тільки не алкашем, хоча йому це пророкували всі, і ми заздрили йому, коли приходили ще недосвідчені студентки театрального інституту, і він їм переривав вагітність, в гарячій ванні влаштовував викиди. При нагоді любив нахвалятися: «Хлонці, через десяток років для мене, як самця, весь жіночий акторський бомонд буде нецікавим, бо я їх всіх...» Сам він одружувався і розлучався неміряно, а вже скільки мав любов, скільки перекохав медсестер і пацієнток, нікому не злічити. Все це не завадило йому стати непоганим фахівцем з яким рахувались у медичному світі. «У всьому виною мого такого життя, моя професія, яка передбачає необхідність вимикати світло», - віджартовувався друзяка.

Пам'ятаю епізод, ми випроводжали Сергія, після закінчення медінституту, в армію. Він мав летіти в Баку. В Бориспільському аеропорту, поки той бігав реєструвати квитка, я всунув у його валізу шматок бетонної брили. Думали, при перевірці багажу завернуть, аж ні. Так і попер він цю брилу в Закавказький військовий округ. За тиждень отримуємо телеграму: «Друзі, дякую, таскав по гарнізонам три дні».

З роками ми губимо друзів по різних причинах, і в першу чергу коли тебе зрадили, а в більшості з власної вини: то ліньки відірватися від дивану і телевізора, то друг змінив свої погляди, то досяг чогось більшого, і тепер ти йому наче не рівня, а то просто заздрощі переросли в нелюбов, ну й звісно, частина їх передчасно відходить у засвіти.

Саме поняття дружби теж трансформується, в дитинстві й юності зовсім не таке як в дорослому віці. Як казав бригадир кіностудійних освітлювачів Даня, що все залежить від кількості оксидоцина – гормона задоволення.

Уже в дорослому «сімейному» віці, так склалося, що задружили чотири сім'ї: моя, Валерія Гнатенка, Леоніда Удода, і Леоніда Горобея. Звели нас зовсім різні обставини, але багато десятків років, всі св'ята, дні народження, ми св'яткували разом. В різний час до нашої четвірки приєднувались і відходили інші непогані люди, та основний кістяк: три Леоніди і Валерій разом до цього часу. Різні за характерами, уподобаннями, темпераментами, поглядами, і дружини у нас не схожі нічим, але щось непоясниме нас тримає купи.

Мені зустрілась в житті одна тільки людина, яка будучи дорослим, не міняла романтичного погляду на дружбу, поет Леонід Талалай. Кілька років я постійно запрошував його до виступів перед читачами, ми разом відбули не одне відрядження. Якось поверталися з Житомира на моєму «Запорожці». Напівдорозі до Києва зупинились в лісі поснідати. В мене завжди було враження, що образити його неможливо, настільки він був добрим. Про щось душевно говорили, коли він раптом запропонував: «Давай Леоніде, дамо клятву у вічній дружбі між нами». Це так було неочікувано і щиро. Ні я, ні він, до кінця його життя, її не порушували.

А були ще багаторічні задушевні друзі, це вже коли видавництво переїхало у 1979 році, з Пушкінської на Дехтярівську, у власний поліграфічно-видавничий комплекс: Володимир Тітаренко – головний художник, Богдан Бабяк –

начальник відділу дизайну та виготовлення фотоформ бланків цінних паперів, і Валерій Марюхно, він очолював відділ праці і заробітної плати. Чоловіки різні за характерами, уподобаннями, зате сходились в одному, вірності дружнім стосункам. Валерій одинак, егоїст, любитель чарки, та коли мова йшла про правду, стояв до кінця. Ми навіть на загальній профспілковій конференції колективу, коли мова пішла про оцінку діяльності профкому, тільки вдвох проголосували проти. Керівництво поліграфкомбінату сидючи в президії побіліло, бо поруч сидів тодішній міністр фінансів Азаров.

Егоїзм давно розлученого Валерія не давав йому налагодити стосунки з уже дорослим сином. Не міг він переступити через себе, я ж бачив, не вистачає хоробрості. Тоді, не питаючи в нього дозволу, в одному з відряджень до Львова, розшукав сина свого друга, побував у нього дома. Виявляється, комусь з них двох потрібно було зробити перший крок. Я й зараз записую те своє діяння в актив, бо, вже будучи на пенсії, Валерій переїхав до сина і був доглянутий і зігрітий сімейним теплом.

Ну, а про п'ятничні сауни з Володьою і Богданом на моїй фазенді, я навіть написав повість «Трава по пояс».

Чим поганий цей проклятухий вік «пожилих» років, так це непоправними втратати дорогих для тебе людей. Виручають, в якійсь мірі, тільки теплі спогади про них.

Інколи, коли відвідую цвинтарі, стою біля могил рідних тобі людей, і так обурює білий світ. Існує собі у своїй вічності, в тиші і спокої, і не пам'ятає, що в ньому жили, боролись, сміялись, кохали, страждали і творили такі люди.

ОСОБОВА СПРАВА

П'ятниця, 22 січня 1999 року, запам'яталася мені на все життя. Цього дня в Київському державному архіві, вулиця Кутузова, 8, після довгих пошуків і зусиль, я нарешті ознайомився з особою справою свого діда, Піотровського Яна Михайловича, якого за доносом колеги по роботі, у 1937 році заарештувало НКВС. У підсумку «Особова трійка» навісила йому п'ятдесят восьму статтю, і закушпелили бідну людину на десять років у сталінські концтабори. Після відсидки йому ще накинули п'ять років поселення, і реабілітовано тільки в 1955 році.

Півсотні років свого життя, я йшов до цієї ясності і неоковирно-парадоксальної правди. Дорого дав би мій покійний дідуня, та й батько теж, щоб взнати істину про ту страшну подію, яка зламала їх долі, спаплюжила віру в добро, і рикошетом влупила по всьому нашому роду, скалічивши його. Мені прикро і боляче, що так і померли вони, не просвітлені правдою документів і фактів, обтяжені важкеними запитаннями без відповідей.

Того дня я відпросився з роботи, вийшов на станції метро «Арсенальна», і він неї пішов пішки. Порипував під ногами сніг, між холодними сірими хмарами інколи проглядало крижане сонце. Я прокручував в думках своє життя і близьких мені людей. Хотілося бігти до цього архіву, і водночас стримував себе, уповільнював ходу, затагуючи побачення з документами, які мають пролити терпке світло на минуле. Непонятка повна, і хотів, і боявся.

Облицьований білим туфом будинок, круті східці, хвилююсь. Після вельми чемної розмови з директором архіву, йому предцим телефонували «великі люди», мене запросили у просторе приміщення, схоже на бібліотеку, і запропонували віднайти в картотеці облікову картку з прізвищем мого діда.

Перебираю цупкі прямокутнички бланків і холодають руки, одних тільки однофамільців діда до сотні, і це тільки ті хто реабілітований, а всі інші... Страшно навіть вдумуватись, просто в голові не вкладається, скільки безневинного люду загинуло. Тепер зрозуміло чому, коли по розмові я виходив з кабінету директора архіву, той запитав:

- Леоніде Євгеновичу, у вас як здоров'я, серце не підводить?

- А чому ви питаєте?

- На вас чекає нелегке випробовування. Були випадки, коли людям у таких ситуаціях ставало погано.

Він був правий, досвід фахівця не підводив, бо коли я натрапив тільки на картку, де вказано прізвище, ім'я, по батькові і рік народження діда, то аж підмлоскювати стало. А що буде коли мені дадуть на ознайомлення його особову справу?

Працівниця цієї тихої установи, провела до окремої невеликої кімнати, всадовила за столик і поклала переді мною, обшарпану нелюдами і крижаними вітрами долі, теку, розцяцьковану десятком вигорілих від часу і пожовтілих наклейок, густих закреслень і віз.

Якусь хвилину мовчки дивився на зшиток паперів. Людини нема вже на цьому світі, і в одночас ось, переді мною, її паперове життя. Затамувавши подих, гортаю бланки, сторінки документів, вчитуюсь. Розбирає прикрість, нещасні аркуші

паперу, брудні, сірі, а то й зовсім якісь клаптики – пережили людину. Нехай ноти, або рядки невмирущого твору, так ні: протоколи, повідомлення, услужливі інформації, доноси.

Але що це? Судячи по скріпленням корінців документів, між ними прогалини, просто грубо видерто цілі сторінки особової справи, скоріше за все, з метою приховати прізвища нелюдів і виродків, аби хто їм не помстився, а то й навіть аби не вдарило по їх дітям. Це вже діяння зовсім недавнього минулого, виходить ще живі призвідці, учасники і мовчазні свідки катувань. Попався б мені хоч один, Господи прости, про що я думаю. Дід мені казав, якщо зібрався помститися – копай одразу дві могили. В підлітковому віці і юності я таємно мріяв поквитатися за діда, надумував собі таке, що навіть і згадувати страшно, зараз залишився тільки біль і образа. Та й потім, ну віднайнеш ти онуків зрадників роду людського, а вони тут при яких ділах?

Дід називав сталінські концтабори Навою, бо в тому світі все по іншому і плин часу також, а цей світ Явою. Коли я запитував звідкіля він це взяв, адже це з вірувань і міфології язичників, то той тільки, зітхнувши, констатував, що були серед в'язнів і академіки всіляких наук, в тому числі і релігійних. А ще дідуня любив стверджувати, що в світі на одну справедливу смерть припадає дві несправедливі, тому він і став атеїстом і комуністом.

Милий Боже, яка хибна помилка, адже самі комуністи і стали призвідниками мільйонів смертей.

Вивчаю і перечитую по кілька разів ордери на арешт, протоколи, довідки, запити в інші установи і переписку між

територіальними органами НКВС. Поступово відтворюється цілісна картина гіркої події в житті діда і його близьких.

Врешті, відтепер все по порядку, на основі точних дат, прізвищ, адрес.

1937 рік. Дід член лінійного суду в прокуратурі Південно-західної залізниці. Проживає за адресою: Київ, вулиця Лисенка 4, дріб 6, квартира 23.

Народився в Бердичеві, в сім'ї церковного старости, основна професія батька коваль. Там же у Бердичеві, крім батьків, проживали всі його брати, сестри, і численні родичі. Всі Піотровські були ревно віруючими, тому і жили по совісті - чесно і добре. Дітям давали освіту і виховання. Я й зараз зберігаю, чудом вцілілу, їх сімейну фотографію. Посередині сидять мій прадід Михайло з прабабунею, навколо семеро їх підлітків дітей, на руках маленька Вацлава, восьма. Старші діти в костюмах, при краватках, дівчата в празникових платтях. В діда комірець його білої сорочки в стоячок, як того вимагала тодішня мода. Скільки тоді дідуні було років, чотирнадцять чи шістнадцять, сказати не можу.

Жовтневий більшовицький переворот, зламав усталений уклад. Церкви і костьоли позакривали. Молодь пішла у «нове» життя, старі, за звичкою, то в одного в хаті, то в другого, збиралися помолитися. Дідова сім'я ходила молитися в хату до такого собі: Шатило-Куліковського Владислава Францевича. Орган НКВС по Бердичеву, зробив з віруючих антирадянську шпигунську організацію. Доповіли Києву, що виявлено гніздо ворогів народу, і влітку 1937 року, заарештували 16 чоловік. Серед них і близькі родичі діда, а саме:

- брат - Піотровський Едвард Михайлович,

- сестра - Фількович Броніслава Михайлівна,
- чоловік сестри Вацлави - Антон Гадомський,
- чоловік сестри Станіслави - Вацлав Вронський,
- чоловік племінниці Галини Вронської - Домбровський,
- син батькового брата - Болеслав Мусевич.

Арешти бердичівських родичів пройшли з 5 по 14 червня 1937 року. За першою хвилею арештів послідувала друга, під яку попали і сестри діда. Двоє старших братів діда були не дурнями, і з початку арештів втікли з Бердичіва: один до Москви, там легше було розчинитися, інший до Ленінграду. До речі, московська лінія відомих академіків Піотровських, і директорів Ленінградського Ермітажу - це якраз і є відгалужки дідового роду.

21 липня 1937 року, партійні збори Управління Південно-Західної залізниці з порядком денним: персональна справа комуніста Піотровського Яна Михайловича.

Йому інкримінують:

- Не проінформував секретаря партійної організації про арешти родичів у Бердичеві.
- Вів секретну переписку з шпигунським осередком.
- Носив незареєстрованого нагана.

Я читав протокол партійних зборів і не вірив своїм очам. Невже таке могло бути в нашому суспільстві? І тоді і зараз, ми ж люди, куди поділася логіка, наш розум, врешті совість. А що з презумцією невинуватості, це ж середовище людей з юридичною освітою.

На пред'явлені звинувачення дід відповів, що статут Комуністичної партії більшовиків не передбачено доповідати секретареві партійної організації про особисті сімейні

справи. Відносно шифровки: племінниця боялася відкрито писати про арешти, тому написала, мовляв, захворів батько – приїздіть. Цитую дослівно з протоколу: «... лист прийшов на ім'я мого сина комсомольця, від дочки моєї сестри, теж комсомолки, і я не вважав його шифровкой».

Про наган. В ті непрості часи, кожний суддя зобов'язаний носити з собою наган. Тебе призначали суддею і одразу видавали наган, а чи зареєстрований він, чи ні, тоді ніхто не цікавився. З цього приводу дід здорово втер президії зборів носа. Він встав перед зборами і голосно запропонував: «я звертаюсь до всіх присутніх тут суддів, підніміть руки у кого наган зареєстровано». Не піднялася жодна рука. Уявляю як після зборів вони всі навипередки побігли реєструвати зброю.

Читаю протокол партійних зборів, і все більше й більше розбирає прикрість. То один, то другий колега, починають «здавати» діда.

З виступу комуніста Соловейчика: «... він навіть не назвав заарештованих родичів ворогами народу...» О, логіка, умерти можна. І це працівник прокуратури, який добре знає з якого моменту осудженого можна назвати ворогом народу.

З виступу комуніста Поснева: «... якщо він не служив в червоній армії, значить був дезиртиром, і переконаний, що він служив, або у білих, а швидше всього, у Петлюри...», де конкретика?

Особливо намагався поховати діда парторг Гапон Г.С. (1907 року народження, проживав поруч з дідом, вулиця Лисенка 6, кв. 16). В 1954 році він уже був начальником управління міністерства юстиції УРСР по Київській області.

На зборах діда, одноголосно, виключили з партії. Це означало - чекай арешту. Яка жахлива система, спробував би хто не проголосувати, навіть з тих хто бачив енкаведистське свавілля, або утриматись, пішов би за дідом.

26 вересня 1937 року, оперуповноважений ДТОГУГБНКВД ЮЗЖД (ну й абриватура) Тимошенко Н. підписав постанову про арешт діда. Завізував постанову зам прокурора Павлович А. і капітан Заславський. 2 жовтня виписано ордер на арешт.

6 жовтня 1937 року, серед ночі, у присутності понятого, двірника Мазуренка Діонісія Кузьмовича, діда заарештували. На ранок мою бабуню і її сина, мого батька, викинули на вулицю, квартиру взяли під печатку.

Тримали діда спочатку у підвалах Жовтневого палацу, потім у спецкорпусі Лук'янівської тюрми. Допитував Павловський, оперуповноважений НКВС. На десятому допиті, 20 жовтня 1937 року дід не витримав катувань і дав згоду повісити на себе все, що йому інкремінували. В кінці протоколу допиту, не був би дід юристом, приписка його рукою: «записано зі слів оперуповноваженого». Дивлюсь, хтось роздратовано, кілька разів, жирно закреслив ці слова. Тепер думаю, може саме ця дідова приписка і залишила його в живих.

16 грудня, вироком «Особого совещания», дідові впаяли десять років у виправно-трудовах таборах. І пройшов, мій дідуня, усі існуючі етапи й пересилки, від Вінницької тюрми і по всьому Гулагу, аж поки не осів у таборі №1, міста Ухти, Комі АРСР.

Цікава одна деталь, у вересні-жовтні дідових родичів у Бердичеві вже розстріляли, а йому на допитах, наводили їх нові свідчення проти нього.

Тодішні органи НКВС розстрілювали заарештованих без усякого суду, на підставі вироку, так званої, «трійки», але я вичитав, що часто практикувалося знищення людей і без вироку «трійки». Просто виводять людину з камери, розстрілюють і закопують за містом. Саме таким чином розстріляли Антона Гадамського (чоловіка рідної сестри діда) 2 вересня 1937 року без звинувачувального акту, керуючись тільки «Предписанием НКВД СССР от 31.08.1937 года, за номером 107020, в порядке приказа НКВД СССР от 11.08. 1937 года, за номером 00845».

Уявіть собі, що можна в мирний час, просто так, заарештувати людину, і без слідства, обвинувачення, суду, вироку, тільки за доносом чи наговором когось – розстріляти. Ці страшні речі творилися більшовиками і комуністами.

В мертвій тиші по кілька разів перечитував документи, робив деякі виписки, в основному, що стосується дат і прізвищ.

У кімнату зайшла працівниця архіву, літня, на вигляд добра жінка, глянула на мене, і так, ненав'язливо, нагадала, що в шафці мається аптечка, в ній пігулки від тиску і якщо прихопить серце.

Серед усіх паперів теки здивував тільки один документ. Це лист Шамкова Василя Михайловича, який працював разом з дідом суддею у 1937 році. У 1954 році, Шамков уже був членом Верховного Суду УРСР, та це йому не завадило написати, що дід ніяких антирадянських дій і висловлювань у 1937 році, не допускав і його реабілітувати можна і потрібно. У 1954 році, ця людина ще дуже ризикувала.

Реабілітовано діда 20 червня 1955 року.

Нещодавно з дрімучих глибин моєї пам'яті сплив епізод з тодішнього мого городищенського життя. Поштарка принесла листа в казенному сірому конверті. Дід трясучими руками надірвав його збоку, прочитав, передав бабуні. Вони обоє обнялися й заридали. Я бачив, що це якась радість, але до чого тут сльози. То було повідомлення про дідову реабілітацію.

Про долю дідових родичів, які були також арештовані НКВС відомостей майже нема. Тільки у 1954 році, в Бердичеві, до батьківського будинку діда, тоді вулиця Березнева 8, постукав якийсь чоловік. Відчинила йому найменша сестра діда Вацлава. На запросини – ні в хату, ні у двір не зайшов, тільки коротко, на порозі хвіртки, розповів, що в тридцять сьомому, в ешелоні, який віз зеків в Сибір, у теплушці померла дідова сестра Вероніка. На якомусь полустанку, під час короткої зупинки, її винесли і поклали під дрімучі тайгові дерева. Ешелон постукав собі колесами далі. Більше цей чоловік нічого не розповів, чи не знав, а чи не хотів, чи боявся, бо одразу пішов собі вулицею, і далі ніколи й ніхто його не бачив.

Після відвідин архіву, я найближчими вихідними поїхав на кладовище провідати діда й бабу. Це – Берківці, ділянка номер 94. В кінці квадрату, де повертає асфальтова дорога, в третьому ряду, третя могила. Поклав квіти, мовчки постояв, вшановуючи достойних людей на цій грішній землі.

Виходив з міського цвинтаря не поспіхом. Дивився на рівні ряди могил, дивився на скромні і багаті, чудернацькі і не зовсім пам'ятники, вдивлявся у фото незнайомих мені людей. Тут поруч лежать і праведники і кривдники, і св'яті і злодії, і заздрісники і безсрібники, чисті і підлі душею. А які

емоції збурювали їх серця, які карколомні звиви доль, які буревії епохи над ними пронесли, через які пекла пройшли одні, і через райські кущі інші, а бач, земля всіх зрівняла. Оце фінал який примирить всіх, і чи зробимо ми висновки з уроку їхнього життя?

ЩЕ ПРО ДІДА

З моїм дідунею в повсякденному житті було не скучно. Проживав він, після смерті бабуні, в сім'ї брата Володі, на Оболоні. Вже будучи глибоко на пенсії, зранку й до вечора засідав у якихось товариських судах району, був членом комісії ветеранів партії, ходив по квартирах старих, партійців, які вже були прикуті до ліжок і охоплював їх роботою, сприяв підписці на газету «Правда», робив якісь політінформації в ЖЕКу, і таке інше.

Та було в його особистому житті, для мене, кілька таємниць і загадок. До речі, подібні таємниці маються у кожного з нас, та про них не прийнято говорити і виносити на суд Божий.

Пригадую, коли дід з бабою сварилися, то у бабуні бувало проскакували слова «северная жена». Дід при цьому дуже лютився. Вочевидь, зачіпали бабині докори. Цілком можливо, що коли дід відсидів свої десять років, а ще треба прожити п'ять на поселенні, то і завів якусь пасію. Невідомо, може і діти там залишились від нього.

Людське життя завжди не просте, а як копнутися в ньому глибше, то тільки складнішає, і додає матеріалу моралістам. Спитати у діда про його період на поселенні, ставши дорослим, я чомусь не наважився. Так все і залишилось загадкою.

Кінець сімдесятих і початок вісімдесятих років для Радянського Союзу були важкі. Народ вкалував «на будовах комунізму», спивався, в магазинах пусто. Зараз навіть не віриться, що магазини державні, як і все при соціалізмі, і пусті. Продається по двадцять одній копійці за сто грам ковбаса «Окрема» і сірий хліб. Отакі були завоювання

«найпередовішого суспільства». У всьому владарював диктат дефіциту. Без блату нічого не придбаєш. Літо й осінь народ займався заготовкою продуктів, від картоплі і цибулі, до бурячка і морквини. Бо взимку в овочевих магазинах продавалося лише гниле сміття. Зате на всіх перехрестях, в газетах і на радіо, по телебаченню, державна пропоганда гриміла про перемоги в космосі і на колгоспних ланах.

Для старих же більшовиків і ветеранів партії, раз на місяць, видавався пайок. Дід отримував пенсію і йшов у районний закритий розподільник, там отоварювався: кілограмом гречки, цукру, кіло апельсинів, банкою згущенки, шпротами, кільцем Одеської ковбаси, пляшкою олії, горілки, якогось там пшонця. Все це приносив додому, у сім'ю брата.

Якось я заїхав на Оболонь їх провідати. Ала, дружина брата, й говорить мені, мовляв, дід уже пів року отримує ветеранський пайок і кудись його діває, ми його не бачимо.

- Ну й що він з ним робить?

- Дарує своїй кохувниці, - відрізала обурено Ала.

Я усміхнувся, бо діду уже за вісімдесят, і про всякий випадок толерантно нагадав, що бабуня давно померла і дідуня має право на своє особисте життя, тим паче що дома він цілий день один, і пайок свій заслужив нелегким життям, і розпоряджатися ним, на свій розсуд, його право.

Минуло небагато часу, мені знову телефонує Ала і панічним голосом, я було подумав чи не трапилось чого з дідом, попросила приїхати до них увечері. На всі питання, що трапилось, відповідь одна, мов, це не телефонна розмова.

Що вдієш, їду після роботи до них. Зайшов у квартиру, поздоровкався. Все чин-чином, дід сидить на дивані читає газету. Ала зазиває мене на кухню покурити. Бачу хвилюється:

- Не знаю з чого почати, - вона глибоко затяглася цигаркою, - одним словом, потрібно щось робити з дідом.

- Що всетаки трапилось?

- Як тобі сказати, ми можемо залишитись без квартири.

- Давай без загадок, все по порядку.

- Тоді слухай. Вранці ми йдемо на роботу, залишаємо діду поїсти, бери скільки хочеш, наша донька у мами, йому ніхто не докучає, читай, гуляй у дворі, дивись телевізор.

- Я прошу, конкретніше.

- Вчора Володя поїхав на роботу і забув дома якісь документи. В обідню перерву заскочив за ними додому.

- То що тут такого?

- Нічого, тільки заходить він у квартиру, тихо взяв документи і раптом чує хтось вовтузиться і сопе у дідовій кімнаті. Сторожко заглядає і бачить: на дивані, якась бабка розкинула ноги, а дідові сідниці вгору-вниз, вгору-вниз.

Я чекав якоїсь неприємності, а тут, від несподіваного повороту сюжету оповіді розсміявся.

- Що тут смішного, - образилась Ала, - старику вісім десятків років, це нормально?

- Алуню, за нього тільки треба порадіти, дай нам Боже в такі роки бути подібними бійцями.

- А ти знаєш що то за бабка? - ледь не з сльозами на очах продовжила братова дружина, - ти знаєш що у них це може бути серйозно, він у неї і підхарчовується, і пайок туди скидає, а

син у неї дорослий і не має київської прописки, а якщо вона розпишеться з дідом і перейде до нас жити.

Он воно що. Нарешті до мене дійшло, що саме її хвилювало.

- Ало, наш дід порядна людина, він на таке не здатний, і не забувай, все що ми маємо - заслуга діда.

- Знаю, знаю, але я тебе прошу, поговори з дідом на цю тему.

Обдумавши трохи ситуацію, я зайшов у кімнату до діда, повів з ним розмову прямо, по-чоловічому, і він мені теж відверто пояснив, що вони з бабунею, як чоловік і жінка, в останній час не жили, вона хворіла, що після її смерті пройшло чимало часу і він відчуває себе самотнім, всіма забутими, а подруга в нього нормальна жінка, яку він знає багато років, і хай Ала і Володя не хвилюються.

Відвідав я тоді і його подругу. Виявляється вона напівсліпа. Якщо чесно, то проникся до неї жалем. Почав говорити і відчув одразу інтелігентність і виховання. Вразила її ерудиція, виявляється до арешту вона була поетесою. З нашого спілкування я зрозумів, що вона знає діда давно, і як і дід була в тридцять сьомому репресована, і як і він реабілітована.

Отже так і залишився загадкою для мене цей дідів роман. Чи справді це була його «северная жена», чи ні? Про що це говорить - про те, що дід був звичайним мужиком. А ми хіба святі?

Останніми роками діда здолали старечі хвороби. Кілька разів він блукав по Оболоні. На масиві всі будинки дев'ятиповерхові, по пів десятка однакових під'їздів в кожному, як близнята, спробуй втрапити в свій. Ми зібрали всі

необхідні документи і влаштували його в диспансер для ветеранів війни і партії. Я одвіз його своїм «Запорожцем» у Пущу-Водицю, поселив у гарній кімнаті. Дідуня одразу здружився з такими ж як і він ветеранами. Його пенсію перевели на цю установу.

8 травня 1983 року, на вісімдесят восьмому році життя він помер - тихо, вночі, у ві сні, і не було нікого з рідних біля нього в смертний час.

Царство тобі небесне, мій любий дідуню.

УРОКИ ДОРОСЛОГО ЖИТТЯ

Є щось магічне в подорожах. Здається повертаєшся додому переповнений враженнями, втому, з бажанням відпочити, та з першого кроку, коли переступаю поріг рідної домівки, непомітно охоплює очікування наступної, передчуття незвіданого приємно лоскоче груди, народжуються світлі, чисті надії на радісні переміни в житті. Будь-яка поїздка, велика чи маленька, завжди приносила мені задоволення. Саме через завірюшний вітер тодішніх днів, я згадую свою роботу на кіностудії, як приємний відрізок свого життя. Нехай не було грошей, не було нічого порядного одягти, часто-густо замість обіду вминав шмат якогось хліба, але я переповнявся мріями, враженнями, надіями, наче відчував, що колись воно все вилється на чистий папір. Якби не численні відрядження, якби не сотні цікавих зустрічей з неординарними людьми на терені «великого» есесеру, бути б мені рядовим сір'ячком. В той час на тиху і непомітну людину казали – міщанин, це означало пасивність, вигідна непримітність, моя хата скраю.

Здається у Василя Стуса мають такі рядки:

«Жорстока розплата – минуле життя...»

Тільки з часом я збагнув мудру глибину цих слів. Так, минуле життя завжди розплата. Може воно так задумано Всевишнім, аби навчалися на прикладах тільки свого існування, не знаю. Але якщо людина усвідомлює, що то є прямий, а б сказав органічний, зв'язок минулого й теперішнього – це здорово.

Моя віра в чистоту стосунків чоловіка й жінки інколи перевершувала усі допустимі межі. Тепер аж смішно, коли

пригадую юнацькі переживання, вибухи і катаклізми почуттів, абсолютизм висновків. Це тільки тепер розумію, що через подібні збурення має пройти кожний. Але тоді, в ранній молодості, я безмежно вірив у єдинне, глибоке і вірне кохання, мені здавалося, що романи з жінками, які тоді траплялися, то тільки увертюра до чогось глибокощемного, вічного. Я роками, десятиріччями чекав його, а воно все не приходило. Потім зрозумів, ті жінки не були тимчасовими, то все було справжнє. «Жорстока розплата – минуле життя...»

Коли випадково чую по радіо чи телебаченню ім'я Фатіма, одразу зринає юнацька історія, і торкається серця легкий сум.

Моє друге велике відрядження в Київнаукопсі. І не просто відрядження, а далека подорож до Астрахані. Мені від радощів і гордощів перед друзями аж розпирало груди. Кому у сімнадцять років не мріється про далекі мандри. Всі мої приятелі й однокласники далі Києва носа не потикали. Уявити тільки, спочатку до Москви, а звідти поїздом чотири доби до гирла Воги, до загадкової Астрахані.

У складі кіногрупи крім директора, режисера, оператора, нас асистентів, входило ще двоє освітлювачів бригадир Даня і Шурко, бо передбачалися зйомки крім натури ще й в цехах Астраханського целюльозно-паперового комбінату. Шурку двадцять років, і прилаштувала його до нас на роботу освітлювачем міліція, мовляв, він недавній клієнт виправної колонії, хай трудовий колектив його виховує і робить з нього людину.

Кругловидий, міцненької статури, легкий на спілкування, компанійський, Шурко одразу взяв наді мною шефство. Я не пручався, навпаки, мені подобалось товаришувати з людиною,

темні плями біографії якої, робили його в очах оточуючих загадковим.

На вокзалах, під час пересадок, я встигав перевантажити свою кінозйомочну апаратуру, та ще й допомагав Шуркові, бо той не дуже квапився хапатися за свої валізи з кабелями і освітлювальними приладами.

Нарешті вибралися з Москви, поїзд набрав хід, попереду мета - Астрахань. Бентежно вистукують вагонні колеса, за вікнами, після чорноти російських сел пейзаж одноманітний, степ і степ. Пасажири все припасене з дому повипивали, різались в карти, п'яно лаялись і хропли. У вагоні переважали чоловіки, в основному офіцери різного калібру і штибу, і без грошей, бо поверталися з відпусток до місця служби. По купе брязчали під столиками порожні пляшки, килимки на підозі затоптані, сухі крихти хліба чи печива кусалися, коли ляжеш на сіре простирadlo, і безперестанку плакала чиясь дитина. Звичайна есесерівська вагонна атмосфера і оточення.

Чорнява провідниця, у форменному кительку залізничника та волохатій спідниці, час від часу проходила вагоном, кидала вуглястий погляд циганки на розімлілих пасажирів, і під'южувала гострим слівцем сонних від нудьги та горілки мужиків.

В нашому купе чоловіцтво знічев'я перекидалося словами:

- У Фатіми, - так звали провідницю, - спідниця в'язана, шерстяна і з начосом, - стверджував Шурко. Відчувалося, що думає він явно не про те з чого спідниця.

- Мабуть з козячого пуху, він у цих краях дешевий, - хтось йому відповів.

- Я і кажу, з мохера, я що не можу відрізнити махер.

- Сам ти хер, - ліниво процідив Даня, тягнувши карту з прикупу.

- Ех, бабу би, - смачно потягнувся бородатий Сашко, асистент режисера.

- Потерпи, дотягнемо до Астрахані там рибачки - закачаєшся.

- Які рибачки, одна пересильна татарва.

- А що, татарки у мене ніколи не було, - тяг своєї бородань.

- Якщо ти такий донжуан, то займись провідницею, - порадив Даня.

- З такою не заснеш, - професійно мудро докинув сивий режисер, - жінка просто лезо, моторна, очі як виграють, такі у мізки западають надовго.

Я лежав на своїй полиці, нашорошивши вуха, адже йдеться про жінок, і говорять про них професіонали-кіношники, які об'їздили півсвіту і перемог на жіночому фронті у кожного не злічити.

- Таке верзете, - не погодився оператор, недавній випускник московського ВДІКу, - жінка може очима вигравати, і виглядом наче доступна, а ти спробуй полізь, отримаєш по вухах.

- Недоступних жінок не буває, - втягнувся в дискусію режисер, слова зроняв лінкувато і знехотя, як вимовляють азбучні істини, - але до кожної мається свій ключик, його й потрібно вміло підібрати.

Оператор занервував, без необхідності кілька разів перетасував колоду карт, всі знали, що в Києві у нього молоденька дружина, і без нагляду, і який він ревнивець, і

тому задля розваги, перевели розмову на тему про жіночу невірність, друзі називається.

- Які там ще ключики, переконано запевнив здоровань-бородань, - головне гарно притиснути її в кутку, руками взяв за п'яту точку і з силою на себе, - і він красномовно руками-граблями показав відомий рух, мені подумалось, що з таких рук і справді не вирвешся, - повірте, нікуди вона не дінеться, перевірено!

- Сила діло дурне, - невпевнено одбивався оператор, а сам уже уявляв, як його дружиноньку в Києві тиснуть нахаби, схожі на Сашка муридла, та вигляду намагався триматися безпечного, - повторюю, не силою потрібно, а відчутти кожний порух очей і серця.

- Га-га-га! - покотилося по вагону розлоге і грубе, мужики реготали:

- Яке серце,

- Які очі,

- Їм знаєш що потрібно..

Оператор второпав що в цій компанії промахнувся, та діватися нема куди, цих зайд від сексу, ніжностями не проймеш і втемпі почав здавати карти.

- Льонька, може ризикнемо, - із змовницьким виразом на обличчі, поки мужики дорегочувалися, нахилився до мене Шурко, - повір, Фатіма і її напарниця, дівчата що треба, а дорога далека, все спише.

Від несподіваної пропозиції, та ще й такої для мене незвичної, я розгубився.

- Не дрейф, поки мужики чешуть язиками, ми тихенько підкочуємось до них в службове купе, туди-сюди, едрьона

блоха, всякий там балаган, і наша в дамках. Чого роздумуєш? Потрібно діяти! Я як більш досвідчений, беру на себе Фатіму, а ти її напарницю, вона спокійна теличка, пручатися не буде.

Зізнатися товаришу, що Фатіма мені самому припала до душі, я не міг, іди передбач як він зреагує, бо всякі сентименти у відрядженнях, то ознака чоловічої слабості. Це я збагнув одразу. І ще я знав, що в кожному такому чоловічому «вільному» товаристві, з першої хвилини відрядження, починається неофіційне змагання, хто більшим числом перемог поповнить свою колекцію. Тут не до охів і ахів – або змагайся, або відійди вбік.

– Ні, я не хочу, – невміло і непереконано відмовився я.

– Дурнику, лови момент, – розпашіло шепотів Шурко, – як казав один пахан, «пий що п'ється і трахай, що шевелиться»

Мужики завзято ляскали картами, перемовлялися, зривалися на лайку, коли хтось починав махлювати. Вагонні колеса все відстукували час і кілометри. Я непорушно причаївся на верхній полиці. Відсутність Шурка мене все більше і більше хвилювала. Невже і справді з жінкам все так просто, щоб досягти бажаного досить всього-навсього нахабства і грубої сили? Виходить брешуть письменники в книгах. І всетаки, чому так щемить затиснуте образою серце? Може піти і постукати в провідницьке купе, перебити їм крадене св'ято. А з другого боку, хто я такий для Фатіми, просто звичайний пасажир, з яким задирикувата провідниця перекинулася кількома словами. Звідкіля мені було знати тоді, що сирітське серце, і без слів, вирізняє з поміж інших таке ж, обділене долею.

В сусідньому купе зазбирались офіцери-відпускники. Поїзд докочувався до якоїсь глухої степової станції.

- Не потрібно бути розвідником, аби по служивих визначити дислокування військових частин, - коментував мудрий режисер, - бачите на погонах хрестом гармати, значить ракетчики.

Потяг зупинився і вродився Шурко.

- Ну як? - байдужим тоном, наскільки міг, спитав я прощалигу, хоч добре бачив як розповзається його обличчям хтива посмішка.

- Старий, - поплескав долонею мені по коліну Шурко, - будь спок, усе в порядку, - і вже голосніше від звичайного, аби звернули на нього увагу, - товариство, пригостіть цигаркою після трудів.

Компанія відірвалася від гри, підняли голови. Запала незрозуміла мені пауза. Старий режисер, випрямився, театралью набрав позу бувалого в бувальцях гусара, виголосив:

- Панове джентельмени, час спливає, роки летять, ми, стара гвардія, потроху здаємо позиції, та чоловічому роду нема переводу, на місце одного бійця стає два.

Народ оживився, знали, коли на режисера знаходить натхнення, чекай веселої розваги.

- Сашко, чуєш борода, - звернувся він до свого асистента, - ану діставай наш резерв, діствай пляшечку говорю, - а сам пальцем підманює до себе наглуватого Шурка. Той аніскілічки не знітився і пропхався в купейній тіснєві до оратора, - поки ми тут ледарювали, ляпали картами і вухами, наш молодий колега займався козацьким ділом.

- Не розумію, - протяг бородань, мабуть не хотів розлучатися з пляшкою горілки.

- А що тут розуміти, трахнули нашу провідницю, нашу циганчасту татарочку.

- Хто?

- Людина якій я зараз при всіх потисну руку, - і режисер, напустивши на обличчя вдавано улесливий вираз, захопив обома руками долоню правиці Шурка.

- Нехай спочатку доведе, - не здавався асистент, - а пляшка за мною не заіржавіє.

- Мій юний друже, - звернувся насамперед режисер до Шурка, - ти не слухай цього бородатого, - він уже повністю увійшов в роль, - уміння бачити, ось що вирізняє мене з поміж вас, мене, який протер за своє життя не один десяток чужих подушок.

- Це слова, а не докази, не буде їх, не буде й горілки.

- А докази, ось вони тут, зверніть увагу, панове, на штанці нашого героя.

Присутні ковзнули поглядами по Шурку. Коричневі, від народження неprasовані, штани нашого героя-коханця, спереду були густо помережані ворсою, чи то махером спідниці Фатіми.

- Ну ти даєш, - в один голос видихнули чоловіки.

Навіть не знаю чому, а моє серце стиснула образа на колегу і заклубочилась ревність в грудях. Питається чому? Хіба Фатіма моя дівчина. Дурню, нафантазував собі казна-чого, ну посміхнулась вона тобі кілька разів, так це її робота, ти чого сподівався? Не даремно бородань повторює за будь-якої нагоди: «Гіршої тварини, ніж баба, нема на світі».

Привід для п'ятики мужики віднайшли гарний. Під численні оповідки, легенди, перекази про відчайдушні перемоги над жіноцтвом - наливали знову й знову.

Я до горілки ще не звик, тому потроху пропускав, кепський настрої не полишав. Врешті, коли надоїло слухати безмірне бахвальство, добув з кишені цигарку і пішов у тамбур. Коли проходив повз провідницьке купе потяг трохи гальмонув, двері на кілька сантиметрів відкотилися, я не втримався і зазирнув в щілину. Фатіма сиділа за столиком, обіпершись підборіддям на кулачки, і по щоках текли цівки сліз. Затуманені очі спрямовані у далеке гірке, відоме тільки їй. Нарешті відчула сторонній погляд, різко повернулася і зло кинула: «Ну що тобі треба, малий ще підглядати», обпікши чорнющими зіницями, наче хто врізав батогом, і дивна річ, в мені відлетіла кудись образа на неї, тепер навпаки, моє серце переповнилось жалем. Я ще довго курих у тамбурі, голова повнилась всілякими домислами, фантазіями, напівздогадами, і все навколо неї.

А на ранок дзвінкий і веселий голос Фатіми настирливо сповіщав:

- За годину прибуваємо до Астрахані, гроші, гаманці, годинники, не забувайте, а то дружини повіривають патли, в кого вони є.

- А в кого їх нема? - чулося з сусіднього купе.

- Вас послухать то всі ви не одружені.

Кіногрупа прокидалася. Почувся стогін:

- Провідничко, чайку,

- Огірка б солоного,

- Кращого за холодний узвар нема нічого на світі,

- Який узвар, тут би розсолу кружечку.

- Замокніть, не травіть душу!

Режисер командував вигрузкою. Оператор, як завжди, трусився над знімальною апаратурою. В такі моменти найважче

мені: кофера, валізи, штативи, коробки з плівками - встигай тільки виносити.

Нарешті все і всі на пероні. Я скочив у вагон останній раз забрати акумулятор.

- Льоню, - почув знайомий жіночий голос. Озирнувся, в рамці купейних дверей стояла Фатіма і тримала в руках згорток.

- Це не наш, - мотнув поспіхом головою, бо всі чекали біля вагону.

- Дурненький, - вона підсунула мені згорток під руку, - не ображайся і не тримай на мене зла.

Я було смикнувся, та важкий акумулятор заважав звільнитися від пакету.

- Тут солодкий пиріг з перцем, наш татарський, любий не дуйся, нічого поганого в цьому нема. Я бачу харчами ти не багатий, то поїси в готелі.

Наступної миті вона рвучко сплела руки у мене на шиї і притулилася щокою до моєї щоки:

- Чистий ти хлопчику, - гаряче прошепотіла, - по всьому видно не займана душа зрадою.

Я завмер і не дихав, спантеличений поривом жіночої ласки. Стою стовбуром, тільки й спромігся:

- Та не думаю нічого такого.

- От і добре, за вісім днів я повертаюсь з чергового рейсу з Москви, приїздимо ми увечері, вагон же передаємо ранком наступного дня, я чекатиму, стояти будемо на коліях за депо, - і вона мене, телепня, підштовхнула до виходу.

Кіногрупа сходу втяглась у важку роботу. Астраханський новітній целюльозний комбінат, цехи довжиною у два футбольних

поля, висвітити кадр не вистачає ніякого світла. До того ж, постійні аварійні викиди целюлози, а це зриви зйомок. Не будемо ж ми показувати на весь світ недолугість радянської технології. Траплялося, що на сон залишалось всього кілька годин. А ще обльоти пойми Волги де стіною ріс комиш, сировина для паперового виробництва, все це вимотувало людей. Я ж не звертав на втому уваги, тільки рахував дні до зустрічі з Фатімою.

В день призначеного побачення, я ледь не перевів роботу усієї групи на пшик. Поглядаючи на годинник, вираховував хвилини до кінця робочого дня, і не помітив як вставив у кінокамеру касету з уже відзнятою кіноплівкою. Уявляю, якби на відзнятий матеріал наклали ще одне зображення. Врятувала уважність оператора. За таку кричущу помилку могли вигнати з роботи.

Нарешті довгоочікуваний вечір і я іду на вокзал. Що мене так тягло до Фатіми я й сам не знаю. Може від жалю до її невлаштованої долі, особливо коли став свідком її сліз, чи може потяг до ще незвіданого гострого відчуття, невже це кохання?

Грошей як кіт наплакав, які тоді в асистента були заробітки. Повигрібав усі кишені, ще раз перерахував. Вийшло карбованець і сімдесят копійок. Якраз на пляшку вина і трамвайний квиток.

Депо, десятки рейок для відстою, розшукати потрібний потяг не просто. Виручила табличка на вагоні, хтось завбачливо її не зняв після рейсу. Став у нерішучості, врешті постукав камінцем у металеві двері.

- Кого там ще несе?

Голос не пізнаю, наче чужий, але ж потяг московський, табличка не бреше. Серце задзеленчало як сигнал тривоги у пожежників. Подумалось, чого я тут стовбичу, теж мені Казанова. Озирнувся, подумалось, до рідного Києва не одна тисяча кілометрів, на хрена тобі, шукачеві пригод на свої сідниці, цей закуток тьмутаракані. Паніка підплила непомітно, хотів було вже чкурнути, та хтось визирнув у закіптюжене від бруду вікно. Через мить клацнув замок вагонних дверей і вони відчинилися.

- Льончику, соколику, ти?! - голос Фатіми іскрився невідомою радістю, - почекай, я протру поручні.

У вагоні по-сімейному затишно і тепло. Наче попав у Рай. Нагадаю, що все це відбувалося в березні, коли астраханська весна мела снігом, під ногами чвакало болото, і пориви холодного вітру заганяли людей по домівках.

- Я напарницю відпустила, вона без свого чоловіка жити не може, - щебетала Фатіма, - знімай своє пальтечко і допоможи мені трохи прибратися.

За вікном перегукувались маневрові, пахло сирію постільною білизною і я залюбки взявся переносити клумаки в тамбур.

- Вечеряти подано, чуєш любчику, вечеряти подано! - щебетала з другого купе Фатіма. На столику все накрито як у кафе: тарілочки, серветки, виделки. Парувала смажена картопля, віялом нарізаний лимон, хліб, на сковорідці яешня і консерва роззявила рота невправно відкритою кришкою.

Я з понтом, наче це мені не вперше, так собі між іншим, дістав пляшку вина.

- Ой, як здорово, - сплеснула руками Фатіма, - тільки, дружочок мій, я не п'ю.

- А ти крихітку, ну капелюшечку, за зустріч.

- Ну хіба що.

Заходився відкорковувати пляшку. Штопора не було. Як такі пляшки відкорковують студійці бачив, один удар у дно і корок вилітає як снаряд з гармати. Фатіма, тим часом, зняла форменного кітеля і залишилась у легкій кофтині. Два біленьких верхніх гудзика розстебнуті.

- Не возися, прошттовхни корк в середину, - вона присунулась ближче, від її тіла вийнуло спекою, подала виделку, - отак ручкою туди.

Це потім, з часом. Я став неперевершеним майстром по відкриттю будь-якої пляшки, а тоді...

Ми пили вино, закушували, сміялися. Близькість молодого жіночого тіла збуджувала до замороків. Я, як мені здалося, непомітно просунув руку за її спину.

- Не можна, - граючи голосом проспівала вона.

- Можна, - включився я в гру і поклав знову руку їй на талію. А в самого вихор думок в голові. Що в таких випадках роблять чоловіки, досвідчені ловеласи? Он Сашко-бородань радить вдаватись до сили, а як?

Фатіма обернулась до мене, хлюпнула своїми широко розкритими очима, повними м'якої бентеги, взяла мої долоні і поклала на мої ж коліна, як вчителька школярику. Настирливості в мені не залишилось ні краплини.

- А Шурку можна було, - буркнув я з дитячою образою в голосі.

- Якому Шурку.

- Нашому з кіногрупи.

- Постривай, це той приклатнений, що приставав до мене в минулому рейсі?

- Сама знаєш, чого перепитуєш.

- Ой, сміху, - і вона воркітливо засміялася.

- Не прикидайся, він і докази нам пред'явив.

- Які докази?

Я трохи зам'явся, але піднялася ота образа, невідомо на кого, за те що сталося тоді:

- Штани у нього у ворсі від твоєї спідниці були.

- І ти повірив дурнику, - вона сплеснула руками.

- А що, тут і так ясно.

Фатіма ніжно глянула на мене, затрималась поглядом на моїх припухлих від душевного болю губах, потім тріпнула головою, наче від чогось відштовхнулася, рвучко обхопила за ший і притисла обличчям до грудей:

- Мій хлопчику, нічогісінько у мене з ним не було: ходив кругами, приставав, я таких нахабних не люблю, притис до перегородки, я і врізала йому ляпаса. Отак і пішов ні з чим, і не таких відшивала, - приговорювала вона похитуючись, і все тримала на своїх грудях мою голову, перебирала пальчиками мої нестрижені кудрі. Її слова були для мене як цілющий бальзам.

По якійсь хвилині вона рвучко піднялася:

- Ну от що, - закомандувала так, що не послухатись не можна, - поклади на ребро кілька стрем'янок в проході, дістань і розкатай матраси, білизна - оно, я скоро прийду, - і вона закрилася у своєму купе.

Я слухняно, з трепертом у серці, виконав всі її вказівки. За перегородкою клацнули вимикачем і у вагоні вимкнулось світло. Навпомацки роздягнувся і стримуючи дихання пірнув під

ковдру. З коридору почулися легкі кроки, наді мною хтось схилився, тепла, оголена рука ковзнула мені під спину, два яблука жіночих грудей торкнулися мого торсу...

Вранці легко розтулив повіки. Де я? Стоп, у вагоні. Пригадав нічний водограй кохання і з насолодою набрав повні легені, комусь сирого, а мені п'яного повітря. З провідницького купе долітала, ніким ще не чута, пісня щасливої молодій жінки на невідомій мені мові, та соковите шкварчання сала на сковорідці.

- Отакої, - вродила наді мною Фатіма. Її чорні глибочезні очі, обрамлені темними тіннями краденого жіночого щастя, привітно всміхалися, - швиденько піднімайся, мені за годину вагон передавати.

За сніданком, без нього мені двері не відчиняли, бо я теж запізнювався на виїзд кіногрупи, Фатіма притулилася лобом до мого плеча:

- Слухай козаче, не знаю що ти собі надумав, як казав мій вихователь в дитячому будинку, треба проставити всі розділові знаки.

Я притих, серйозний тон її слів насторожив.

- Відносно мене не лаштуй ніяких планів. В мене є дитина. Коли я в рейсі, то вона у сусідки, - в грудях моїх похололо, - маю і чоловіка, - вона важко зітхнула і одвела кудись погляд, - невдалий щоправда, деповський слюсар, протверезіти ніяк не може, так що Льончику, розходяться наші стежки-доріжки.

Одкрив було рота, та так і не зміг нічого вимовити, бо вона долонею прикрила його мені.

- За те що була з тобою не суди, зможнієш все зрозумієш.

Фатіма накинула мені на плечі пальтечко, встромила в кишеню троячку. Я запрочався.

- Знаю, запізнюєшся на роботу, то візьмеш таксі, - промовила вона тихо і твердо. В наступну мить обпекла поцілунком, на хвильку притислась усім тілом, здригнулася, як підбита пташина, і відштовхнула руками:

- Все, прощай мій любчику!

Пройшло уже чимало років. Та я все задаю собі одне і теж питання - що то було тоді? Короткий дорожний роман, чи любов? Безрозсудність моменту, чи хвиля чоловічого бажання? Зрештою, відповідь прийшла сама собою - це було життя, частину якого я вже прожив, тільки не знаю яку: більшу чи меншу.

ЗМУЖНІННЯ

Дитинство, юність, закінчення школи, армія, то роки коли про події ще не розповідається, а вони трапляються.

В юній молодості, так я називаю роки, що передували службі в армії, і які я тоді не дуже цінував, мені здавалися незначущими, обов'язковою увертюрою, яку необхідно пройти перед чимось справжнім, а життєві колізії скороминущими, перед основним моїм проживанням у цьому світі, котре почнеться вже коли я відслужу. Бо як би не було, армії не оминати, і чим скоріше тим краще. Та й потім, я сам хотів її пройти. На мої тодішні переконання, чоловік який не був в армії, або хворий, або мамусин синочок. Я був переконаний, що й дівчата таких не поважають. Тому коли подолав усі экзамени і не пройшов по конкурсу в театральний інститут на кінорежисуру, в душі не дуже зневірився, мов відслужу, тоді побачимо. Ну й потім, армія це теж пригоди, перебування в невідомих, закритих, стратегічних для оборони держави краях, в які добутися самому не вийде. Мене не лякала казарма, дідовщина, наряди, в інтернаті до такого звик, а от випробувати себе й характер хотілося. Невже я не здатний здолати труднощі? От подивимось, чи стану я справжньою людиною. А з іншого боку, може ці думки були зручним виправданням за мої невступи до вузів? Іди знай де більше правди.

ПРОЩАННЯ Й ПРОВОДЖАННЯ

Кілька місяців перед призовом зі мною коїлось щось не пояснимо, таке враження наче ти обрубеш кінці з минулим, і відбуваєш в далеке, невідоме важке й захоплююче плавання. У зв'язку з викликом на головну допризывну медкомісію в райвоєнкомат, на роботі у відрядження на зйомки вже не послали, і я на всю катуху відривався.

Тепла осінь тисяча дев'ятсот шістдесят шостого року. Хотілося політати вільним птахом, пуститися берега, надихатись свободою, аби потім було що згадати.

У воєнкоматі домовився, за те, що рознесу призовникам сотню викликів по їх домашнім адресам, мені виписали довідку на увільнення з роботи за місяць до призиву. Отже непередбачувана місячна відпустка, і гуляй, аби вистачило вражень на три роки служби. Написав в Миколаїв батьку, викликав на проводи. Через деякий час з'ясувалося, він не приїде. Щоб дуже образитися, я не досадував, в глибині душі вже звик до своєї самотності, виправдовуючи його, мов він би й приїхав, та може людину не відпускають з роботи.

Майже кожного дня ходив на київський центральний пляж, зустрічався там з однокласниками, а ще почав викликати на побачення, уже старшокласницю, сусідку по комуналці, Людмилу. З голови не виходила порада освітлювача Дані: «Підеш в армію, залиш дома зазнобу, згадка про неї підтримає тебе у важку хвилину». В якийсь момент я навіть повірив у наші щирі почуття. Та все, якось, пішло шкереберть. Пізно вночі ми з нею піднялися на самий вершечок Черепанової гори, яка нависає над центральним столичним стадіоном. Намилувавшись вогнями

нічного Києва, взялися за руки і побігли схилом вниз, напівдорозі, переступаючи звивисту асфальтову доріжку, спіткнулися і впали, Людмила вибила собі передні зуби. Що то була за ніч, нікому не побажаю. Вийшли на площу перед стадіоном, вона відняла від обличчя руки, долоні в крові, хтось викликав міліцію, швидку, менти все допитувались в неї, мов він вас що, насилував. До ранку простовбичив у лікарні. Повертався в комуналку з важким серцем, як пояснити матері, чому її доня опинилася в медзакладі, і що це все трапилось випадково.

Через день бабуня мені сказала, що почула на комунальній кухні розмову сісідок, мов, тепер нікуди він не дінеться, вимушений буде женитися, а мамані потерпілої тільки того й треба, об'єднати дві кімнати, свою і його. Дуристика ще та.

Єдинне спасіння від купи нагромадження неприємностей, що раптом так звалилися на голову, негайно в армію! Скоріше б!

Якже тодішне буття мене дістало, копійки, яких не вистачало навіть на харчування, економія на всьому, коли поруч стільки принад. Он дворові друзі, з забезпечених сімей, могли собі дозволити все, а тут...

Подалі б від цієї з прогнилим запахом борщу комуналки, від махрового міщанства, обридлої «цивілізації», де ти маєш себе поводити тільки так, а не інакше, від роботи де ти на кожному кроці служиш, від друзів, які теж тебе добряче втомили; скоріше б у нове, невідоме, повне цікавих подій, пригод і подвигів доросле життя. Як мені вже в печінках цей довжелезний коридор, обвішаний баліями, санками, полицями, запиленими дротами на білих роликах по стінах і чорними

індивідуальними вимикачами, скоріше б на широченний простір світу.

Проводжали мене однокласниці і кілька однокласників, бо половина вже служили. Бабуня наготувала закусок, наварила картоплі, натушила капусти, дід приніс з Володимирського ринку оселедців, на гроші отримані при розрахунку з кіностудії, накупив з десяток пляшок недорогого вина. Гуляли ми допізна, звісно комуналка не спала. Однокласники замінили мені всіх батьків і родичів. Колись читав і бачив в кіно, як в селах влаштовували справжні проводи в армію, всією чисельною родиною, на чолі з батьками, і всіма односельцями. Та нічого, я забув думати про батьків в той вечір.

Застілля, гармидер, крики й співи, все злилось в якусь какафонію. Запамяталось, коли бригадир освітлювачів Даня полишав нас, то на східцях сказав: «Розумний чоловік вийде з будьякої складної ситуації, а мудрий ніколи в неї не попаде».

На початку проводів я одразу, виставив умову, що вранці у военкомат мене ніхто не супроводжує, іду сам.

От і світанок. Невеличка коричнева валізка в руці, подарована Даньою зі студійного реквізиту, я ступаю доріжкою рідного двору до вулиці, у вікні другого поверху видно бабуню з дідом, старенька, сива, на щоках вгадуються сльози, пергаментною кволою рукою кладе мені в слід хреста.

Мріялось, ех, якби ж таке: повернутися з армії та й з бойовим орденом на грудях, таким як у мого класного керівника в інтернаті, тоді б усі дівчата у дворі не задивлялися на Миколу з Віктором, синочків академіків, а не відходили б від мене. Мріялось потрапити на службу як можна подалі, в Забайкалля, а то навіть на Камчатку або Сахалін. Ото вже

світу побачив би! А найкраще попасти служити за кордон, в Угорщину чи Німеччину. Уявити тільки, я побував би за кордоном.

Невідомість лоскотала груди, і затримувала дих, підганяла. Обійшовши будівельний майданчик майбутнього палацу Україна, я почув далекий розбишацький спів і наярювання гармошки. А як же без неї. Все минуле враз кудись відлетіло, і в душі зайтрив вогник ухарського розриву, коли на все махнув рукою, готовий на все. Звуки гармошки підсилювали солодкий щем розлуки. Мабуть у нас в генах сидить потреба в розставаннях. Я вже не уявляв свого життя без нього. Це як наркотик, як ковток повітря, що очищає душу, змиває життєвий намул, прощає всі несправедні вчинки, провини, хиби, дарує шанс все розпочати спочатку. Розлука – це потрясіння, без якого не буває очищення. Я свідомо прийняв цей катаклізм, плюнув на все, і заплющивши очі, пірнув у невідоме.

Просторе подвір'я військомату нагадувало Сорочинський ярмарок. Натовп людей і майже всі на підпитку, деякі пари вже не приховують почуттів, цілуються і притискаються всім тілом, сльози матерів, хтось затаг сороміцьку пісню, тепер уже награвть кілька гармошок. Високий парубок, мабуть з батьком, пустилися навприсядки. Присісти – присіли, а вже піднятися не було сил, виборсувались навкарачки, чіпляючись один за одного. Народ це веселило і регіт котився по вранішніх вулицях. То тут, то там пригощалися:

- На доблесну службу, братки, послужимо матінці Росії!

- Чому Росії, всьому Есесеру!

- Тоді я уточню: не Есесеру, а слав'янам, бо слав'яни завжди били німчуру!

Народу все прибувало й прибувало. Десь тренькала балалайка.

На широкий ганок військомату вийшло кілька офіцерів. Один з них опасистий, і туго підперезаний, враження наче ремінці портупеї зараз розріжуть йому череву, взяв мегафон і над юрмиськом скрипуче рознеслось: «Один, два, три...»

Почувши металевий голос натовп потроху вмовкав.

- Увага, увага, - рознаслось над головами, - проводжаючим за ворота!

З двох гучномовців, приторочених до стовпа в різні боки, гримнув «марш слава України». Наче щось вколело під серцем. Якась жінка заголосила як на кладовищі. Прощання прискорилось, недоказане висловлювалось похапцем.

Ось він, подумав я, той рубікон між цивільним життям і військовим. Це ще далеко не наказ, просто вазівка, а як діє на людей. Як рве душу ця мелодія маршу, і чого в нашій країні проводи в армію прирівнюються до вирядження на війну? У нашого народу це мабуть в крові - розлука з рідними, душевний надрив, солодке передчуття небезпеки і непередбачуваності долі. Це з одного боку, а з іншого - безшабашність, безоглядність, безрозсудність, геройські поривання, підігріті чаркою, так солодко лоскочуть нерви. Ти ще не герой, а поводиш себе так, наче й справді врятував цілий світ.

Я стояв у нерівній шерензі призивників, і від усього того, що коїлось навкруг, серце зайшлося на такому підвищеному реєстрі переживань, здається, ще б трохи і воно в мене розлетиться на дрібненькі шматочки. Скоріше б уже везли кудись від мого безталанного батька, від дідуні й бабуні покинутих на призволяще, від сусідки, яку не назвеш коханою,

всього з півдесятка побачень, як казав Даня: «Ніколи не зарікайся, часто випадковості, стають постійностями».

Раптом хтось штурхонув мене в бік, і цим повернув до дійсності. Переді мною стояв брат, десятикласник Володя, щира тепла посмішка, нестрижений, і щасливі сині очі, вихованець київської школи-інтернату номер три. В свій час навіть звести нас в один інтернат не вийшло. На проводи я його з інтернату не викликав, ще малий, захоче випити...

- Ти що, змився в самоволку? Влетить же! - питаю.

- Нічого, перетерплю, - він сяйнув чистими довірливими очима і пальцями відкинув рівного чуба з лоба, - не перший раз, яюсь обійдусь.

- Бабуню з дідом викличуть до завуча, воно тобі треба?

- Та, - і він, як завжди, махнув рукою, - все пройде як з білих яблунь дим, - процитував він свого улюбленого поета Єсеніна.

Тільки тепер я різко відчув яка це для мене дорога людина, а я ж йому так мало приділяв уваги, та ще й надумав собі, що один на світі і нікому не потрібен, мається найрідніший друг у моєму житті - брат.

- Команда номер п'ять в автобус, - прозвучало, ми невміло обнялися, бо незвично, цього ніколи не робили, потисли руки, автобус рушив, подумалось, на кого я його лишив.

А в цей час Радянський Союз, і столицю України Київ, з офіціальним візитом відвідав президент Франції Де Голь. «Мудрому» Політбюро в Москві вдалося розколоти військового монстра НАТО і схилити Францію до більш самостійної зовнішньої політики. Переможні реляції не вщухали.

БРАТ

Одному Всевишньому відомо чому доля розпорядилася так, що з усіх дітей, яких народжувала моя мама, було ще четверо сестричок, тільки мені і брату судилося топтати ряст під небом і сонцем. А ще в народі кажуть, що дітям потрібно виростати разом в одній сім'ї, бо в протилежному випадку тоншає, а то й обривається, ниточка рідності.

Так склалося у нас з братом, що ми більше були порізно, чим разом. Перші дитячі роки він провів у батька, я в діда з бабою в Городищі. Перед цим побули разом усією сім'єю всього кілька місяців: короткий строк на лісорозробках в Архангельському краї, звідки з новою дружиною і новою сестричкою, глухої ночі, втікли, примостившись на площадці товарного вагону. Були короткий час разом і на Закарпатті, де теж щось не склалося в батька. І в інтернатах ми навчалися різних, я в першому він в третьому. Потім поки я працював на кіностудії, він закінчував одинадцятирічку, я в армію, він на роботу в інститут захисту рослин, я з армії, він в армію.

В останній рік перед його поверненням зі служби я часто думав, як ми вдвох помістимось на наших семи метрах. Та вирішилось якимось само собою: я одружився і пішов жити до дружини, він же, взявши шлюб, проживав у полишеній мною кімнатці, аж поки не розселили комуналку і дід не отримав трикімнатну квартиру, бо ми з братом були у нього ще приписані.

Все це призводило до того, що я з Володьою рідко бачився, мало зустрічалися сім'ями, на св'ята, і просто без приводу. Правда, з роками ці зустрічі стали частішими.

Перший біль я відчув за брата Володю у дитинстві, в недовгий приїзд на літніх канікулах до батька в Миколаїв.

Під високим, з оголеними зубами білого ракушняку берегом, перед вхідним маяком у Миколаївський порт, на човнярській стоянці, батько тримав плоскодонку. Ми повернулися з рибалки і мацуха сіла чистити бички. З чого почалася суперечка, яка потім переросла у сварку, я уже не пам'ятаю, тільки добре врізалось у пам'ять як Володя не хотів підкоритися мацусі. Та тріснула його кілька разів пустим тазиком по голові. Він вирвався від неї і нетямлячи себе, в одних трусах, рвонув угору, на скелястий берег, вибрався не вершечок і сів обнявши руками коліна. На всі наші умовляння, погрози, ультиматуми, злізти, бо треба йти додому, він перебував там аж до темноти.

Друга яскрава картинка, пов'язана з ним, яка відбилася в моїй пам'яті, це коли мій братик, худенький, у віці років десяти, сидить на підвіконнику вікна нашого під'їзду, в будинку де ми мешкали з дідом і бабою, і зашиває розірвану майку, я ж її перед цим йому розірвав. Оцей маленький хлопчик, який невміло шиє, щоб бабуня не сварила, часто стоїть у мене перед очима.

Я завжди дивувався його пам'яті. Він знав напам'ять усі вірші з шкільної програми, пам'ятав такі подробиці з свого інтернатського життя, що всі заслуховувались. Навчаючись в сільськогосподарській академії, на факультеті захисту рослин, без напруга тримав у пам'яті сотні латинських назв усіляких жуків, комах і метеликів, чим дивував викладачів. Знав напам'ять сотні рубаїв Омара-Хаяма. Якось я спитав, а чому саме Омар-Хаям? Він відповів, що на їх прикордонній заставі, біля відомого на Амурі острова Даманський, у бібліотеці, була

тільки одна книжка, і саме цього автора. Єсеніна він знав всього само собою.

З негативного, в наших стосунках, у нього водилося тільки одне, він ніколи першим не поздоровить зі св'ятом, не зателефонує, і не питає просто, як справи, як життя, як здоров'я. Такі речі завжди першим робив я, і зовсім не ображався на нього, бо розумів, ми виростили поза сім'єю і нас ніхто цьому не вчив, і ми не знали з чим його їдять.

По справжньому, як це належить рідним людям, ми потяглися один до одного вже коли стали зовсім дорослими. А якщо бути точнішим, коли через десяток років поїхали в Миколаїв і поховали батька.

Працював Володя у міському радгоспі по вирощуванню квітів «Троянда» від Київзеленбуду. За радянської влади простому народу елітні квіти недоступні, вони йшли на урядові концерти, прийоми, партійні з'їзди, і для вищої номенклатури.

Першим його досягненням був розарій по вулиці Фрунзе, де його зробили завідувачим. Таких квітів я до цього не бачив, з якою гордістю він показував троянди величиною з тарілку.

З часом Володимиру доручали більш відповідальні речі. Він регулярно представляв свої квіти на виставках в Москві, Сочі, Мінську, Ризі.

З набуттям Україною незалежності почалися важкі часи в квіткарстві, європейці заповнили всі ринки своєю продукцією. І тут він знайшов вихід: поїхав у Батумі, привіз саджанці лимона і почав вирощувати в оранжереях. На одній з виставок перший президент Леонід Макарович Кравчук особисто похвалив брата за такі красені лимони, тепло потис йому руку, і не втримавшись, попросив кілька штук додому.

На роботі Володя міг легко зробити чудову кар'єру, та кожного разу, коли поставало питання про призначення на вищий щабель керівництва, ставало на заваді його уподобання до спиртного. Він не був алкоголіком, просто мав щирю душу й серце. Дух компанійщини, як і у мене, привитий інтернатським вихованням, превалював над усім.

При тодішньому дефіциті на все, особливо перед св'ятами на квіти, прохачі всіх рангів розплачувались пляшкою, хто горілкою, хто коньяком, все залежало від рівня посади, тому Володя часто остограмлювався.

Всі вважали, що тільки я маю на нього вплив, і його покійний тесть, і дружина Алла, і начальство на його роботі, зверталися до мене, аби я його приструнив. Він наче вислухає, погодиться, дає слово, а на завтра – за своє.

Кожного року, зазвичай весною і восени, я їздив у віднайдене мною село де народився, провідувати рідних тіток і двоюрідних братів з сестрами. Брав і його. Знав, що достатки у його сім'ї невеликі і навряд він сам вибереться до родичів. В емоційному плані така поїздка була для брата подією. Я радів що хоч що небудь роблю для нього. І потім, випадала нагода, довгою дорогою, побути нам удвох, обмінятися думками, обговорити життєві проблеми, навіть пожалітися один одному. Такі поїздки зближали нас, робили ріднішими, ми довіряли найпотаємніше, врешті, в такі моменти, ми не відчували так гостро свого сирітства.

Потрібно віддати йому нележне, руки мав золоті. Будь який ремонт, чи то годинника, чи телевізора, пральної машини, проводки в хаті, і багато ще чого, був йому під силу. А в селі такого ремонту в кожній хаті повно. Тому з черговою

поїздкою я все частіше потрапляв з ним у всякі алкогольні неприємності. Уже після вечері, у сестри Антоніни, він раптом вишукує привід і йде до двоюрідного брата Василя і повертається уже на бровах, то пошвендяє до дядька Анатолія і там уже нацмулюється.

По дорозі додому, в машині, я вже сварив його як міг.

Від тих випадків я поставив йому категоричну умову – якщо буде пити, більше в село не повезу.

Збираюся їхати наступного разу. Бачу він наче взявся за розум. Тихо про себе радію. На ранок «Іжкомбі» уже заправлено, подарунки закуплені, стою і чекаю його у дворі оповитий хвилюючим передчуттям зустрічі з родичами.

Дев'ята ранку, брата нема, десята – нема. Мобілок тоді в нас не було, вже й не знаю що робити. І тут з тильного боку двору плентається, розхитуючись на всі боки, братело. Підходить до машини і не може встояти. А мені хоч плач. Ніколи я не відчував такого болючого розпачу.

Кладу його в такому стані на задне сидіння і замість села везу на Оболонь де він мешкає. Нарешті став навпроти його будинку і не вихожу, так мене колотить. Він оговтався, видобувся з машини, – я сам, – проказав наче тверезо і поплентався через дорогу. Чую верещання автомобільних гальм. Дивлюсь, шестисотий мерс стоїть на осьовій і брат сперся на капот. Мене аж морозом під шкірою. Водій мерса блідий і розгублений. Володя відштовхнувся від авто і похилився до свого під'їзду. Отак почалася його найгірша фаза перебування на цьому світі.

ПОЧАТОК НОВОГО ЖИТТЯ

Дві години некомфортної поїздки, бувалим у бувальцях автобусом київщиною, і допризивна салажня в'їхала у містечко Тараща. Я вдивляюсь на всі очі у вікно, як Родріго Де Трояно, який першим побачив з корабля світло нового континенту, відкритого Колумбом. Хоч насправді Америку, ще до Колумба знали єгиптяни і варяги. Перед цим ми питали супроводжуючого куди нас везуть, відповідь одна, мов звикайте, військова таємниця.

В центрі містечка триповерхова адміністративна споруда, кілька ялинок і бронзовий пам'ятник Леніну з простягнутою рукою, що вказувала шлях до комунізму. Попетляли трохи вуличками і стали перед високими зеленими воротами. Коли брама розчинилася в очі впало вичовгане футбольне поле, витоптані бігові доріжки, навіси з неоптесаних дощок і кілька всохлих дерев, під якими вже не сховаєшся від пекучого сонця.

Ми зі своїми торбами, валізами й заплічниками вишикувались для переклички. Підійшов капітан, у пожмаканій військовій формі, з планшеткою на боці і великими мішками під очима.

- Прибуло обдертя, - він повільно пройшовся вздовж шеренги, - звідкіль матеріал? - спитав він супроводжуючого. Така грубість мене одразу зачепила, я навіть не підозрював, бо не міг просто знати, що в армії це вважалося просто лірикою і ніжністю.

- Столичний, - уточнив военкоматівець.

- Воно й видно, партизанщина, ну нічого, на те ми й тут, щоб з гівна зробити кулю, - і після короткої паузи як рвкне:

- Рівняйся! Струнко! - від несподіваного крику всіх пробив переляк, - самовільний вихід за межі збірного пункту прирівнюється до дезертирства і карається військовим трибуналом! - капітан вирячив запухлі очі. Запала глибока тиша, наче підступає кінець світу.

Остаточно моя віра в романтику служби в армії розвіялась коли наша команда прибула до військового містечка номер один на околиці Кривого Рогу. Боляче дивитися як салаги, голомози, так нас називали сержанти, тупотять чобітьми по плацу, стираючи до крові ноги, невправно замотаними портянками, падають після кросу на фініші з відкритими ротами від задухи, як ті риби викинуті на берег, невправно підшивають комірці, проколюючи пучки пальців, метуть в нарядах територію, і з'їдають все, що подають в їдальні: від підгнилої недочищеної картоплі до шматка підсмаженого оселедця.

За кілька тижнів такої служби наша київська команда разуче змінилася. Всі без винятку схудли.

Земляк з печерська Ільїн, прибираючи штаб, надібав фотокімнату. Я сфотографував його і себе. Свою світлину, де був зображений на повний зріст у військовій формі, надіслав дідуні з бабунею, думав, хай порадуються. А ті написали в листі: «... дорогий наш Льоню, ти, мабуть, не їси нічого. Просимо, піди до лікаря, може ти захворів. Вкладаємо в конверт п'ять карбованців, все що маємо до пенсії, купи собі поїсти. А з наступної пенсії, як Бог дасть, вишлемо ще п'ятірку...»

Безпросвітність майбутнього в найближчі роки почала гнітилася. Хоч інтернатський досвід допомагав зносити всі

незгоди, та кричуща несправедливість у стосунках між зеленими і стариганами діставала і я невтримався.

На проводи однокласники зібралися і купили мені переносний радіоприймачик «Турист». Після відбою я тихенько вмикав і слухав радіостанцію Юність. То були щасливі хвилини.

Раптом він пропав. Через кілька днів, днювальний з молодих, шепнув, мов, в сержантській кімнаті слухають твое радівце. Йти в штаб жалітися, недопоможе, ніхто розбиратися не буде, мов салаги тут тимчасові, пройдуть курс молодого солдата і роз'їдуться по частинам.

З сержантом нашої роти стосунки в мене одразу не склалися, та й не тільки в мене. Ростом вище середнього, міцної статури, з обличчя не сходить посмішка зверхності. Отримував особливу насолоду коли когось принижував, або ганяв до опупіння. Невже необмежена влада робить з людини такого нелюда, у нього ж в селі під Саратовом батьки, друзі, і мабуть дівчина.

Після обіду я в курилці один. Нагодився мій сержант. Озирнувся, підступив впритул і зашипів:

- Слухай, ти гівнюк, не будеш виконувати мої накази, ми тебе так обробимо, все життя працюватимеш на ліки, мамі не будеш радий.

- Хто такі ви?

- Ти диви зелень погана, ще й рота розкриває!

- Спробуйте, і замість дембеля попадете на зону.

- Синок прокурора знайшовся, ти хоч усвідомлюєш, що ти нуль, плювок, порожнє місце, і не дожити тобі, - він повільно підніс руку до мого обличчя, наче збирався розчепіренними пальцями виколупати мені очі, та в цей час в курилку зайшли

служиві, сержант різко крутнувся на каблуках і з зловтішною посмішкою на фізії вийшов.

Я розумів, попав серйозно, але від однієї думки, що ця наволоч тобою поганяє, робилося млосно, і одночасно прокинулась інтернатська відчайдушність, яка не раз в ті роки виручала і дозволяла вижити.

Увечері, в особистий час, на задньому дворі військового містечка зішлись земляки - кияни. В цьому царстві заіржавілих і списаних вантажівок, запилених бур'янів, ми почувалися у відносному спокої. Не знаю що мене прорвало:

- Мужики, ми салаги, захистити нас нема кому: у того одібрали годинник, у того гроші, ти он ходиш в дірявих не своїх чоботях, у мене злизали приймача...

- Мені, падлюка, чоботом вривав під дих, - додав Штефан, - продихнути не можу.

- А що ми зробимо, у них влада і права, вони дембеля, - з сумом проказали брати Карманчуки.

- Нам потрібно всім об'єднатися, проти гурту сержант не попре, тільки не дай Боже комусь схибити.

Я побачив як у декого в очах зажеврила надія.

- Тільки як це собі ти уявляєш? - спитав довготелесий слюсар київського тролейбусного депо Ільїн.

- Що значить як, ми врешті мужики, підловимо його після відбою в туалеті чи в умивальнику, відлупцюємо акуратненько, без слідів насилля, він один проти нас порожнє місце.

- Нас же потім замордують нарядами і перегноять на гауптвахті!

- Кажу ще раз, не мають права садити на губу, ми не приймали присяги.

- На словах все гладенько, - сумнівався Штефан.

- Ви що, не знаєте сили гурту? Послухайте, ми в інтернаті провчили так одного крадія. Він після цього міг, зі своїми братами уловниками, кожного по одинці підрізати, та ненаважився, бо в світі міцніше зграї нічого не існує.

* * *

Нарешті настав довгоочікуваний момент. Військове містечко вляглося. Більше тисячі потомлених мужиків заснули. В казармах важке повітря, храп, покашлювання, дзенькають дужками металевих відер днювальні. В ленінській кімнаті зібралися сержанти випити й закусити, тим, що протягом дня, їм понавиставляли салаги. Через деякий час, накурившись і наглузувавшись з зелених олухів, і самі подалися по своїх підрозділах до ліжок.

Я підглядав за сержантом, той посунув у свій дембельський куток і дорогою, з насолодою, позбивав ногою усі виставлені під шнурок чоботи, порозкидав гімнастерки. Вранці за цей непорядок комусь вірже позачерговий наряд.

Нарешті він роздягнувся, взяв рушника і подався до ротної вмивальні.

- Земляки, підйом, - тихо піднімав я киян, в самий раз, наш кривдник пішов вмиватися.

Мовчки і грізно заходить команда у велике і прохолодне приміщення, розділене рядами рукомильників.

- Салаги, я не зрозумів, вам належить спати! - здивовано обурився сержант, зобачивши гурт.

Група незворушно сунула на нього.

- Стояти! Зелень салажна! Захотілося нарядів? - цього разу в його голосі вже проскочили нотки невпевненості, видно

пробив неприємний здогад. Ми впритул обступили сержанта. Я взяв цього покидька за шлеєчки майки. В очах москалика змигнув страх, мабуть дійшло що ми не жартуємо.

- Слухай, погань собача, - я по-звірячому вишкірився, як це робили свого часу старшокласники-інтернатівці, - ще звук, і ми розмажемо тебе по стінці!

- Не дочекається мама синочка, - підспівав приблатнений Кожин.

Я бачив, як земляки оживали, розправили плечі, кожний вперше за місяць служби відчув свою силу, може статися непоправне. Тепер головне - уникнути стихійного самосуду, як бувало в моєму дворовому дитинстві.

Сержант, такий грізний вдень, зараз вже нагадував побитого безпритульного собаку.

- Не надумай здійняти галас! - Ільїн підніс йому до пики здоровенного слюсарського кулака, - бо враз перестанеш дихати!

- Наші умови, - я поспішив знову перебрати на себе ініціативу, - ти до нас не присікаєшся, старикам, а ні слова про нашу сьогоднішню розмову, повертаєш вкрадене, і приймаєш в тому числі, і тоді дембелюй собі, інакше сам розумієш, хто буде інвалідом.

- І на дембельський мундир хтось може випадково ляпнути кислотою, - не вгавав Кожин.

Заряд образ, накопиченого гніву, і солодкого передчуття помсти за все що ми до цього перетерпіли, досяг найвищого рівня і кожної секунди міг вибухнути і штовхнути на непоправне, я знав подібні випадки.

- Хлопці, рідненькі, не бийте, - остаточно зламався і забелькотав сержант, - у мене за місяць дембель, дома батьки чекають, як я заявлюсь з синцями, рідненькі, не каліchte, зроблю що накажете.

- Ха, ха, він думає що відбудеться синцями, а лікарні не хочеш!? - і всі підсунулись ще ближче, наперед смакуючи криваву розправу над кривдником.

- Стійте, земляки, - я став між сержантом і братами, - цій сволоті досить, бачите всрався, от як не виконає наших наказів, тоді відвалимо по повній програмі.

Сяк-так, пристрасті вгамувалися, розходились без галасу. Військове містечко додивлялося третій сон.

На ранок після підйому ми ще інстинктивно тулилися докупи, раптом сержант надумав довести хто тут в казармі головний. Але нічого такого: зарядка, вмивання, прибирання, сніданок, заняття на плацу... Та коли після обіду у тумбочці днювального віднайшовся мій радіоприймач, то молоді солдати, землячки, зовсім повеселішали.

З половиною тодішніх молодих солдатів нашої команди, через два з лишком роки, після ганебної участі в придушенні прагнень народів до демократії в Чехословаччині, я зустрівся в дембельському ешелоні, повертаючись з Угорщини додому. Мене оточували впевнені в собі мужики, і наперебій, за розгульною вечерею, пригадували ту нашу пригоду у військовому містечку на околиці Кривого Рогу.

БАЖАНЕ ЗБУЛОСЯ

Так завжди, досягши здійснення мрії, обжившись в ній, через короткий час стає некомфортно, буває й розчаровуєшся, і ти починаєш пошук чогось іншого, нового. Подібне і в моєму випадку з армією, коли взнав, що нас готують для служби в одному з округів за кордоном, був щасливий: це ж моя мрія попасти за кордон, хай навіть споглядатиму життя іншої країни через приціл, чи з кузова бетеера, але ж всерівно бачитиму. Перший, хто посвятив нас у таємницю майбутнього місця служби, хазяїн похиленої хати, у балці за військовим містечком, у якого солдати купували самогон, мов, хлопці, на вас юхтові чоботи і шкіряні паски, чекайте закордону, а якщо на ногах кирзуха, то це служба в Союзі. Я тихо зрадів, аби не зурочити.

Ешелон пересік кордон глухої ночі, я не відлипав від вікна, та так нічого в темряві й не розрізнув, крім місячної доріжки по воді річки Тиса. І уже на території закордоння, платформа на якій нас висадили, звичайна, бетонна, поколупана траками танків, потім маршкидок по глухій не освітленій дорозі, зліва і зправа якась кущова рослинність, і в кінці, ми вкрай потомлені, попадали на перетрухлу соломі у військовому розподільчому таборі.

Вранці після тарілки глевкої перлової каші, нас вишикували на продаж. А я ж роззираюсь навкруг, де ж той закордон? Безлюдна місцевість, вдалині бовваніють пагорби, за колючим дротом чагарники, повне розчарування, не такою я уявляв собі європейську державу.

Перед шеренгами стали представники частин, почалось дійство відбору. В першу чергу напитувались хто має водійські посвідчення. Таких мало і їм повезло, будуть сидіти за баранкою, а не ляскати чоботами по плацам. Потім розбиралися спортсмени, далі хто має професію повара, слюсаря, столяра. Їм в шеренгах заздрили, адже, приміром, хто вміє малювати і має гарний почерк одразу попаде служити в штаб. Я ж нічим таким не міг нахвалитися, тому спокійно чекав своєї участі. Врешті старший лейтенант, проходячи повз наш ряд, тикнув пальцем на мене і показав рукою до якої вантажівки я маю йти. Коли вмістились в кузові, він став ногою на колесо, підтягнувся і стоячи так обрадував: «Ну шо, синки, засумували, вам повезло, ви попали в гвардійський, сто десятий, орденів Суворова й Кутузова, танковий полк!»

Мене везли кудись, а я не міг збагнути, я вперше не розпоряджаюсь собою, за мене думають і вирішують, ну це не страшно, в інтернаті теж було так, але ж тут я у всьому обмежений, і маю виконувати чиїсь команди - непослух суворо карається.

Невеличке містечко Кішкунхалаш, проїжджаємо вулицями, нарешті хоч якесь поселення, і я вдивляюсь. Люди як люди, скляні вітрини крамниць, кав'ярень, тільки незвично чистенькі тротуари, кущики підстрижені, скверик охайний, костьолик як іграшка, і хоч би якийсь занедбаний сарай чи задрипана огорожа. Все як на малюнку в дитячій книжці.

Попетлявши вуличками дісталися околиці і стали перед зеленими залізними воротами з червоними зірками. «Оце на найближчі три роки ваш курорт» - об'явив всміхаючись старший лейтенант.

Всю капітальну інфраструктуру танкового полку, який розташувався на околиці Кішкунхалаша, ще будували німці і на віки: добротні цегляні казарми батальйонів, склади, техпарк, учбові класи, корпус їдальні, клубу, гауптвахти, і навіть великий бетонний плац в центрі. Вся територія обсажена височенними старими тополями, красиво. Як ми потім від них страждали, бо кожного дня мели листя, а на початку літа діставав до печінок пух.

Врешті-решт, я опинився в п'ятій роті, третьому батальйону. Перші кілька днів, наказом ротного, новоприбулих не дуже ганяли, ми знайомились, придивлялись до порядків, втягувались в службу, потім насильницький прес дідів затиснув щосили. Отут я вперше і влетів.

Старшина роти, переросток на кілька років від усіх, мав таку горлянку, і де вони беруться в армії, який кількома словами міг паралізувати солдата, пришити до стінки.

На обов'язковий вечірній переклик рота вишикувалась в казармі вздовж двоповерхових ліжок під стінкою, в першій шерензі звичайно молоді, старики в другій, там можна не виструнчуватись.

Наш гориллоподібний старшина, застебнутий на всі гудзики, вдивляючись в кожне обличчя, пройшовся вздовж завмерлої шеренги. Я зробив відкриття, в нього маленькі вуха і притиснуті до голови, тому й носить пілотку набік. Старшина тим часом підозрілим поглядом очей просвердлював кожного: може хто послабив паска, чи не розправив гладенько гімнастерку на поясі, або на начищений до блиску чобіт впала випадкова поршинка. Вгадувалась знайома армійська насолода від неміряної влади і власної непогрішності.

Нарешті, безвухий горбило став посередині, відкрив папку зі списком роти і почав перекличку:

- Антохін?

- Я!

- Двораківський?

- Я!

- Що, голосу не вистачає? - зробив він зауваження моєму командирю танка, єдинному старику, який не присікався до зелених. Худенький, з двома великими кролячими зубами спереду, він нагадував доброго щура.

Нічого собі, подумалось, якщо він робить зауваження старикам, тоді що нас, молодих, чекає.

- Надм... Нажм... Нудож... - спотикався старшинський голос на азіатському прізвищі Наджмедінов.

Коли старшинський язик запустив перед ротою чергову абракадабру, я не втримався і пирснув від сміху.

Старшина опустив руки з текою і гнівно обвів всіх поглядом ката:

- Хто, я питаю, такий розумний?!

Рота завмерла.

- Я ще раз питаю, хто в шерензі сміявся?

До мене дійшло, знову влип по самі помідори, тут пахне не просто нафталіном, а цілим відром відпрацьованої соляри, і зробив крок уперед.

- Грамотний?

- Так точно!

- Освіта?

- Одинадцять класів!

- Одиннадцять класів, - із знущенням в голосі повторив переросток зі старшинськими погонами, - ну так я тобі зараз влаштую дванадцятий. Он бачиш в кутку швабру, відро і ганчірку, думаю кращих друзів, ніж вони, в тебе найближчим часом не буде, - він підкреслено витягнув руки вздовж тулуба і проголосив, - рота, струнко! Рядовому Петровському три наряди поза чергою!

- Так точно, три наряди поза чергою! - я і сам не чекав від себе такої, чіткої, за статутом, відповіді.

А вже через кілька хвилин, коли стомлена рота провалилася у сон, взяв вказаний шансовий інструмент і подався до батальйонного туалету.

Картина, як виглядає батальйонна вбиральня - не для слабкодухих. Перше приміщення, вмивальня, нагадувала осінню болотяну, розквецяну дорогу, бо солдати крім обличчя обмивали ще й чоботи. Частина раковин забита, крани скручені, дзюрчить вода, і все це має через кілька годин блищати. А вже наступне приміщення, з довгим рядом посадочних місць, після добової експлуатації, двома сотнями здорових мужиків, де не можна навіть ступити, аби не потрапити в екскременти, просто заворожувало. В кінці вервечки розгородок кабінка де зберігалася велика виварка з хлоркою. Якби не вона, то ядучий сморід призводив би до втрачання свідомості.

«Бійся бажань своїх», чув я від мудрих студійців, хотів армію, отримав у всій красі.

Про туалетний папір ніхто не знав, і навіть не чув, купи замашених шматків газет, використаних для цих потреб, прочитаних листів з дому і конвертів, ще якогось паперу, по всій підлозі. На довершення мальовничої картини, з інтервалом

у десять хвилин, з баку, який підвішено під стелею, оглушливо, наче насувається на повній швидкості товарний поїзд, гриміла вода, зі свистом вмиваючи залізні унітази, котрі, як правило, через один забиті всякою всячиною, тому переливалася через верх, виносячи вміст на підлогу.

Я бачив всякого, підкотила розгублива паніка, але ж і перед старшиною і ротою я не можу виявитись слабаком, за будьяку ціну треба прибрати.

Переборюючи огиду й відразу почав шваброю зсувати все в купи, потім лопатою у відра, далі на смітник за батальйоном. Заспокоював себе тим, що є на світі професії, де постійно мають справу з людським лайном, і нічого. Взяти хоча б медпрацівників, які роблять аналізи, судмедекспертів, які колупаються в людських нутрошах. Господи, невже солдат має пройти через таке, скажи комусь на цивілці – засміють. Може це і є гартуванням чоловіка, яке робить з нього справжнього мужика? Виходить сутність такого гарту – перебороти себе, примусити взятися за роботу, до якої, в інших умовах, ніколи б не підступився. Досі мені здавалося, що гартування чоловічого характеру – це безсонна ніч на посту в оточенні ворога, марш-кидок на багато кілометрів, коли ти через неможу досягаєш фініша, а тут – гидка жижа, та ще й маєш все вимити до блиску.

Опівночі закінчив прибирання, доповів черговому по роті. Той тільки зпросоння махнув рукою. Як добрів, як роздягнувся, як попри вселенську втому виліз на другий поверх ліжка, вже не пам'ятав.

Командир батальйону, підполковник Ромадінов, завжди приходив у розташування свого підрозділу за годину до

підйому. Цього разу йому сподобались чисті умивальники й посадочні місця туалету. Він з задоволенням потирав руки й посмішка заграла на його м'ясистому губатому обличчі. Зовні він нагадував борця з вільної боротьби, кремезне погруддя, короткі ноги, голова пласка, обличчя темне, як у заряджаючого мого танкового екіпажу Хелола Наджмединова, і покопане віспою, кулаки наче відра, а голос, ох ця армія, може позмагатися з корабельною сиреною. Слова викидав з горла, як снаряди гармата. Особливо вводило в транс солдата його коротке й уривчасте «Чому!» На його мові це означало все: чому ти порушуєш форму одягу, чому ти не віддав честі офіцеру, чому в бат'йоні брудно, чому в танка не виколочений трак, чому ти взагалі потрапив йому на очі. Комбата всі боялися. Про його самодурство в полку ходили легенди, як і про те що випити він може бочку.

Я продовжую справно, після відбою, відбувати наряди поза чергою, а старшина справно їх додає мені. Рота, затамувавши подих, мовчки слідкувала, хто кого, чи всевладний старшина, чи молодий, але впертий салага. Старики навіть почали закладатися на парі між собою. Я й сам розумів, що сил просто не вистачить, при таких фізичних навантаження вдень на службі, та ще й ночі не досипати.

На шосту чи сьому ніч додумався. Перед казармою, в дерев'яному ящику, зберігався пожежний шланг приєднаний до підранта. Головне полягало в тому, щоб після відбою непомітно протягти його через вікно ленінської кімнати на другий поверх. Далі все просто, великим напором води, все змивалося за милу душу. Але по часу, завдяки цій технології, виконання наряду пришвидчилось, тому після змивання, не біг доповідати

черговому, а примощувався на віниках у кабінци з хлоркою, я теж маю право годинку-другу подрімати.

Раптом світ збожеволів, зненацька шарахнули розкати грому. З під мене повилітали відра з мітлами і я опинився на підлозі. Блискавки слів-каменюк вдарили мені по тім'ячку і вухах:

- Чому! Сучий сину! Чому!

З переляку скочив на ноги, та зі сну одразу втриматись на них не зміг, обіперся рукою об стіну і нарешті випростався. Перед очима червоні кола, та десь в глибині мозку вже зароджувалась думка, таку стихію міг зчинити тільки командир батальйону підполковник Ромадінов, і від цього все тіло одразу зацімло. Нарешті розвиднилось і те, що я побачив, добило, не тільки вмерти, народжуватись не хотілося. Переді мною стояв змій-Горинич комбат, а трохи збоку два командири рот: мій капітан Спічка і сусідської, четвертої, Духовний.

- Я питаю, чому!?! - гримів підполковник, - чому!

В лихоманці переляку невтямлюю що сталося, може комбат послізнувся на якомусь кавалку, так я все старанно змив, може проспав бойову тривогу, чи почалася третя світова війна.

За офіцерами стовбичили старшини рот, і мій старшина потвора, блідий і переляканий, таким бачити його не доводилось, тільки очі-щілинки вперлися чомусь в мене.

- Це ти додумався протягти сюди з плацу шланг? - спитав мій командир роти.

- Так точно! - відповів, ще не второпавши який стосунок до цього офіцерського зібрання в туалеті, серед ночі, має мій шланг.

- А ти знаєш, що залив казарму четвертої роти, яка розташована на першому поверсі під ленінською кімнатою, і зараз, посеред ночі, вся рота просушує, викручує і мінняє постільну білизну?

Тільки тепер до мене почало доходити, шланг десь в районі ленінської кімнати прорвало, і поки я дрімав, всіх внизу затопило. Стало до нестями тоскно, зараз ця офіцерська свора як накинетесь. Хотілося провалитися крізь землю, щезнути, але такому диву не бувати.

Ромадінов опустил свою бичачу голову додолу, про щось варить думкою. Присутні розуміли, він придумує молодому солдату кару. Я знав, найгірше що світило в полку - це п'ять діб гауптвахти, на більше підполковник не має права. Та навіть дві-три доби на ній, прирівнювалися солдатами ходці на зону, та ще й лист батькам на Батьківщину про «подвиги».

Комбат розвернувся, пройшовся своїми кривуватими ногами вздовж пащек ненаситних дірок унітазів, потім одіслав командира потерпілої роти на усунення аварії, днювальні вже змотали шланг.

- У канцелярію! - коротко скомандував.

Офіцери посунули першими, мій старшина непомітно скорчив мені страшну гримасу і показав кулака.

В канцелярії пахло прілим сукном, чоботами і гірким тютюном. Ромадінов сів до столу, наповнив гранчак водою і рвучко перекинув до рота.

- Старшина, я вже не вперше бачу цього солдата в наряді.

- Заслуговує, товариш підполковник.

- Що, може націлюється в самоволку, чи показує характер?

- Ніяк ні, зарозумілий дуже, грамотій.

- Гм... розум - це непогано, ну, і скільки нарядів ви відпрацювали в туалеті?

- Другий тиждень, товаришу полковник, - я навмисне вжив слово полковник, може буде хоч крапельку добрішим.

- Другий тиждень, кажеш, виходить щодня?

- Так точно!

- Без перерви?

- Так точно!

- Так от, - підполковник обвів всіх присутніх важким поглядом, - щоб я віднині більше ніколи не бачив цього солдата в наряді по туалету, зрозуміло, старшина?

Так неочікувано обірвалася моя кар'єра директорування над батальйонною вбиральнею.

АРМІЙСЬКІ БУДНІ

Дні починалися однаково. Гучна команда «Підйом» виривала з теплого світу сну. Кожного разу, зіскакуючи з ліжка на ноги, грів себе думкою, що після армії, дома, нізащо не встану зі свого розкладного крісла і обов'язково спатиму кілька тижнів безперервним сном, а то й просто лежатиму. А вже через хвилину, у будьяку пору року, чи в дощ, чи в мороз, в одних чоботах і кальсонах вибігав на плац. Холод обпалював тіло, вихід один, потрібно рухатись. Після фіззардки – крос. Кальсонна маса оголених до пояса тіл, розбиралася в колону по чотири, і розмірено гупаючи чобітьми, бігла на стадіон. Підтягувались інші батальйони. Подивитися збоку, робилося моторошно: велика маса молодих мужиків накручувала навколо футбольного поля кола. В морозне повітря, зі свистом і гиком, як з паровозів, виривалася пара з молодих грудей, і від самих тіл уже парувало, іней сідав на брови.

Після такої фіззарядки я ще довго не міг прийти до тями. Серце калатало, рухи якісь неконтрольовані, вмивався й одягався якимось ривками, а головне, що твоє ество, твоє тіло, не належить тобі. Ти по команді біжиш, по команді застеляєш, по команді їси, по команді куриш. Постійний страх, не дай Боже, відстати, запізнитися, або не виконати вказівку. Всі твої індивідуальні якості кудись поділися, стерлися і вивітрилися, ти вже не людина, а болван, дрібна деталь якогось величезного живого молоха, механізму, назва якого – Радянська армія.

Діставало все: стройова на плацу, політзаняття – де з сільських хлопців сходив піт, бо не могли повторити заповіді

комунізму, або тези якогось пленуму чи з'їзду, виснажливі караули, вимітання до останнього листочка території, постіруха, підшивання комірців і начищення чобіт.

Через день в танковий парк на обслуговування техніки. Якщо в перші дні я з благоговінням і на всі очі дивився, торкався, залазив в танки, ось вона грізна техніка, яку бачив тільки на парадах, то через кілька місяців, навіть ставши навідником, сприймав парковий день як каторгу. Крім обтирання прицілів і змазки механізмів та корпусу, командир роти обов'язково влаштовував відпрацювання нормативу завантаження боеприпасу, а це - п'ятдесят чотири снаряди-кабани вагою в дев'яносто кілограмів, в тісних нутрошах танку, потрібно обережно і в темпі повитягувати з гнізд, подати з рук в руки через люк башти назовні і скласти в ящики на землі, а потім таким самим чином повернути в танк. Норматив - дванадцять хвилин. Якби це була просто залізна чушка, а то береш в руки пекельний витвір людини, якого можеш не втримати, випадково проб'єш запобіжний ковпачок і все взірветься до бісової мами. Напруга й натяга в руках і ногах ще та.

Далеко не всі витримували фізичне й моральне перевантаження перших місяців служби. В когось відкрилася виразка шлунку, поклали в госпіталь і комісували. Ми солдати, до заavidків заздрили такому. Не один мріяв хоч би якое захворіти і полежати з тиждень в медсанбаті.

До мого земляка, киянина Володі Бугакова приїхали батьки. Ця нечувана подія сколихнула полк, як їм це вдалося, адже ми за кордоном. Та воно для мене особисто й не дивно, його мама головний лікар четвертого управління, а батько заступник міністра, і в армію їх син попав випадково, не встигли

відмазати. У підсумку їх відвідин, наказом командира полку, Володю перевели в полковий оркестр, на великий барабан.

Випав нашій роті і непередбачений ніякими військовими статутами день відпочинку, в який ми всі хоч якимось повисипалися, і все завдяки солдату Сушку з Вінничини, гарному хлопчині, врівноваженому. Він отримав лист від коханої, в якому вона сповістила, що виходить заміж. В черговий парковий день, він закрив в баштовий кулемет стрічку з патронами, виліз на броню і попросив заряджаючого, який перебував у танку, перевірити спуск. Той нічого не відаючи, натиснув кнопку, коротка черга, і землячок сповз мертвий додолю. Начальство дало команду, аби рота не дуже переймалася випадком, додатково нагодувати солдатів і дати день на відпочинок.

А от відпрацювання ротою, батальйоном чи полком бойової тривоги мені подобалось. Хто подивився б збоку, схоже на безладні, сумбурні, незрозумілі дієства, панічне дзеленчання дзвінків, мигання червоного світла в коридорах, біжать в різні боки солдати зі зброєю і ящиками боезапасу, а насправді діяв чіткий, відлагоджений механізм. Кожний знав куди йому бігти і де йому бути. Поки навідники й заряджаючі тягли всіляку амуніцію, механіки-водії вже прогрівали двигуни. Через дев'ять хвилин танки полишають парк, а через двадцять чотири хвилини танкового полку не має бути на місці. Замполіт Неладов завжди нагадував, що час підльоту американської ракети з Італії до них - двадцять чотири хвилини. В такі моменти в мене завжди виникало питання, яке я так і не наважився задати йому, мов танки й боезапас полишили територію, а сім'ї офіцерів, їх діти, куди їм діватися, адже

на території частини нема атомного бомбосховища, вони що, мають загинути?

На одному з перших батальйонних навчань, коли танки на марші, мені випала нагода посидіти у відкритому люці на башті, бо навіднику, коли машину кидає на ґрунтовій дорозі як тріску на хвилях, в тримплекс нічого не вгледіти. Тому коли почув команду Двораківського: «Навідник – на місце командира, а я трохи подрімаю», радість переповнила.

Нарешті після короткої зупинки колона рушила. Під тобою ревноу шістсотсильний двигун і броньований крейсер посунув, набрав швидкість і зупинити його ходу не може ніщо в світі. Я відчинив люк і сів на башті. Попереду й позаду двиготять монстри, здавалося, якщо їм дати волю, то запросто дійдуть до берега Ла-Маншу. Ех, жаль, не бачать мене зараз дідуня з бабунею, якою грізною силою я керую, на голові шоломофон схожий на скафандр космонавта. От про таке мені мріялось з дитинства. Гусениці рвуть землю, з патрубків двигуна виринається чорний шлейф відпрацьованої соляри, грізна гармата раз по раз вклоняється черговому урвиську на дорозі, а на горизонті червоним вже сходить сонце. Здавалося, трапся мені попереду зараз найміцніша фортеця, ми ротою, рознесем її на дрібні галузки. Так, як я почував себе, мабуть почувалися королі й царі, коли до їх ніг стелилися цілі держави. Ех... розступись душа! Козел, я тоді повністю відповідав стандарту радянського продукту виховання людини. І тут у шоломофоні раптом почулося грубе: «Мати твою впоперек, хто там розсівся на башті, ноги поодриваю!» Почувши голос командира Спички, я миттю пірнув у нутрі ревучого танка. Не вистачало ще й тут попастися, романтик бісів, – вилаяв я себе подумки.

РАЙ І СЛАВА

Трапилась в моєму житті, під час служби в армії, річ яку пояснити не можу до цього часу. Вірніше, якщо повернутися ще до середніх шкільних років, то щось подібне відбулося тоді, може під впливом закоханості, я почав римувати. Спочатку виходило кострубато, але мені здавалося геніально. Я так і не знайшов того зошита, в який таємно від однокласників записував свої вірші, і який ховав у дуплі свого улюбленого дуба в кутку території інтернату.

Скоріше за все спонукало мене до написання, відсутність людини, мами, чи справжнього друга, яким я міг би довіритись, а мені кортіло з кимось поділитися думками, цей стан не давав спокою. Так і в армії, якби важко не було фізично чи морально: в казармі, на полігоні, на посту в караулі, під час виснажливого нічного вивантажування вагона з вугіллям для полку, в мізках крутилися слова які я складав у речення, міняв їх місцями, підшукував замітники, простіше – фантазував на всю катушку. З'явилася мрія знайти час і викласти свої думки на папері, але ж де його взяти в армії.

Неочікувано, як з неба, випало два дні щастя. Рота вдало відстрілялася на дивізійному полігоні з великокаліберних кулеметів, що імітували постріли з гармати. Поверталися в полк. Коли напівдорозі нас завернули і виставили в оточення. Територія полігона – десятки квадратних кілометрів спустошеної випаленої землі, безлюдні горби, покалічені переліски, чагарники й галявини, покопані вибухами снарядів і ракет. Аби місцеве населення не постраждало і не виганяло

пастися худобу, на відстані півкілометра один від одного виставлялися навколо території пости.

На полігонівському складі роті видали сухі пайки, зкомандували взяти скатки. Старики зраділи. Вони одразу здогадались куди нас повезуть і потихеньку, тибрили і стягували, військову амуніцію, ховали: підсумки, простирадла, алюмінієвий посуд. Вася Ткаченко, мій механік водій, шепнув: «можливий бартер з мадярами».

Проїхавши чимало занедбаню лісовою дорогою, нас з ним висадили з машини біля глиняної будки без вікон і дверей, наказавши, протягом двох діб не пропускати на полігон місцеве населення.

Ці дві доби для мене стали курортом. Уявити тільки: нема над тобою офіцерів, немає дідів, ніхто тебе не обзиває салагою, бо Вася другого року служби, ще молодий черпак, ну чом не курорт, просто Рай.

Ми дістали консерви, нарізали хліба, скип`ятили воду в казанку. Ох, як смачно, коли на хліб кладеш шматочок свинини з білим твердим куском жиру, кусаєш і запиваєш кип`ятком.

- Другу бляшанку притримаємо, - розпорядився земляк з Фастова, - може надійде якийсь мадярин, то обмінємо на вино.

Незчулися як душевно розговорилися. Механік-водій розповів про своїх батьків, власний будинок і сад. Та найбільше про свою однокласницю. Оповідючи дістав з кишені кілька складених вдвоє листів від неї і почав читати. Я глибоко відчув - хлопець в цих умовах відтанув, ділиться сокровеним. Виходить от чого вартий лист солдату.

Багаття догорало, по небу висипали зірки, Василь ліг на сідні і вкрився шинелькою, в мене почалося чергування.

Не усвідомлюючи що роблю, потягнувся до планшета, дістав складений аркуш чистого паперу, олівець і почав виливати душу. Може тому, що ніхто не стояв наді мною, може тому, що був один під високим нічним небом, і далеко від рідної домівки.

Все, що було зі мною поганого й гарного, болючого, підлого й чесного, несправедливого і підступного – кудись одійшло, провалилось, щезло, і тільки стоїть поруч якась таїна й нечутно нашіптує: «довірся мені, я твоя солодка до пекельних мук, тільки я зроблю тебе щасливим, і водночас нещасним, тільки я можу тебе врятувати від космічної самотності, тобі без мене не жити».

Я одразу й не збагнув, що пишу не лист додому, а про якогось солдата водія, який доставляє пошту і стикається в дорозі з труднощами. Нарешті, здолавши всі непередбачені утруднення, всетаки добирається до своєї частини, і як нагорода – щасливі й радісні обличчя друзів, які отримали з дому вісточку. Сюжетик насправді примітивненький, але тоді він здавався геніальним.

Місцями мені не вистачало слів і я страждав від свого незнання і невміння висловити настрій і думки героя. Від хвилювання мене навіть кидало в пропасницю, а коли з глибин пам'яті виринало потрібне, я поспіхом клав його на папір. Цей водій наче оселився в мені і в деяких моментах навіть перестав слухатись.

Нарешті прийшов до тям. Ніч минула непомітно, зажеврив далекий обрій. Глянув на годинник, давно пора розбудити напарника.

Отак я вперше торкнувся пекельного Раю творчості. Хоча тоді я цього не розумів.

Чудо, як йому й належить, трапилось несподівано. Саме підмітав полковий плац. П'ять годин дня, привезли з Будапешту пресу. Я передплачував окружну військову газету «Ленинское знамя». Всі побігли в роту, аби не заникав хтось «Советский екран», з нього діди вирізають собі фото відомих актрис: Коркошко, Мірошниченко, Артмане і наклеюють в дембельські альбоми і валізи. Я затримався, на мою газету охочих не знайдеться, скоріше дometу свій шмат бетонки. І всежтаки, при появі свіжої преси серце трохи йокало, бо півтора місяця тому акуратно переписав своє оповідання і надіслав в редакцію військової газети. Кілька тижнів чекав відповіді, хвилювався, як там поцінують мій допис. Час спливав, вісточки з редакції ніякої, та й перестав на щось сподіватись.

По якомусь часі вікна на другому поверсі казарми моєї роти розчинилися і всі дружно до мене загукали. Невже знову якесь шикування? Я склав мітли й совки біля входу і піднявся східцями. В роті прямо з порогу: «Це ти писав?» і розмахують окружною газетою.

Розгорнув і очам своїм не повірив. На третій сторінці мое оповідання, та ще й з малюнком, а внизу під текстом, друкованими літерами мое ім'я і прізвище. Хвиля радості вдарила в груди, мізки прострелило неміряним щастям. Такого солодкого почуття і такої сили я за свої неповні двадцять років не відчував. В цю мить я здатний був підстрибнути під

саму хмару, кулаком пробити цегляну стіну і закричати на весь світ бойовим кличем. Але нічого цього я не зробив, тільки серце калатало і гордість переповнювала по самі вінця, наче мене щойно нагородили зіркою Героя Радянського Союзу. Водночас вірилось і невірилось, я за межами цієї казарми нікому невідомий, і раптом розтиражований кількома десятками тисяч примірників газети на весь військовий округ, що охопив територію цілої європейської держави Угорщини.

Перечитав своє оповідання. З одного боку, начебто мої слова і речення, а з іншого, надруковані друкарськими літерами, вже наче й не мої. Та ні, під усім цим моє прізвище.

Рота готувалася до вечірньої повірки, а мене ніхто нічим не навантажував. Навіть діди попервах розгубилися, всетаки непересічна подія в роті. Підійшов найуїдливіший з них, вигнаний в свій час з педінституту, Спірочкін з Саратова, поплескав по плечу:

- Ну, салага, так ти справді грамотний, і що будемо з тобою робити? - цього разу знущальних ноток в його голосі не помічалось, - розумієш, салабон - це таке аморфне створіння, навіть не істота, просто плювок, ні на що не здатна тюлька, а ти тут перед нами випендрився, і як же тепер нам з тобою бути? Виходить ти розумніший за інших, серед яких маються дуже поважні люди, - бив він себе в груди.

- Я такого за три роки служби в армії не пам'ятаю, - додав мовчазний дід, сержант Ходак, - відчуваю, що ми ще натерпимось.

- Або станемо посміховиськом на весь полк, - процідив ще хтось навдоволено.

- Молодь зарозумна стала, а попахали б як ми, то не до писання було б, - підвів ризику Спірочкін.

- Рота, струнко! - почувлася команда днювального від дверей. Рвучко не увійшов, а вбіг, старлей Спічка, тримаючи в руках свіжий номер газети. Судячи з розгубленого погляду офіцера, він прилетів у роту з'ясувати, чи це його солдат спромігся на таке, чи просто однофамілець. Дуже розумні солдати це теж проблема, від них можна чекати чого завгодно.

- Рядового Петровського викликають в штаб полку до підполковника Осокіна, - почувлася команда від чергового по батальйону.

Командир роти здригнувся і нерадісно подумав, мов відчувало його серце, таки відзначився його солдат, от і маеш, щоб підлеглого викликав до себе сам замполіт полку, такого ще не бувало.

- Рядовий, - і він назвав своє прізвище.

- Я!

- Кажи як на духу, - він відкинув убік газету, - чому тебе викликає Осокін?

- Не можу знати.

- Ну, не заради ж якоїсь писульки.

- Ніяк, ні! - я саяв, як нова копійка.

- Ану дихни!

Я набрав повітря у перетягнуті спазмом щастя легені і видихнув. Спічка й так бачив по моїх очах що тверезий, та внутрішній неспокій не полишав його.

- Подумай краще, якщо десь проколовся, то зізнайся мені одразу, бо після Осокіна три шкури спущу.

- Товаришу командир, їй Богу нічого такого.

- Слухай наказ, - він не моргаючи дивився грізними очима на мене, - зайдеш в кабінет до підполковника і так відіб'єш крок, щоб пилюка з килима вилетіла, і честь йому віддаси, долоня струною, лікоть на рівні плеча витягнутий!

До штабу полку я біг підтюпцем. Здавалося, все, що оточувало мене дорогою: бетон плацу під ногами, полкова трибуна, казарми, портрети маршалів у повний зріст, височенні тополі, - все танцює, кружляє і радіє разом зі мною. Скоріше за все замполіт полку хоче побачити автора, познайомитись, похвалити, всетаки гуманітарна сфера життя військової частини його парафія, думалось мені.

Штаб полку, вифарбований у брунадне червоно-бурякове, з наглухо завішаними вікнами, завжди навіював солдатам острах. У повсякденній службі його намагалися обминути стороною. Ще нарвешся на якогось офіцера, кому потрібні проблеми, як кажуть серед солдатів: «Подалі від командирів - ближче до кухні».

На вході я затримався на хвильку, поправив гімнастечку, підтягнув паска, тернув рукавом по мідній блясі на пупі, аби зірка заблищала ще яскравіше, перехнябив до правої брови пілотку, ну от, бравий солдат, а не якийсь салага. Пройшов коридором повз стяг полку у плексиглазовому футлярі, біля якого стояв вартовий з автоматом - суворий, а може злий від втоми. Нарешті двері кабінету замполіта. Постукав і з високо піднятою головою переступив поріг.

Перше що кинулось у вічі - великий письмовий стіл, на якому лежала розгорнута газета саме на тій сторінці, де надруковано моє оповідання. Ну от, подумалось, слава біжить попереду мене.

ГУБА

Підполковник, замполіт полку, підняв свій зад, сперся двома руками на стіл, наче маршал у важкі хвилини роздумів. Хоч і політкомандир, та для солдатів він був людиною незрозумілою. Ані простецького живого слова, ні посмішки, - одні занудні цитати з газети «Правда», чи журналу «Комуніст». Уславився тим, що категорично не вживав алкоголю, офіцери за це його не долюблювали і остерігались. Нарешті невдоволено буркнув:

- Твоє оповідання?

- Так точно!

- Чого всміхаєшся, радіти нема з чого.

- Так свято ж!

- Кому свято, а кому й ні, - він підозрілим поглядом вдивлявся в мене, - чому вжив в оповіданні прізвище командира четвертої роти? - слова вимовив чітко, наче говорив з глухим.

Я спантеличено кліпав очима і не розумів про що Осокін хоче дізнатися.

- Ще раз питаю розбірливо, - від його голосу повіяло холодом, - чому розкрив в пресі для ЦРУ прізвище командира четвертої роти?

До мене почало доходити, ось у чому причина його поганого настрою, це не біда зараз все поясню:

- Товаришу підполковник, я ж навпаки, заплутав ЦРУ, обдурих, в оповіданні це прізвище солдата який везе пошту. І потім, я ж не називаю номер військової частини. Це може відбуватися і на Хаймашкірі, під Сальноком, врешті під

Будапештом. Таких прізвищ в групі військ десятки. І врахуйте, це ж не допис в газету, а художній твір, література.

Виклавши таке довге пояснення я навіть сам собі здивувався, такого красномовства за собою не помічав.

- Ти думаєш, що в ЦРУ одні дурники? - замполіт полку все більше розпалювався, його маленький лобик, візуально збільшений за рахунок лисіючої голови, напружився, - тобі відомо, що цеерушники навколо всіх військових частин непомітно перекопують всі смітники і уважно вивчають кожний клаптик паперу, будь то шматок газети чи лист з дому. Ми всі на їх гачку, на кожного заведено справу, і в підходящий момент використають зібрану інформацію на свою користь, а може й на вербовку.

Я по справжньому розгубився. Чи у своєму розумі підполковник, невже він і справді вірить у те що говорить?

Осокін бачачи що не переконав мене, ще більше набурмосився, потім вирівнявся і віддав команду:

- Рівняйся, струнко! - я витяг руки вздовж тіла, - за втрату пильності у ворожому оточенні оголошую п'ять діб арешту з утриманням під вартою на гауптвахті!

- Не маєте права, - вирвалось в мене, моїй образі не було меж, - це не за військовим статутом!

- Не за статутом кажеш, - замполіт ще більше розлютився, - зараз буде тобі й за статутом, ач який знавець статутів!

Від такої несправедливості, від такого дикого повороту подій в мене наче вселився дух непокори, на якусь мить забув, що перебуваю в армії, повернувся і далеко не армійськм кроком пішов до виходу з кабінету.

- Стояти! - почулося грізне позаду.

Зупинився, розвернувся, міцно стис губи й щелепи, почало доходити, я служу в армії.

- Віповідай, ти коли писав свій опус?

- Після команди «відбій» лежав п'ятнадцять хвилин, потім піднімався йшов у Ленінську кімнату, де замість листа писав оповідання, - тут ти мене не підловиш товаришу підполковнику, подумалось.

- Так, так, - потер від задоволення руки офіцер, - значить писав за рахунок сну, це допускається, і виходить, у підсумку, хронічно не висипався.

- Ну, виходить, - не подумавши буркнув я.

- От, от, і я про те саме, уяви, що на ранок бойова тривога, напало НАТО, полк відпочив і у встановлені хвилини добіг до танків, а ти ледь ноги волочиш, твій екіпаж не повний, хто замість тебе буде прицілюватись?

Я кліпав очима, намагався вловити здоровий глузд в словах підполковника, до чого він хилить.

- Поясню знавцеві військових статутів, - з нотками торжества в голосі продовжував господар кабінету, - твій екіпаж буде воювати в півсили, і скоріше за все буде підбитий, а винуватцем всього є наводчик, який не виспався, підвів державу, підвів народ! - і не приховуючи зловтішної усмішки виголосив, - за підрив бойової могутності збройних сил Радянського Союзу оголошую вам п'ять діб арешту з перебуванням на гауптвахті! - потім трохи нахилився до мене, - тепер за статутом?

-Так точно! - куди мені дітись, знавець солдатських душ вправно підвів правову базу.

Це був перший і останній мій арешт в житті, за винятком кільканадцяти приводів у міліцію ще в інтернацькі роки.

Полкова гауптвахта. Клацнув залізний замок, відсунувся ригель, важкі двері відчинилися. Сірий голий коридор, бетонна підлога, і посередині, розставивши ноги, стоїть калоритна фігура начальника губи - високого, чубатого, з довжелезними вусами, як у Дракули, й чорнющими очима, начальника губи, старшини понадстрокової служби. Про його, тільки приховану жорстокість, теж в полку судачили.

- Так, не питаю хто, за що і чому, дістати все з кишень, - гримнув він.

Я виклав цигарки, військовий квиток, сірники, невеличкий записничок і обрізок олівця. На період арешту це відбиралося.

- Все зняти!

Вусань промацав гімнастєрку, штани, онучі, пілотку, рукою заліз в чоботи. Коли м'яв пілотку, то ледь не вколовся голкою з ниткою, якій належить завжди бути у головному уборі солдата. Я слухняно виконував всі команди начальника губи, бо знав, що за непослух він має право до строку додати ще добу.

- До відбою вимити мені всі камери, туалет, коридор! Перевірю все особисто!

Камера справила на мене гнітюче враження. Дійсно - як у тюрмі: твердий лежак, вдень піднятий і пристебнутий до стінки, дерев'яний табурет, під стінкою залізна буржуйка, труба якої виходить через стелю на покрівлю. Протоплюють її тільки в холодну пору року. Все навколо кам'яне, міцне, не даремно побудоване німцями ще в тридцять восьмому році.

Розпорядок дня штрафника жорсткий. Підйом о шостій ранку, металевий кухоль води на вмивання, прибирання камери, хоч там

нічого прибирати, всерівно підмести і вимити підлогу. Десять хвилин на сніданок, потім регламентні роботи. Обід – знову регламентні роботи, вечора – штудіювання військових статутів, і об одинадцятій відбій. Скоро я втямив, що найважчим на губі є три моменти: прокидання о шостій ранку, регламентні роботи і сувора заборона палити. Заборона палити – найболючіша, тоді я вперше відчув зміст слів коли кажуть «пухнуть вуха». Найважчими фізично виявились регламентні роботи. Якщо врахувати, що на відносно малій території полку за багато років уже всі роботи по її облаштуванню виконані, то залишалось роботу придумати. Кожний арештант мав до обіду розібрати відрізок, довжиною п'ять метрів, бруківки, що вела в танковий парк, а після обіду знову вправно все вимостити. І не просто вимостити, а підігнати камінь до каменя, аби між ними не можливо просунути аркушик паперу, і щоб все рівненько, без горбів і просідань. А тут ще й затижна угорська весна, мрячить і сльотавить безперестанку, булижники холодні, слизькі, пальці німіють, обдираються. Попервах важко було, але я пристосувався, допомогла наука покійного діда Сави, в інтернаті він брав мене помічником на складанні печей.

Та найважче з відсутністю курева. Особливо коли хтось поруч запалює. За собою ніколи не знав такого потягу, може тому що курило мало, скоріше за все психологічно вплинула заборона. І так хотілося курнути – хоть одну затижечку. Пригадав як хлопчиками курили голки сосни, загорнуті в газету, сухий мох, розтерту кору. Після затижок таким димом довго і смачно відкашлювались.

На третю добу навіть слини в роті не стало. Серед ночі подумався, не даремно комбат казав, що з мене колись вийдуть люди, а пуста голова залишиться. Казарма першого батальйону двоповерхова, губа одноповерхова і на відстані шести метрів. Якщо взяти пачку цигарок і сірників, прив'язати за довгу нитку і поцілити з вікна другого поверху в трубу буржуйки, то курево випаде в камері потрібного адресата.

Наступного дня, вергаючи каміння, непомітно домовився з земляком Дудком і туркменом Хелолом, той в своїй пустелі мисливствував, міг точно попасти цигарками куди треба.

Глибока ніч, світ мирно спить, окрім, звичайно, панів імперіалістів, бо мріють нас завоювати. Я з неземною насолодою затягнувся «Гуцульською». Розлігся собі на топчані, відкинувши ногу, і почав випендрюватись – пускати димом кільця, пронизувати одним кільцем інше, як це робили пацанами. Та не спалося в цю ніч ще й командир полку полковнику Титаренку, в полку він мав кликуху «Тіто». Говорили що полком командує його дружина, а не він. Навіть рішення партійного бюро узгоджувались з нею, не кажучи про присвоєння чергового звання чи посади офіцерам. Після чергової сімейної сварки, аби заспокоїтись, серед ночі, полковник одягався і до півночі обходив полкові служби. Цих його обходин боялися всі: наряди по кухні, в пекарні і кочегарці, чергові по підрозділам. Одним словом, хто попадався йому на шляху, отримував під саму зав'язку.

Пістолетним пострілом клацнули коридорні двері. Я блискавкою скочив на ноги. Повна камера цигаркового диму і буржуйка не топилася. В лихоманці нишпорю очима по голим стінам, куди притулити цигарки й сірники. Ще через хвилину

гримнула засувка вже на дверях моєї камери, і на порозі вродило одразу двох – командира полку і начальника губи. «Губешник», прислуговуючись, увімкнув вимикача. У яскравому світлі електричної лампочки повільно плавали синьо-білі хмарки та кільця диму. Від здивування офіцери завмерли, а шеф карної установи так просто побілів. Полковник навпаки, – хмикнув від задоволення, таки впіймав за ніч в полку порушника, отак то несуть службу його підлеглі! Непоспіхом «Тіто» сів на єдиний в камері табурет:

– Курив?

– Ніяк ні! – Я прекрасно розумів, зізнаєшся додадуть п'ять діб, командир полку має на це право, а так, поки цигарки не знайдені, ще жевріла надія.

Почався обшук. Старшина-дракула старанно перемацав мое обмундирування, кілька разів піднімав і опускав тапчан, заглядав у кожну шпаринку буржуйки і принохувався. Немає жодних речових доказів.

– Питаю серйозно і в останнє, курив?

– Ніяк ні! – стояв я на своєму, хоча як глянути на дим від цигарки, можна одразу йти на ешафот. Відчув, що затіяв гру не на життя, а на смерть, та назад шляху нема.

Полковник, сидячи на табуреті, примушує старшину все обшукати втретє. Результату нуль. Бачу, що дістав своїм зухвальством командира полку до живого. Він зняв кашкета і повільно протер носовичком внутрішню частину околиці, голова його кілька разів стріпнулася, наче відганяв настирливих мух. Нарешті тихо так і зловісно до старшини:

– Не знайдеш недопалка чи сірника, сам сядеш з цим харцизякою, мати твою..

- А може він його проковтнув, тут були такі випадки, - непевно відмазувався «кусок».

- Не знайдеш, поведемо в медсамбат, промиємо кишки, і нехай там трапиться хоч крихітка тютюну!

В горлі в мене пересохло як перед стратою. Начальник губи вчергове все обшукав, заглянув навіть у мої вуха, потім безпорадно розвів руками і виструнчився перед командиром. Ніякого тобі сліду від цигарок, окрім диму. Запанувала мертва тиша. Полковник, нарешті, перебрав в голові всі можливі варіанти схову курива арештантом, і скомандував:

- Всім крім солдата вийти!

Начальник губи й караулу позадкували і зeszли за дверима. В камері залишилось двоє, полковник і я. Він володар світу, господар тут і цар, на погонах три великі зірки, сидячи на табуреті, ще міцніше вперся ногами в підлогу, мабуть для психологічного тиску, мовляв хто ти, комарик, якого можу одним порухом руки перетворити на мокре місце, першогодок, салабон.

- Хто ти? - питає полковник наче стримано, мирно і дружельбно. Я відчув що цим питанням «Тіто» підкрадається до мене як лагідна кішечка, яка в будьякий момент може перетворитися в тигра.

- Чоловік, - відповідаю, а сам і не знаю що думати.

- Бачу що не баба, - і він втяв звичайного армійського мата, але тихо. Краще б він рывкнув, як комбат Ромадінов, з ним все ясно, в нього все написано на обличчі, а тут пахне міною уповільненої дії.

- Так хто ти, щось не чую, звідкіля?

- З України, киянин.

- Хохол значить, я вашу породу бачу здалеку, всі ви собі на умі, і хоч служити вмієте, але й думаєте, що розумніші за інших.

Я мовчав, не дай Господи перебити полковника, може його розп'якування понизить градус напруги і якось розрулить ситуацію.

- Поглянь, у мене від вас, таких як ти, уже сивина, - і він зняв кашкет і нахилив голову, - я за віком твій батько. Признаю, - перейшов він на довірливу відвертість, - мене ще так за носа не водили, тим паче солдати. Дим то був і є, я ж не сліпий. Мені просто цікаво, ми тут без свідків, скажи, де сховав цигарки?

Я мовчав як кам'яний стовп на острові Пасхи.

- Прошу тебе, скажи, обіцяю нічого не буде.

Останні слова його «нічого не буде» прозвучали для мене як рятувальний круг. Будь що буде, думаю, вісім бід - одна спокута.

- Товаришу полковник, прошу, підніміться з табурета.

Командир полку здивувався, але повільно підвівся. Я взяв табуретку і перевернув до гори дном, до нього приколоти голкою пачка «гуцульських» і коробка сірників.

По обличчю полковника наче пробігла чорна хвиля. Розпачу не було меж, він пройшовся по камері кілька разів мовчки. Я навіть почав хвилюватись, чи не з'їхала бува людина з глузду. Нарешті він став навпроти мене і впер погляд в мою знічену фігуру:

- Ну от що, ти хохол, в мене теж є в роду це коріння, тому й втриматись ніяк не можу, путає нечистий, розумію, в тебе будуть підстави звинуватити мене в недотриманні слова, але ж і зухвальство нечуване, я добавляю вам, - перейшов він на

офіційний тон, - своєю владою, ще п'ять діб перебування на гауптвахті.

Одсидів я тоді на губі по саму зав'язку, того року це був рекорд в полку.

Повернувся в роту схудлим, одні вилиці стирчали. Після всіх вислухувань, виховувань, нотацій і повчань, від командира роти, старшини, командира взводу, стариків, в першу ніч після відбою, як того вимагає статут, пролежавши п'ятнадцять хвилин в ліжку, піднявся, взяв ручку, зошита, і пішов в ленінську кімнату писати друге своє оповідання: про свою першу публікацію в пресі, про замполіта Осокіна, губу, командира полку. Тільки тепер знайомі прізвища полкових офіцерів уже не вживав.

Через багато років, працюючи у видавництві «Молодь», я за приватною п'янкою спитав у Григора Тютюнника, чому він відбувши строкову стільки років на флоті, нічого не написав про службу. На що отримав відповідь: «Я не готовий ще писати про таку безпросвітність». Уявляю, що він написав би, якби...

КАР'ЄРА

Служба так закрутила, що й незчувся як став інструктором по комсомольській роботі політвідділу штабу дев'яносто третьої мотострілецької дивізії, який розташовувався в угорському місті Кічкімет. Виявляється у складі політвідділу будьякої дивізії існує помічник начальника по комсомолу, у званні капітана, а у нього два інструктора по комсомолу. Штаб формується з офіцерів, а ці два гаврика строкової служби. Мало того, вони їздять по полкам і окремим частинам дивізії і інспектують комсомольську роботу: перевіряють наглядну агітацію в ленінських кімнатах, присутні на комсомольських зборах в підрозділах, і після кожної такої поїздки звітують перед помічником по комсомолу. Як я попав на цю посаду сам не знаю. Просто викликали в штаб дивізії, командир моєї роти вже не дивувався, звик до сюрпризів з моєю персоною, тільки провів довгим настороженим поглядом. В штабі дивізії співбесіда з підстаркуватим полковником, виявляється це начальник політвідділу, після чого й залишили мене в ньому. Скоріше за все зіграли роль мої публікації в окружній газеті, бо знайти серед п'ятнадцяти тисяч солдатів дивізії підходящого солдатика, який може зв'язати на папері кілька слів, та ще й не тушується перед офіцерським начальством, дуже проблемно, адже в армію попадає, самі розумієте, який контингент, селюки і ті хто не вступив до якогось вузу. В цьому я переконався коли довго підшукував уже собі заміну перед демобілізацією. Мені тоді поталанило, випадково розговорився з молодшим сержантом на одному з КПП мотострілецького полку, бачу не полишений розуму, до того ж

земляк з Черкащини, а саме, з мого бувшого Городища, Патраманський. Підкупило те, що він, не знаючи специфіки служби в політвідділі, мене так просив, наче на сто процентів був упевнений, що потягне обов'язки інструктора по комсомолу. Після дембеля він приїхав у Київ, жив у мене в комунальній кімнатці, і склав екзамени в театральний інститут на акторський факультет, закінчив його і став провідним актором в одному з обласних театрів.

Дивна штука фіглярка фортуна, то смертельна втома від нарядів, караулів, вибивання молотом танкових траків, кросів, гупання чоботами на плацу, одним словом безпросвітність у всьому, а то їздиш по Угорщині, виступаєш на якихось комсомольських зборах, конференціях, поїздки в штаб Південної Групи Військ в Будапешт, відвідуєш навіть драм гурток будинку офіцерів дивізії, просто малина якась.

Здійснювалась моя мрія, я паралельно зі службою, знайомився з закордоном. В довершені всього, попав навіть у склад делегації від групи військ, яка розташована на території Угорщини, в молодіжний військовий табір для країн учасниць Варшавського договору під Сальноком.

Та дуже скоро мені все це стало проїдатися. Так, добре що служба не важка, але ж оточення і атмосфера. В школі-інтернаті мене вчили бути чесним і справедливим, а тут, я повертаюсь в штаб дивізії, добросовісно доповідаю начальству про досягнення й недоліки в тому чи іншому підрозділі, як вся моя інформація, особливо негатив, лягають в доповідь начальника політвідділу чи капітана Сердюка на нарадах і конференціях, і людям добряче дістається. Виявляється, як дохідливо мені роз'яснив мій колега, тільки третього року

служби, старший сержант Зіновій з Уфи, який називав себе башкірським росіянином, бо всіх башкирів в паспорті записували росіянами, що нам, в наших обов'язках, потрібно як можна більше наколупати й доставити у політвідділ недоліків. Привіз купу негараздів і можеш кілька днів бити байдики. Часто забігали майори, колеги по політвідділу і просили, мов я сьогодні провожу політзаняття в такомуто полку, дай мені кілька прикладів нехлюйства по службі, і щоб обов'язково були прізвища.

Через деякий час я вже добре розібрався в діяльності штабу. Все в офіцерському середовищі: покращення житлових умов, посади, призначення, звання, вирішувалось через догідливість, підлєсливість, підстилання дружин, стукання і п'янку. Потім, по життю, я більш угарних п'янок ніж в армії не бачив. Про це я відверто написав в повісті «Інваліди душі». До цього часу дивуюсь, на чому трималася міць Радянської армії?

Трапилась в мене й віддушина, яку життя швиденько заткнуло брудною ганчіркою. В Кічкіметі я любив відвідувати школу для дітей офіцерів. Повноцінна, загальноосвітня школа з чудовим педагогічним колективом, який складали жінки, в основному. Та що я вдію, коли в школі теж малася комсомольська організація, яку я курирував. Майори політвідділу Долгоруков і Остроухов, називали школу розсадником наречених, не раз мене піджували, мов, пообіцяй після армії що женишся і вибирай яку захочеш, вони для того й завербувалися на роботу за кордон.

Для себе я вирізнив з поміж інших секретаря комсомольської організації школи, вона ж старша піонервожата. Красива,

струнка, запаморочливе волосся, не один офіцерик заглядався, та мене Зіновій попередив: «дивись, ненадумай, вона жінка серйозна, не з одноденок». З штабних пліток знав, що вже кілька молодих лейтенантів надломали собі просування по службі завдяки їй. Але зі мною вона мило й душевно спілкувалася.

Одна з моїх переваг служби в штабі, вільний вихід в місто. Малася перепустка в якій зазначалося про безкоштовний проїзд міським транспортом і дозвіл на прохід у військові частини. Але у вечірній і нічний час, при зустрічі з нашим патрулем, потрібно мати серйозну причину твого перебування в місті, відмазку. А яка може бути причина для солдата строкової служби для вештання нічним містом? Щоб не попастися Зіновій мене навчив як вибирати безпечні вулиці для походельок. Забігаєш в штабі до особистів, землячок показує карту на якій зазначені маршрути патрулів на сьогодні і оминаєш ті вулиці.

В штабі я подружився з молоденьким лейтенантом, редактором дивізійної газети «Гвардієць», часто з відряджень привозив йому матеріал для газети, бував у нього в гостях на квартирі в місті. Одного разу ми засиділись і я повертався вже поночі. Звісно, оглядався чи не з'явиться десь патруль, бо не заглядав у карту їх маршрутів на сьогодні. Вирішив не ризикувати і пройти великою кривою вулицею повз садибу-будинок генерала, командира дивізії, по ній він заборонив без потреби вештатися патрулям.

Нічний туман, друг злодія, радував. Світло ліхтарів потьмяніло. Тільки порівнявся з воротами помешкання командира дивізії, як вони розчинилися. З переляку припаявся

спиною до огорожі. Чую пристрасні перемовини піонервожатої з генералом:

- Ти сьогодні, як ніколи, був орлом мій любчику.

- Є чудовий привід викладатися.

- Ти не забув про свою обіцянку?

- Не хвилюйся, з Будапештом домовлено, через місяць звільняється в тамтешній школі посада завуча.

- Ой, я так тебе люблю! - і в щілину між прутами огорожі я побачив як дві постаті злилися в обіймах.

Повертався я в штабну казарму не криючись. З голови не виходило почуте й побачене, в душі чомусь гидкувато. В принципі вона мені хто? Ніхто, просто молода жінка з якою можна було по душам поговорити. А як же бідолаха баяніст з будинку офіцерів, який залишився ради неї на надстрокову, і яким вона водила як хотіла?

Загалом, після досвіду дворічної роботи на кіностудії, мене мали б вже не дивувати подібні історії, але чомусь все в мені не могло з цим змиритися. Мій бісів ідеалізм в двадцять років мав би вже вивітритися, бо доросле життя в сто разів складніше і багатоплановіше від нашої уяви про нього. А ще, студійний бригадир освітлювачів Даня казав: «Правда ніколи не буває одною, її варіантів, від народження у кожного багато, і вистачає на всі випадки і боки».

Комсомольську організацію школи для дітей військових я перестав відвідувати й інспектувати. Знову ж таки, що то було, облом почуттів, невдача, чому вона мені так запала в пам'яті?

МОСКОВСЬКІ АРТИСТИ

Приїзд до гарнізонного будинку офіцерів відомих артистів з «великої землі» - то вже неабияка подія для військового контингенту, котрий перебуває за кордоном. Колись це був муніципальний театр угорського міста Кічкімет. Радянці його одразу відібрали і перетворили в свою культурну установу. Політвідділ, у повному складі, мобілізований на організацію концерту, аякже, артисти з самої Москви. Мені і башкирському росіянину Зіновію доручено перебувати на підхваті і тримати другий ряд глядачевої зали для своїх. Майор Долгоруков подався до мадьярів за барилами вина, Остроухов розподіляв квитки по частинам, там була ще та бійка, інші зі службами зама по тилу полковника Огира облаштовували закритий банкет і генеральський номер при будинку офіцерів для гостей.

На фронтоні будинку, назавжди анексованого театру, великими червоними літерами написано: «Людмила Гурченко і Йосип Кобзон», ажіотаж ще той. Переповнена вщерть зала терпляче чекала. Артисти втомлені довгим переїздом з Будапешта відпочивали. Яка може бути втома, думав я, вони приїхали генеральською «Волгою», і дороги тут всього дві з половиною години. Вже кілька разів глядачі починали аплодувати, та московські гастролери не з'являлися на сцені.

Нарешті гримнула духово військово-патріотична музика і всіх проштрикнув тріпотливий момент входження у світ прекрасного. Загрубілі на службі серця і душі почали наvertатися до чистих людських мрій і почуттів. Сценічна червона завіса, розмальована навхрест гарматами, танками, літаками й ракетами, розіхалася, і всі не дихаючи завмерли:

перед нами стояла, струнка як лозинка, в шикарному, з глибоким вирізом на грудях, платті, Людмила Гурченко. Зазвучала пісня «...пять минут, пять минут...» і зала сколихнулася оплесками. Обличчя засвітилися непідробною радістю: щасливі посмішки, осяяні добром очі. В цю мить півтисячі глядачів, різних за віком, статтю й званнями, сцементовані душевним поривом, являли собою одну спільноту. Гіпнотичний стан радощів і щастя охопив і мене.

Виступ московських зірок естради добігав кінця, коли хтось торкнувся мого ліктя. Капітан Сердюк хитнув головою в бік виходу: «Дуй в генеральську і попередь, що скоро всі будуть, і допоможи там».

Боковими східцями спустився на перший поверх і вийшов у закритий від стороннього ока внутрішній дворик. Тут на яскраво освітленій веранді накривали стіл для гостей і вищих офіцерів штабу. Заправляв усім полковник Огир. Про його уміння приймати гостей ходили легенди. Особливо в дивізії любили розповідати як Огир приймав маршала Якубовського. Знаючи, що тому подобається його портрет з численними орденами на грудях, а гастрономічне уподобання – копчені в'юни, Огир так все організував, що куди б не приїхав маршал, чи то в окремий батальйон, чи на полігон, чи в полк, всюди він натикався на свій величезний портрет у маршальській формі, а за обідом його чекали на блюді, посеред столу, копчені в'юни. Результати інспекції не важко було передбачити. Зараз цей огрядний чоловік у формі полковника, не випускав з рук носовика розміром з рушник, яким раз у раз втирав піт з лоба і шиї.

З шалених оплесків, свисту і стадіонного вигукування сотень горлянок, я зрозумів, що концерт закінчується. Зіновій потягнув мене у якийсь закуток: «Старий, покладись на мій досвід, нам краще поки всі сходяться, заникаться, а то попадемо на очі генералу, виженуть, а так сядемо потім скраечку, все побачимо, почуємо і бахнемо».

Веранда поступово заповнювалась дивізійним істеблішментом. Іншого разу я вглядався б у ще ніколи не бачені витвори кулінарії, у рівнючі ряди тарілок з лискучими виделками й бокалами, від малюсіньких і до фужерів-пузанів, але сьогодні моя увага прикута до московських артистів. Добірне офіцерство чинно розкланювалось, сипало компліментами, а начальник будинку офіцерів, відомий бабник майор Гурін, по-артистичному вклонився і поцілував дамі ручку.

Розсідалися всі по армійському ранжиру. Комсомолу, там прозивали в штабі нас трьох: капітана Сердюка, Зіновія і мене, місце в дальньому кінці столу. Нарешті почали вгамовуватися і генерал непомітно подав сигнал моему начальнику політвідділу. Той звично підвівся і попросив налити чарки. Білі пляшки «Столичної», на етикетках яких зображено відомий московський готель, почали своє вклоняння. Наливали в скляні горілчані стопочки. Раптом Людмила Марківна вигукнула: «Друзья, это не по армейски, отставитъ рюмахи, наливай в фужери!» Вигук схвалення і захоплення вихопився з десятка чоловічих грудей. Склалося враження, накажи їм зараз ця жінка, йти в повний зріст на кулемет, вони б не вагались. Крига офіціозу скресла, і пішло-поїхало... Знаменита артистка підвелася і зі словами «делай как я» пережилила фужер до рота. За нею рвонули й інші. Я й собі в цьому пориві смикнув

оковитої. «Отаких не більше двох, – постукав пальчиком по спорожнілому фужеру Зіновій, – нам з офіцерством змагатися не можна, програємо, тобі ще служити й служити, не забувайся, краще як нап'ються, потягнемо пляшку зі столу з собою».

До Огиря підійшов старшина-інтендант, і нахилившись до вуха, щось нашіптував. Через хмільний галас зам по тилу не почув і попросив повторити. Тепер і я почув, що привезли для гостей в генеральські апартаменти з місцевого музею раритетні ліжка, одне в двері до спальні Гурченко увійшло, а до Кобзона не проходить. Захмелілий Огир вибухнув гнівом:

– Старшина, ти що знущаєшся з мене, звертаєшся з таким дріб'язком!

– Розумієте, – белькотав зблідлий інтендант, – ліжка не розбірні, старовинні, з місцевого королівського мисливського палацу, випросили у мадьярів на одну ніч.

– Ну і хрін з ним, якщо там щось відламається, наказую пхати!

– В чьом проблема, – гарним голосом встряг московський гість, – ставте мою кровать в комнату Гурченко.

– Правильно, чего там, – залюбки підтримала співачка.

Старшина розчинився в дверях, народ розкочегарював п'янку. Спантеличений почувтим, пробував розкласти все по місцям, щось не стикувалося. Що означає ставити ліжко Кобзона у кімнату до Гурченко? У обох в Москві маються сім'ї, хай навіть між ними роман, то він має бути прихованим, підказували мені останні крихти наївності, що завалялися в щілині світогляду.

Голоси застільників злилися в одну какафонію, тут уже й кричали, перебивали один одного, перехиляли й курили, обнімалися з артистами. Людмила Марківна в якийсь момент

стала на стілець, і подригавши колінцями, примусила всіх і сама, з піднятим ліктем, перехилити черговий фужер.

- От тепер в самий раз, - шепнув Зіновій, стискаючи під п'ястком пляку горілки зі столу, - пора лінять, а то ще чогось накажуть: виносити, прибирати чи розвозити.

- А може ще трохи, дивись гості збираються співати.

- Ти що здурів салага, через пів години тут таке почнеться, ти ще не знаєш що таке офіцерська п'янка.

Вже йдучи нічними вуличками Кічкімета до себе в штабний квартал, Зіновій виховував:

- Запам'ятай, завжди будь на стрьомі, батьківське ставлення наших політвідділовських офіцерів - то чистий блеф. Коли діло доходить до розборок, коли шукають крайнього, або винуватого, то цей же офіцер, дивлячись тобі у вічі говоритиме, мовляв, друже, я ж тебе попереджав, а ти не послухав. І потім, ти дивуєшся чому так розпусно ведуть себе московські гості, бо вони артисти, їм все можна, а нашому офіцерському середовищу і поготів.

- Тоді з кого брати приклад?

- Та пішов ти!

ДВА МАЙОРИ

Кого з приємністю згадую, по службі в армії, в політвідділі штабу дивізії, це майорів Остроухова й Долгорукова. Один начальник партійної школи, другий - старший лектор-пропогандист. Обидва через рік вже мали іти у відставку, набралася для виходу на пенсію потрібна вислуга років. Кожного ранку, коли випадала нагода, я чекав їх появи на службі, їх вранішнього незлобливого, з гумором, припирання. Наш кабінет, на шість письмових столів, наповнювався цікавими новинами й думками. Майори вже не переймалися кар'єрою, тому дозволяли собі трохи відвертості. Для мене це як ковток свіжого повітря, часом дещо навіть лякало.

Двері широко відчинялися і першим ввалювався кремезний губатий майор Долгоруков. Коли дивишся на нього, одразу відвідує думка, що ця людина попала в армію не за призначенням, йому б косу в руки і широченне житнє поле, до вечора точно скопив би.

- Я вас полум'яно вітаю, - честь він не віддавав, просто тиснув руку. Долоня в майора не кволала, велика, м'ясиста і потиск хазяйський, обхватистий, - от зараз прийде Коля Остроухов, він уже прочитав всі газети, і буде прочищать нам мізки, так що поки його нема думай про баб, вони - найкраще, що ми маємо в житті.

- Саша пригальмує, - одразу з порогу починав Остроухов, - ковтни краще води, а то шлейф після вчорашнього тягнеться на три кілометри.

- Ти так кажеш, наче тебе вчора з нами не було.

- Так я ж не водив козу після всього.

- Бо я як ти з газетою не засинаю.

- Між іншим, раджу прочитати і вдуматись, - починав Остроухов, - матеріал в газетах сьогодні доволі цікавий.

- Ти все вже вичитав, скажи що буде далі?

- Нічого хлопці хорошого.

Вони всідалися крегчучи за свої столи, давалося взнаки вчорашне, розкладали папери, я приніс графін чистої холодної води. Було літо тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року, міжнародна ситуація напружена, в Чехословаччині почалися процеси демократизації і протистояння гегемонії Москви.

- От ти мені скажи, Коля, - карбував слова майор Долгоруков, - в сьогоднішній передовій «Правди», присв'яченій ситуації в Чехословаччині, кілька разів повторюється «допомогти нашим братам», як це розуміти?

- А просто, допомога буває матеріальна, політична і військова. Аналізуємо стан справ в дружній нам державі. Матеріально вони живуть краще нас, це не секрет, політична допомога, щоб було ясніше, це як колись партія засилала двадцятип'ятитисячників на село для підняття в ньому політичного просвітництва. Чехи і Словаки - європейці, їх уже нічому не навчиш, отже, залишається силовий шлях.

В кабінеті запала гнітюча тиша.

- Я думаю, - вже тривожно розмислював Долгоруков, - розумники у високих штабах не до кінця уявляють, що значить використати армію в цій ситуації, за крок від нас стоять війська НАТО і вони не залишаться бездіяльними, а це війна, і всім нам кирдик.

- Тьфу на тебе, краще перехили стаканяру води, може попустить, - розізлився Остроухов.

- І що нема ніякого виходу? - продовжував гнути своє Долгоруков.

- Є один вихід... - майор наче прохопився ціми словами, опустил голову, задумався, мабуть зважував, чи варто крамольними думками засівати мою голову, але так і не наважився продовжити, тільки махнув рукою. Зате мені вистачало про що думати.

Іншого разу майор Остроухов аналізуючи ситуацію з протистоянням НАТО і нашої армії в Європі пояснив: «Ми захищаємо свою землю, тому моральний дух наш міцніший, так ми говоримо на кожному кроці, американці стоять на чужій землі за тридев'ять царств від Америки, навряд чи хто з її солдатів погодиться віддати своє життя тут, - він уважно і вивчаючи дивився на мене, - а тепер подумай, про це всі мовчать, ми теж не на своїй землі, на мадьярській, наш Союз аж за Карпатами.

Чому він мені довіряв, пояснити не можу, за такі натяки можна серйозно поплатитися.

В свою чергу майор Долгоруков, мене дуже морально підтримав, спас від гидкого подвійного життя. Я навіть не уявляю, щоб було якби не він.

Через кілька місяців після початку моєї служби в штабі, викликав до себе підполковник Кравцов, він уже був не замом а начальником політвідділу. Посадив, дружньо обнявши за плече, на диван, сам сів навпроти на стілець, що вже здивувало і насторожило, в армії так не прийнято.

- Як ти себе почуваш? - почав він здалеку приємним батьківським тоном голосу. Я розгубився, так могли зі мною говорити тільки майори Долгоруков або Остроухов.

- Нормально, товаришу підполковник, - бадьорився я.

- Буду одразу з тобою відвертим, як працівник політвідділу ти на гарному рахунку, потратив до нас не випадково, маєш голову на плечах. Ми до тебе придивлялись і вивчали, тому віримо і розраховуємо на твою свідомість, - після таких слів я і не знав про що думати, тому ще більше розгубився, - ми з тобою бійці ідеологічного фронту і захищаємо нашу Батьківщину на дальніх її рубежах. Вороги працюють на всю катушку, аби морально розкласти нашого офіцера і солдата.

Куди він хилить, силувався второпати я, те що він говорить, вже чуте-перечуте сотню разів.

- Одним словом, у мене мається до тебе прохання, все чому ти буваєш свідком в полках чи батальйонах, нікому на бік не розголошувати.

- Товаришу підполковник, я, прийшовши в штаб, давав особістам підписку про нерозголошення.

- Особістам то зрозуміло, але перебуваючи в штабі, ти ще багато чого почувеш, побачиш, визнаєш, - понизив він голос ще нижче, - а ми в оточенні ідеологічних ворогів.

- Товаришу підполковник, я марку політичного бійця тримаю, - про всяк випадок сказав я завчено, не втямлюючи куди всетаки хилить начальник.

- Ти трохи не так мене зрозумів, - налагоджував свій голос на хвилю довіри Кравцов, - сам один ти пальчик, - він повернув долоню догори і поворушив мізинцем, - а разом ми, - тепер він звів всі пальці у волосатий кулак, - сила!

Я розгубився зовсім, говорить наче правильно, а за всім цим вгадується якийсь підтекст.

Помітивши на моєму обличчі спантеличення, підполковник, заглядаючи в очі, проказав: «Інформуй мене про все, тільки і всього».

Я отетерів. Тепер зрозуміло до чого вся ця довірливість у розмові, він хоче аби я став його сіксотом. На душі зробилося бридко, ще з дитинства ставився до таких типів з презирством. В інтернаті діставалося всім ябедникам, набріхувачам і нашіптувачам. Але ж тут я не в простих умовах, і моя доля цілком в руках старшого за званням. Все це промчало в моїй голові в одну секунду, і єдиний вихід – вдавати з себе дурника:

- Товаришу підполковник, ви ж і так все знаєте, щоб не трапилось вам одразу все доповідають.

- Так-то воно так, - в очах офіцера майнула тінь роздратування, але він себе одразу опанував, - бувають на перший погляд дрібниці, окремі слова, хтось прохопиться незвичним бажанням, поділиться думками, а ми перебуваємо в непростих умовах, а раптом ця людина прихований ворог, раптом в неї гнилі думки, і головне, ніхто й ніколи не дізнається про нашу співпрацю, слово офіцера й комуніста. Оце загнув підполковник, подумав я про себе, партія навпаки, закликає до щирої правди і відкритості.

- Товаришу полковник, - продовжував грати в дурандаса, спеціально додав зірочку в званні, розумів, що балансую на грані, та іншого виходу нема, - у нас же в штабі маються особісти, вони спеціалісти в таких питаннях, а ми що?

- Іди вже, - роздратовано кинув він і підхопився на рівні ноги, - зараз я поспішаю, а ти ще подумай і пам'ятай, ця розмова між нами.

Проїшов час, і вже після подій в Чехословаччині, і повернення в штаб, підполковник знову вибрав момент і викликав до себе в кабінет. Всадовив навпроти за стіл:

- Будемо відверті, чи як? - його магнетичний напівциганський погляд вперся в мене, відчув, настав час істини, аж за вухами змокрило, і стис від хвилювання під столом переплетені пальці.

- Я не знаю, що ви маєте на увазі, - тепер уже непевно вдавав недотепу.

- Все дуже просто, я тобі, як батько сину, розкрию всі карти, - голос його як і минулого разу довірливо м'який, - такий шанс трапляється тільки раз у житті. Уяв'їм, ти прийшов з армії, а там в тебе - ні кола, ні двора, ні освіти, ні професії, кругом самі злидні і п'янь. Не заперечуй, ми відповідно все вивчили і знаємо, - хто це ми? - подумав я, і кому потрібно було досліджувати мою біографію і матеріальний стан, щось тут підполковник перебирає, - я тобі просто намалюю перспективу. Дивись на мене, академію я закінчив, полковника уже в Будапешті підписали, день-два - і я в дамках, через рік, від сили два, я перейду в політуправління округу. Тепер ти, якщо підеш зі мною на співпрацю, добровільно залишаєшся в армії на надстрокову, ми тобі кидаємо молодшого лейтенанта, приймаємо в партію, ти залишаєшся у відділі інструктором, влаштовую на заочне навчання у Львівський військовий інститут, і головне, я обіцяю тебе від себе не відпускати. Затримок у званнях не

буде, казарм і окопів знати не будеш. І врахуй, що служити будеш не в Союзі, а за кордоном, де подвійна платня.

Я серйозно розгубився, думки плутались. В моїх життєвих стратегічних планах теж значилось здобуття вищої освіти, а з нею і нормальні заробітки, і куди дінешся, той же вступ в партію, без чого не отримаєш серйозної посади. Перспектива намальована начальником підкупала. Там, на гражданці, безсонні ночі над книжками, економія на всьому, проживання в комуналці, а тут все набагато простіше, за тебе держава думає: де проживатимеш, в що одягнешся і таке інше. А з іншого боку, не до кінця зрозуміле слово «співпраця», це що бути у нього шнурком, прислужувати, і найстрашніше - таємно доносити на всіх, може, навіть, на своїх друзів. До такого опускатися не можна.

- Товаришу підполковник, я не створений для армії, - вимовив радо, що знайшлася відмовка, - в мене така натура, я не можу командувати, накладати стягнення, я довго сумніваюсь, зважую.

- От-от, зважуєш, а свої вигоди в житті не доганяєш, хреново зважуєш, - втрачав терпіння Кравцов, - я з тобою, як чоловік з чоловіком, все виклав відверто, бо вірю й довіряю, тільки нагадую, щоб не трапилось розмова має залишитися між нами, - я мовчав у болючих роздумах, тоді він вдався до останнього аргумента, - указ про перехід на дворічну службу тобі відомий, в моїй силі прискорити твій дембель, пристаєш на мою пропозицію, оформлюємо твою надстрокову, і через місяць приїдеш додому у відпустку уже молодшим лейтенантом, після відпустки, починаєш нове армійське життя, ми тобі тут, в Кічкіметі, підберем квартиру.

Його солодкі обіцянки підмивали мою життєву позицію, так все складно і гарно зі слів підполковника (достроковий дембель, про який мріє кожний солдат, офіцерська служба не бий лежачого, закордон), та в глибині душі щось підказувало: не піддавайся на солодкі посули, тримайся, аби потім все життя не жалкувати, донос – це зрада совісті, стукачів завжди люди не поважали.

- Повірте, товаришу підполковнику, я справжній патріот нашої держави, якщо ворог нападе, я першим добровільно стану на її захист, а в мирний час, я не створений для армії.

- Ну йди, крапку ми ще не поставили! – відчеканив підполковник, перетворившись з лагідного батька на Кравцова.

- Єсть! – я підвівся, виструнчився, круто, по-армійському, розвернувся і попрямував до виходу. Добре, що сказав «ну йди», а не до наступної розмови чи зустрічі, подумав я причиняючи за собою двері, тільки яку він має на увазі крапку?

Тут, у довгому штабному коридорі, дихалось легше, наче на світ народився. Хтось прямував назустріч.

- Виховний момент, обробка, – сказав і всміхався до мене мудрими очима майор Долгоруков, – тримайся козаче, – він дружньо підштовхнув мене в плече і відвів в кінець коридора за ріг. В цьому закапелку офіцери зимою перекурювали. Зараз тут нікого не було.

- Ти мене послухай, а висновки зробиш сам, – глухим баритоном почав майор, – я в армії відбарабанив двадцять п'ять календарних років, так що дещо бачив. Здогадуюсь, що спецслужби, або особисто Кравцов, взяли тебе на приціл, ти хоч і без вищої освіти, та людина грамотна, можеш зв'язувати

думки до купи, - витримав паузу, потім продовжив, - ти не створений для таких речей, не ламай собі життя, для таких як Кравцов не існує моральних норм, заборон, для них власна кар'єра понад усе, для них занастити людину, що муху розтерти, - і він сплюнув на те місце, де мало б стояти відро для недопалків, - я бачив стільки поламаних доль, викрутять і кинуть як використаний презирватив, на смітник.

- Товаришу майор...

- Нічого не говори, краще думай і пам'ятай, гідність згубити легко, потім лікті кусатимеш до кінця своїх днів, - він, чогось, по хлопчачому підморгнув мені, і пішов у своїх справах. Я відчув, саме такої підтримки тоді потребував, це звісно не рятівний круг, але навіть соломинка вже щось. Дивився йому вслід, міцний сивіючий чолов'яга, трохи сутулий, мав уповільнену ходу, якби не майорська форма, вилитий сільський дядько, та ще й не дурний. Я не раз дивувався, як цей чолов'яга на лекціях з партійного навчання цитував напам'ять цілі розділи з програмних комуністичних документів. А вже перед самим своїм дембелем, я випадково взнав, що в армію Долгоруков пішов по одній причині, закохався в дружину свого друга, і щоб не ламати їм життя, змінив цивільне буття на військове.

В РАЙОН ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

Літо тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року. Молох військового округу, що розміщувався на території Угорщини, заворушився. Заснували між частинами штабні машини, запрацювали на повну потужність зв'язківці, забігали кур'єри, посильні, і в перших числах липня, війська підняли по тривозі і вивели з усіх казарм у райони зосередження: ліси, гори, полігони, вибалки, національні заповідники дружньої нам країни.

Штаб моєї дев'ястої третьої дивізії покинув Кічкімет о шостій ранку. Таке враження, що будинки й безлюдні вулиці невеликого міста, настрахані, підібгали хвости і зачаїлися в передчутті чогось небаченого.

Ревуча і смердюча від вихлопів соляри і бензину колона спецмашин, газиків і вантажівок, з сірим і неохайним людським начинням, просувалася в бік Балатону. Через годину-другу почались проблеми, колона то тут, то там, почала розриватися: в одного заглох двигун, в того забився бензопровід, там здох акумулятор, хтось просто не вміє тримати дистанцію.

Мене неприємно вразило, що виявляється у випадку військового конфлікту, інструкторам по комсомолу не передбачено місця в бойових порядках. Врешті мене заперли старшим кінопересувки, місце їй в хвості, аж за кухнею. Водій Василько, він же й кіномеханік, радів: «Я боявся що призначать якогось офіцера, а з вами, товаришу старший сержант, буде все кльово, хай там попереду стріляють, нам завжди буде час роздивитися». Слова земляка мені не сподобались, та я промовчав, зараз хвилювало на скільки все

серйозно, коли командування зрушило таку масу війська. Передчуття війни? Так було, але вірити до кінця не хотілося. Пригадалися слова майора Остроухова про те, що Батьківщина далеко, аж за Карпатами, і майора Долгорукова про кирдик нам усім.

Найбільше лякала невідомість і відрив від політвідділу, вони десь там попереду, я тут в кінці, навіть без рації, в цих умовах, як дитині загубитися від батьків, як листок одірваний від гілки. Підкралося знайоме відчуття самотності, тільки тепер до нього додався страх.

«Газон» Василька післявоєнного випуску, з кінобудкою замість кузова, простояв консервованим, на колодках, з десяток років, тому завиваючи двигуном, рипів, скрипів, кряхтів на всі лади. Герметичності в кабіні ніякої, отож ковтали дорожню пилку, встигай облизуватись, що поробиш, літня задуха. Ноги в чоботях пече, піт стікає брудними цівками, гімнастерка липне, ще й двигун почав смикатись і працювати з перебоями. Водій, першого року служби, цибатенький землячок з Черкащини, досвіду водіння мишини на далекі відстані не мав. За кермо його посадили тільки тому, що в селі був кіномеханіком.

Незаплановані розриви і зупинки в колоні просто дістали: почались серйозні дтп: той прикурнув за кермом і стукнув переднього, у того спустив скат чи закипів радіатор і він вивів машину з ладу, потребує ремонту, а пройшли всього якусь сотню кілометрів. Офіцери бігали, крили всіх матом. Аж поки командир дивізії, переговоривши з кимось вищим, не прийняв рішення: всім стоп, привести себе в порядок, відремонтуватися, марш продовжимо вночі.

Мене це неабияк здивувало, всього-навсього якийсь переїзд з одного місця на інше - і штаб розвалився. А якби це була війна? Секретчики застрягли в десяти кілометрах, топографи є, але без своєї базової машини, бо в дорозі заклинило двигун, ремонтників потребують всі, але вони кудись пропали.

- Погані наші справи, - виліз з під капота землячок Василь, - боюся карбюратор накрився.

- А що треба, давай я до зампотеха збігаю, - перспектива що всі поїдуть, а вони залишаться тут, в чужому оточенні, не радувала.

- Карбюраторів і в техслужбі нема, та ще й невідомо де вони самі.

- То що нам робити? - я просто розгубився.

- Зараз зніму, розберемо, може голки треба прочистити.

- Васю, давай рідненький, я тобі допоможу.

- Ви краще розживіться у землячків додатковим сухим пайком, бачите кухні відстали, - не по рокам мудро порадив сільський хлопчина.

Надвечір трохи очуняли. Хтось надибав у лісі велику ковбаню для напування дичини. Солдати заходили у воду по ший, раділи прохолоді як діти. Правда, через десять хвилин там стояла сама каламуть. Знайшовся і політвідділівський «Уаз» з офіцерами.

- Ну от що, - ставив завдання капітан Сердюк, - подумай про агітлисток.

- Товаришу капітан, який агітлисток в цих умовах. - відбивався я, - бланки залишилися в штабі, папір з друкарнею і Зіновієм відстав.

- Все просто, - навчав капітан, - відзначаєш в листку вправних водіїв, їх героїку, професійні досягнення, ставиш всім в приклад, - подумалось, кому на цьому марші потрібні агітлистівки, хто їх буде читати і надихатися героїкою, і тут з внутрішнім острахом зрозумів, що в умовах наближених до бойових, наша політична тріскотня і показуха нікому не потрібна.

За спиною капітана мені подавав знаки Остроухов, мовляв, ти не бери все в голову, капітан має так вчиняти, ти кажи «так точно, буде виконано», а там ситуація підкаже.

Почало сутеніти. «По машинах, дистанція двадцять метрів», - перегукувались старші транспортних одиниць і, обгортаючись задушливими димами, колона посунула довжелезною зміюкою лісами, полями і вибалками зачасної нам країни.

Через якусь годину знову почало смикати машину, наче двигуну не вистачало духу. Зіхали на узбіччя. Хвіст колони об'їхав і сховався за пагорбом. Навколо тиша і ні одної живої душі. Оце так влип, подумалось, щось трапилось і ніхто про тебе нічого не знає, аби хоч на своїй землі, а тут за кожним кущем чекай несподіванки.

В черговий раз перекопирсавши все під капотом і не досягши результату, Василь втомлено сів біля колеса на землю:

- Все, товаришу сержант, приїхали остаточно, накрився бензонасос.

- Ну і що ж робити?

- А нічого, будемо чекати, може хтось з відставших наздожене, візьме на буксир.

- Послухай друже, невже нема ніякого виходу? - а в самого в грудях розпач, я танкіст, можу водити танк, можу стріляти,

можу за командира, мій полк десь на марші, там всі свої, а я тут на пустій і безлюдній дорозі, ото герой.

Василь ляснув себе долонею по лобі і вигукнув:

- Є один варіант, тільки якщо я знайду в себе якийсь шланг.

- То давай друже, давай! А нащо тобі він?

- Ми по ньому будемо подавати бензин напряму в карбюратор.

Робота закипіла. Водій видобув з якогось ящика півтора метри старенької медичинської трубки, я в кабіні поставив собі на коліна каністру з бензином, від неї трубка через опущене скло дверей під капот, на карбюратор. «Головне аби ємкість з пальним була вище ніж карбюратор», повторював земляк. Нарешті похлинувшись кілька разів пальним, ми таки одягнули трубку на патрубок карбюратора. Зачигикав стартер, двигун заревів, машина рушила по безлюдній нічній дорозі.

Яка то була незабутня їзда! Двигун виє, як скалічений пес, авто провалюється в дорожні баюри, бо увімкнені тільки маскувальні підфарники, я з каністрою літаю по кабіні, з усіх сил намагаюся тримати її вертикально, земляк від хвилювання раз по раз тягнеться до цигарки, я обкладаю його триповерховим інтернацьким матом. Василь начебто розуміє, що в кабіні бензин, та через кілька хвилин знову тягнеться за куревом.

В цьому, невідомо ким придуманому, хаосі подій, який називається маршем військової одиниці, подумалось, молодець Зіновій, штабна друкарня має свій кунг, і штат сім чоловік, там хоч він не один, як я.

Близько третьої години ночі ми таки побачили попереду звивисту вервечку зблисків приглушених фар колони. З душі спав тягар і хотілося співати.

- Слухай, - пожартував Василь, - а раптом це не наші?

- Ти що дурний, а хто б іще, ти бачив табличку «Секешфехервар», от біля нього, у заповіднику буде стояти наш штаб, я підгледів на карті у начальника політвідділу, все співпадає.

- Ура! - по дитячому радісно прокричав землячок.

Тільки наздогнали колону, як вона, збираючись в гармошку, пригальмувала і зупинилась. Від авта до авта прокричали команду, «Виставити пости охорони і до ранку відпочивати». Я опустив ненависну каністру собі під ноги і тут же, на сидінні, провалився у важкий сон.

СТАЄ ГАРЯЧІШЕ

Питається, для чого я все це згадую. А тому щоб самому до кінця зрозуміти, як проста людина стає згубним інструментом в руках держави, а ще такої як Радянський Союз, де за високими гаслами ховалась диктатура кривавої комуністичної ідеології.

Перебування в районі зосередження - місяць солдатського курорту. Ліс в якому облаштувався штаб дивізії виявився й справді незайманим. В такому я опинився вперше. На стежках, що ледь вгадувались серед буйнотрав'я, кущів і дерев, виставлені таблички із зображенням лисиць, оленів, грибів, ягід. Для кого вони поставлені тут, не зрозуміло, бо наш брат, солдат, одразу почав їх збивати і вивертати. В перший ранок, ступивши кілька кроків за машину, я вкляк. Передімною росли великі, ну просто гігантські, просвітлені променями вранішнього сонця, голубі дзвоники. Їх краса й незайманість вразили до глибини серця. Я вже й забув що таке чудо може рости в лісі. В інтернацькі роки, з друзями, я обійшов всі навколишні ліси під Києвом, але подібних дзвіночків не бачив. Я присів, торкнув пальцями стебла, обличчя взялося легенькою щасливою посмішкою, кудись пропала втома, непевність моменту, очікування грубої команди, хотілося жити в цій ліпоті.

Милування неперевершеним витвором природи різко обірвалося, надійшла команда - Штабу закопуватись і облаштовуватись. Загадковий, незайманий і притишений ліс наповнився гомоном, гулом моторів, військовими командами і відбірним матом, другою мовою армії. Як любив промовляти майор Остроухов: «Немає такої найсвітлішої і найчистішої думки, яку б наш офіцер не зміг би висловити матом».

Для кожної машини потрібно вирити окоп по кабіну, особісти обставлялися мотузком з прапорцями, за який не можна нікому ступати, зв'язківці тягнули дроти і викидали антени вище дерев, тріщали гілки, тюкали сокири.

Землячок Василь, хазяйська людина, десь видобув дві лопати й сокиру. Через десяток хвилин роботи гімнастерка в мене змокрила, заважала кобура з пістолетом «ТТ» на поясі. Це табельна зброя інструктора по комсомолу. Тільки я намірився зняти пояса, як вигулькнув з кущів капітан Сердюк:

- Е-е, ти що надумав, хочеш під трибунал?

- Товаришу капітан, та я біля себе.

- З табельною зброєю розлучатися заборонено.

- Подивіться, он люди автомати поклали в кабіни.

- Відствити розмови, слухай наказ. Отут, біля вашої машини, будемо облаштовувати агітмайданчик політвідділу, - він зробив двадцять кроків через кущі до великої сосни, - кущі вирубати, і через кожних сімдесят сантиметрів викопати для ніг канави, щоб сідали всі як в глядачевій залі. В стовбур сосни вбити великий цвях, вішатимемо екран, і придумайте розтяжки, аби вітром не крутило.

Через кілька днів життя налагодилось зовсім. Нема казарм, бетонного плацу, шикуння перед їдальнею, вранішніх кросів, натомість спиш на оберемку сіна, їси на кухні польову норму, виконуєш якісь дріб'язкові доручення офіцерів. А ще грів, невідомо ким започаткований, в кілометрі від розташування, майданчик для таємного контакту з місцевим населенням, і в штабістів завелась горілочка й вино. В обмін на спиртне пішло все, що не так лежало: торби від протигазів, запасні чоботи,

новенькі онучі, дроти, алюмінієвий посуд, соляра і тому подібне.

Мое завдання щовечора організовувати перегляд фільму. А вдень я з засівцем, Володькою Ларіоновим, киянином, ходили подалі в ліс, у найглухіші місця і влаштували собі тир. В нього в кунзі невідомим чином завалявся ящик пістолетних набоїв для мого «ТТ». Часто ми сідали на край лісового урвиська, і сердечно, як брати, обговорювали ситуацію. Вовка, можна сказати, видавав мені військову таємницю, переповідав зміст деяких телеграм і наказів, які розшифровував, не все, тільки суть: про заборону відпусток для офіцерів, про негайну ревізію всіх складів, про посилення діяльності тилових служб, про створення позалімітного запасу пального, про розгортання польових госпіталів, це нас найбільше вражало, про отримання з Москви новітніх військових карт Чехословаччини і Австрії. Аналізуючи все, приходили до безрадісного висновку – не скоро ми повернемося в рідний Київ.

Прошли роки, і подібну картину ми бачимо з боку Росії на кордонах нашої держави. Один в один: тоді проводили миротворчі зустрічі на високих міждержавних рівнях, а самі готували війська до окупації, і про те, що в Кремлі давно прийнято рішення про вступ військ до іншої країни ніхто й не здогадувався, так і зараз. Нажаль, не робить Європа висновків навіть з недавньої історії.

ПОЧАТОК

Ранок в лісі дев'ятнадцятого серпня виявився чудовим. Ніщо не віщувало перемін. Солодке потягування від сну під спів пташок, умивання прохолодною, після літньої ночі, водою, і сніданок. Раптом команда: «Всім офіцерам зібратися на агімайданчику!» Замість екрану особісти вивісили велику карту Європи. Надходять штабісти – притихлі, зосереджені, мовчки смалять цигарки. На сусідній галявині, де ми недавно зрубили кілька красивих дубів, з ревом приземлився вертоліт, обгорнувши всіх лісових перебуванців курявою. По рядах офіцерів зашепотіли – не інакше як з Москви, наші їздять машинами. Від гелікоптера підійшло кілька стомлених перельотом полковників. Звучить команда: «Товариші офіцери!», – всі виструнчились. Коротке привітання і одразу до справи. Один з прибулих полковників взяв указку, і поставленим голосом, щоб було чутно в останньому ряду, почав викладати інформацію про дислокацію сил НАТО, які можуть бути задіяні на чехословацькому театрі військових дій. Я напружено слухав, не пропускаючи жодного слова. А полковник сипле даними про дороги, тунелі, перевали, про те скільки кілометрів, і якого війська, і за який час, вони можуть пройти цими дорогами. Дає розгорнуту характеристику натівським командирам на цьому напрямку.

«Ні фіга собі», повторювалось в моїй голові. А полковник, заглядаючи у якісь папери, продовжував: «Бригада така-то, командир Джон такий-то, характер холерика, вдруге одружений, при виникненні складних питань часто нервує, може прийняти

скоропальне рішення, прошу командирів, які можливо будуть протистояти йому, це врахувати».

Остання фраза приголомшила мене, я реально відчув - прибулі з Москви готують їх до військового протистояння, війни не минути.

Після наради всі розходились мовчки і понуро. Капітан Сердюк відкликав нас з Зіновієм у глиб лісу:

- Ну, що ж, мої комсомольчики, не буду приховувати, з години на годину чекаємо команду виступити.

- Куди, коли? - запитали ми в один голос.

- Не знаю, але як і ви, здогадуюсь, Чехословаччина.

- То й що? - хорохорився Зіновій.

- А те, милий мій, що в мирний час нам відомо, де перебувати, і коли фронт стабілізований, теж ясно, а от в бойових порядках нам, комсомольським інструкторам, місця не передбачено. В танк ти не запхаєшся, там екіпаж, бетеер розрахований на відділення, до того ж, командири частин не хочуть нести відповідальність за наше життя, в наступі ми п'яте колесо до воза.

- А чого вилазити наперед?, - виказував своє бачення ситуації Зіновій, - є кухня, кінопересувка, польова друкарня і редакція «Гвардійця».

- Помовч, хіба це бойовий порядок, це тил, а нам потрібно бути в перших рядах, - Сердюк так виразно й суворо глянув на Зіновія, що аж мені стало непериливки, - хлопчики, нам наказано роз'їхатись по частинам дивізії, ми повинні допомагати командирам і замполітам на місцях доводити бойові накази до кожного солдата.

Яка дурість, подумав я, одні слова і ніякої конкретики, ми маємо робити все і нічого, краще б «калаша» в руки..

- Леонід, не кривись, - повернувся до мене капітан, - тобі, можна сказати, повезло, он бачиш, біля особістів стоїть «газик» твого командира танкового полку, полковник Ромадінов погодився взяти тебе до себе, у нього один танковий екіпаж неукмплектований, командир в шпиталі. Ще не забув як виглядає танк, і з чим його їдять? А тепер серйозно, на тебе в мене вся надія, запам`ятовуй все, записуй прізвища героїв, їх вчинки. Восени має відбутись комсомольська конференція, треба аби доповідь гарно прозвучала і була кусючою, тоді і нашу службу відзначать. Зіновій, ти при редакції «Гвардійця».

- Як будемо тримати зв`язок? - поцікавився я.

- Сам ще не знаю, будете потрібні - розшукаю.

РІДНА РОТА

Командирський «газик», підстрибуючи на вибоїнах, мчав польовою дорогою в розташування танкістів. На передньому сидінні – полковник Ромадінов, тепер він уже був командиром полку. По тому, що у полковника був опущений до низу червоний носяра-картоплина і час від часу бігали під шкірою щелепів жовна, я здогадувався, людина обдумує очікуваний марш-кидок полку до сусідньої країни. Поруч зі мною замполіт полку Осокін, з другого боку офіцер-зв'язківець. Цікаво, чи пам'ятає підполковник Осокін ту мою першу публікацію оповідання і хрещення гауптвахтою, подумалось, при нагоді спитаю.

В машині важка мовчанка. Молодець Сердюк, і правий, мені повезло, що їду у свій полк, при такому вселенському розгардіяжі і гармидарі, коли не визначено твоє завтра, може прийдеться повоювати, так хоч в рідному колективі. Людина створена для гурту: сім'я, родина, давно знайоме оточення, тільки в них вона відчуває себе нормально.

Гальмонули між великими пісчаними горбами біля брезентового намету. Прозвучав знайомий, грубий, і в той же час на диво по батьківськи, рідний, голос командира полку: «Комсомолець, дуй у п'яту роту до капітана Спички, я його вже попередив, там не вистачає командира танку, тільки бігом, часу у нас сам знаєш...»

- Ну що, герой, вже гвардійським старшим сержантом став, ще трохи і молодшим лейтенантом будеш, - стрів мене чимось вкрай заклопотаний капітан Спичка, - а все тому, що ми тебе виховували, - говорив він це мирно і доброзичливо, - потім

поспілкуємось, а зараз бігом марш в свій екіпаж, Двораківський в госпіталі, освоюй матчастину, не підведи роту.

В штаб мене забрали з посади наводчика танку, в екіпажі друга особа після командира, на полігонах ми відпрацьовували взаємозаміни, в мене все виходило, а як тепер тут піде?

Ось мій Т-55, красень. Дивна штука, ну як серед десятка грізних машин близнюків можна розпізнати саме свій?

- Братва, наш письменник появився, - почув я голос Дудка, і через хвилину мене обступили такі знайомі, колишні салаги, Гудков, Штефан, Вовка Бугаков. Навіть колись нелюдяний і незграбний, з вічним загаром туркмена, мій заряджаючий Хелол Нажмединов і той красиво виструнчився, картинно віддав честь і міцно потис руку. У кожного личка, а то й дві, на погоні:

- Привіт земля!

- Здоров був!

- Гарно що до нас, разом не пропадемо!

- Камандір, помніт как моя сігаретом папал твоя камера? - саяв куглою сковорідкою обличчя Хелол.

А я ще ображаюсь на власну долю, думалось, не інакше як чудом не поясниш моє потрапляння в свій полк, батальйон, навіть у рідну роту і танк. Таки послухав ангел мою бабуню, вона завжди просила його щоб він сидів у мене на плечі.

- Товаришу сержант, - понизив голос механік-водій Василь Ткаченко, з Фастова, - ти ближче був до штабу, кажуть посунемо на Чехословаччину?

- Хлопці, не знаю, - ухилився я від чесної відповіді, - ви й без мене знаєте, як наше Політбюро умовляло Дубчека в

Черні-над-Тісою, і у Варшаві, не давати розперізуватись контрреволюційним елементам в країні...

- Командире, - поклав Василь мені руку на плече, - ми не на політінформації, якщо можеш скажи, якщо заборонено промовч.

- Хлопці, я промовчу.

- От і зрозуміло.

Всі довгоочікувані події звалюються на голову раптово. В літне небо злетіли дві зелені і одна червона ракети. «Екіпажі по машинах!» Заревли двигуни, і повзводно, поротно, полк витягнувся у маршову колону. Пройшла команда збільшити швидкість. Це не спроста, бо в мирний час швидкість танка обмежена, берегли його ресурс, а тут в навушниках тільки й чуеш: «Сніжинки, швидше! Відстаєте на п'ятнадцять хвилин, мать вашу...»

Важкі машини і так розривали дорогу на шматки. І якщо першим панцерникам діставалось рівне полотно, то тим хто за ними - вже вибиті ями і пагорбки, машини плигали як на хвилях.

Нарешті вибрались на асфальт. Колона зупинилась, пропускаючи іншу. Пофарбовані в зелене, в плямах, розводах, обганяли бойові машини піхоти. Один з бетеерів саме порівнявся з моїм танком, коли побачив на кінчику його антени зробленого з дроту бісика. Це розвідувальний батальйон, я недавно був у ньому і хтось на комсомольських зборах критикував командира відділення за цього форсового чортика.

Палаючою пательньою заходить сонце, в розімлілому повітрі все пливе, гойдається, коливається, міниться. Вуха від реву двигунів заклало. Від задухи рука тягнеться до люка,

відчинити хоть трошки, та не можна, втримати його важко, найменша нерівність дороги і він ляскає по башті, можна відбити пальці. По карті, яку я бачив в штабі дивізії, і по назвах містечок, які ми проминули, виходило підізджаємо до кордону Чехословащини.

Нарешті довгоочікувана команда: «Сніжинки, стоп, на узбіччя!» Я не переставав дивуватися позивному. Скільки пам'ятав себе в цьому полку постійно звучали «Сніжинки». Невже в штабі сидить якийсь дундук і не придумав чогось іншого.

- Оглянути машини, підтягнути траки, підготуватися до заправки! - котилося колоною. Біля автоцистерни з питною водою зібрався натовп, - перекус сухпайком, - надходили подальші команди.

За муторним вечором раптово впал ніч. Стало темно. На небі чітко вгадувався чумацький шлях. Попри важенну втому з голови не виходили сумні думки. «Невже і справді будемо воювати? Де межа між війною звичайною і ядерною? Обидві сторони підуть на все. Відтепер мені не побачити діда з бабою, брата, батька, який би він не був, і про матір я так і не взнав правди до кінця, все збирався відшукати, щось перебивало, відкладав на потім, а воно бач як обернулося. Боже, даю слово, якщо мені вдасться вийти живим з цієї колотнечі, плюну на все і поїду в село Багачівку, яке зазначене в моєму паспорті, і віднайду тих, хто може пам'ятає мою маму. Якщо вона померла, прийду на могилу і покладу квіти, якщо жива, обов'язково зустрінусь».

Змінився з бокового посту охорони Хелол, показав мені від'єднаний ріжок з патронами. Такий порядок. Я помітив знятий запобіжник, невдоволено глянув на азіата:

- Ти чим жартуєш, а раптом перечипився б в темноті за щось і бабахнув невідомо в кого.

- Командир, моя в гарах волка стрелял, птіцу в небе, а сейчас секунда жизнь спасал, - і втомлено сів на землю. На пласкому обличчі ані тині якоїсь емоції.

Потроху сунемо далі. Десь між зірками затарахкотів вертоліт і одночасно по колоні команда: «Стій, глуши двигуни, командири танків в голову колони!»

Повітря наповнилось глухим гупанням наших чобіт і наростанням гудіння приземляючогося залізного птаха. Вплив серп місяця і все навколо освітілося холодним сяйвом.

«Рівняйсь! Струнко», - подає команду сам командир полку Ромадінов. Наперед виходить прибулий офіцер, звання не роздивитись:

- Слухай наказ! - всі завмерли, аж чутно як кумкають жаби в недалекому болоті, підійшов другий прибулий і підсвітив ліхтариком першому текст, - ми, країни Варшавського договору, виступаємо на захист соціалістичних завоювань братнього нам народу Чехословаччини..., - ось воно, пронеслось у мене в голові, як казав майор Долгоруков «все погане починається з красивих і правильних слів», - на провокації можна відповідати з особистої зброї і кулеметами, - чомусь ці слова одразу запали в мізки. Отже, в залежності від обставин, я можу стріляти в когось.

Скінчили читати наказ. Над усім що існує на землі, повисла мертва тиша. Страху не було. Груди заповонила вселенська прикрість. Це тільки в книжках і кіно показують, як відвага переповнює серця солдата. По запалій тиші стало зрозуміло, що

не я один задумався про себе і свою долю, не про перемогу комуністичних ідей у світі, а про те як вижити.

Прилітні полковники так же швидко, як прийли, так і подалися до свого гвинтокрила, мабуть поспішали до наступної частини.

Наперед ступив командир полку Ромадінов:

- Синки, - його грубезний голос не пізнати, наче хто огорнув його голосові труби бархатистою тканиною, - запам'ятайте одне, щоб не трапилось, ви маєте повернутися додому, а зараз неодмінне виконання наказів, тільки в цьому запорука успіху поставлених перед нами завдань!

В нічній завмерлій тиші грякаємо чобітьми до своїх танків. Ось і мій, зустрічає три пари допитливих очей.

- Хлопці, наступаємо на Чехословаччину.

КОРДОН, МІСТ

Рушили, бажання відпочинку і сну вивітрилось, броньовані чудовиська приглушено гарчали. Колона грізних машин, пустою асфальтівкою, підкрадалася страхітливими примарами до кордону. Невеликий поворот дороги – і мені в тримплекс стало видно, як зблискує під місяцем холодний метал танкових башт, ніби луска гігантського пітона, який зібрався проковтнути кролика і непомітно підповзає.

Знову зупинилися й заглушили двигуни. Глянув на наручний годинник, виграний на одному з вечорів по зміцненню угорсько-радянської дружби у піхотинців Угорської армії. Годинник показував не тільки час, а й місяць і рік.

Рівно дванадцята година ночі, пішла перша хвилина двадцять першого серпня тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року. І тут, як грім з ясного неба: «Сніжинки, вперед! Вмикай фари! Дивись на всі сто! З люків не висовуватись!» Загуркотіло повітря, наче одночасно злітала ескадриля стратегічних бомбардувальників ТУ-22 чи ТУ-160.

Мені здавалося, що будьякий кордон, будьякого порушника мав би зустріти шквалом вогню. Пригадую фільм «Брестська фортеця», а тут...

- Швидкість на максимальну, – чулося в навушниках.

- Василю, витискай що можеш, – дублював я команду механіку-водію.

- А що я можу, машина і так по асфальту ковзає.

Темп маршу трохи впав. У світлі фар прочитав на придорожному щиті «Райки». Ага, це перше чехословацьке селище чи містечко, хто його знає, в напрямку на Братиславу. Дивно,

година ночі, а вулиці яскраво освітлені і по обидва боки, на тротуарах, місцевий люд, і не просто дивляться, а свистять, сварять кулаками, а хто просто плаче. В танку нічого не чути, та видно що це не вітальні вигуки й жести. На виїзді з населеного пункту, на великому рекламному щиті білою фарбою, поспіхом, уже написано: «Ваня, тебе чекає дома Маня!» Коли вони встигли?

Виходить нічого страшного, заспокоював себе я, махають руками, погрожують, але ж не стріляють, може все й обійдеться. Зате коли повернуся з армії, то з гордістю розповідатиму друзям, як брав участь у таких планетарних подіях, а то життя таке прісне. А ти боявся, дурень, надумав собі перед вступом казна чого. Може й медальку яку вчеплять, теж годиться. Так, все ажур, введемо війська, зміцнимо місцеву комуністичну партію і не буде проблем. Однак серед цих роздумів ховалася думка: «А хіба вони просили нас про таку послугу? Коли входять війська без запрошення, то це окупанти».

За райками коротка технічна зупинка. Капітан Співка прикликав до себе командирів танків, зампотех інструктував механіків-водіїв. Я піймав себе на думці, що боязко в темноті вилазити з танка, та ще й на ворожій території.

- Відставити розмови, - ротний обвів нас, двадцяти і двадцятиоднорічних мужиків, уважним поглядом, а по суті, ще нерозумних хлопців, і глибоко зітхнувши, продовжив, - отримано наказ, батальйону взяти під контроль вантовий міст через Дунай. Наша рота прямо, дві інших - по набережній зліва і справа. Складність для нас полягає в тому, що виходу на міст передують коротка, метрів двісті вузька вуличка. Двом

танкам не розіхатись. Тому коли втягнемось бути гранично уважними.

Уже біля танка, мій механік-водій, притримав мене:

- Старий, що робити? Зампотех порадив всі інструкції послати куди подалі.

- І що конкретно він пропонує?

- Нас учили, що танк на марші працює на пальному із зовнішніх баків, а вже безпосередньо на полі бою воює на тому що всередині.

- Ну, і.

- Каже, що маємо вступати в Братіславу і на міст, на паливі з переднього баку, під лобовою бронею.

- З якою метою?

- Якщо хтось бабахне, припустимо кумулятивним, то машина не підірветься, бо бак буде порожній.

Я не дуже петрав в пораді зампотеха, але логіка в його словах наче була, але ж кумулятивний сам по собі взривається.

- То як ми вчинемо, товаришу сержант?

- Я не бачу гармат, які б по нас стріляли, хіба що з якоїсь засідки, роби як більшість механіків-водіїв в роті.

Танкова колона продовжувала вгризатися в тіло чужої країни і будити Європу. А вона, така акуратна і чиста, біля кожного дворика світиться ліхтар, дерева й газони підстрижені, асфальт вимитий, парканчики пофарбовано, за ними квіти. Нічого, роздумував я, зараз наші полчища гунів наведуть тут лиск і порядок.

На обрії заятрила червоняста смужка ранку. Почулося стороннє наростаюче гудіння. Спитав у механіка-водія, що коїться:

- Командире, всі показники в нормі.
- Васю, глянь рівень масла, може двигун перегрівається.
- Норма. Я вже навіть стукав по манометру.
- Але ж гул, ось він.

Порушуючи наказ, до половини підняв баштовий люк. Сипонуло напівзгасаючими передвранішніми зірками, гудіння увірвалося всередину. Рев цей лився з неба. Я побачив над собою обриси важких транспортних літаків «Ан-22». Повітряні велетні крутили в небі пекельну карусель. Ось звідки йшов гул. Виходить ми ідемо вздовж аеродрому. За стовпами з колючим дротом прожекторами спалахнула злітна смуга.

Щойно піднімається один пузань, як на другому кінці смуги приземляється інший. Не зупиняючись, дракон відкрив своє черево і на ходу з нього посипались легкі танкетки й солдати. Як тільки спорожніває, одразу додає ходи, закрива пащеку і в небо. За ним уже накочується інший. Побачене просто приголомшило. Оце так міць, оце так техніка! Зачаровано і з захопленням думав я, тодішній дурень.

Паралельно з нашою танковою колоною прямо по полю просувається інша. Куди не глянь, враження наче всі дороги Чехословаччини переповнені військами. У найсміливішій уяві такого б не придумав. Земля гуде, небо гуде, гуде навіть за горизонтом, куди б не кинув оком війська: бронетранспортери, танки, машини зв'язку, ракетні комплекси, штабні кунги управління, зенітні установки, цистерни, і ще якась небачена техніка. Більш вражаючої картини торжества могутньої сили ще не придумало людство. Враження – тільки віддай команду і вся ця сталева маса, легко, як ніж в масло, пройде Європою і стане неушкоджена на березі Ламаншу. В цей момент, мене

придурка, переповнили гордощі. Так, я є частиною цієї могутньої машини, чие ім'я - Радянський Союз. Таким мене виховала комуністична пропоганда.

Як мені потім було соромно за ці емоції і той козлячий настрій, я нікому про це не розповідав, бо вже через якусь годину, монумент уявної могутності дав першу тріщину.

Надсадно виючи, по Бруківці, танки роти вповзали у вуличку, прямо за метрів триста видніється пілон вантового мосту через Дунай. Вуличка як вуличка, починається з одно та двоповерхових будиночків, між якими а ні щілинки відстані, далі трохи вищі, а в кінці, біля самого мосту, на розі - п'ятиповерховий. Темні дахи, десятки димарів. Єдинне, що не подобалось мені, коли почали втягуватись, що передня машина закривала повний огляд.

- Василю, їдь уступом, - попросив я механіка-водія, - а то вулицю проглядаю погано.

- Командире, вузько.

- Ну хоч трохи.

- Зараз.

Це називається бойова операція, подумав я про себе. Звичайна вулиця, таких у Європі безліч. У вікнах, подекуди навіть на балконах, повно принішклого, переляканого, розбуженого від сну гуркотом танків, народу. Сумирне населення мовчки нас зустрічає. Які тут можуть бути бойові дії, ні окопів, ні дотів, ні барикад. Ще трохи і наша рота виїде на міст, от і все, завдання виконано.

Раптом попереду, з напівпідвального приміщення п'ятиповерхівки щось блиснуло, схоже на постріл з гранатомету. Короткий інверсійний слід польоту гранати

торкнулася першого танку. Вибуху я не чув, тільки наче ляснув на сильному вітрі парус вітрильника, і різка повітряна хвиля струсонула дерева і горщики на балконах. Посипалось віконне скло. Танк оповила хмара брудного диму і, як у сповільненій кінозйомці, його башта піднялась у повітря, наче тарілка інопланетян.

Побачене не вкладалося в голову, очам не вірилось. «Невже танку і екіпажу кінець? Там мій земляк Микола Дудко, там повний боєкомплект снарядів, зараз як рвоне!» Не контролюючи своїх рухів, втягнув голову в плечі і зажмурих очі. Секунда, друга, вибуху нема. Невже якимось чудом просто сколупало башту. А люди? Згадав що на кінчиках снарядів є захисні ковпачки, які скручують перед тим як заслати в казенник гармати, а їх покищо ніхто не згвинчував, та й команду на стріл з гармати дає тільки командир.

Рота завмерла. З того ж підвалу пролунав другий постріл. Граната кзнула над колоною і попала під башту заднього танку. Вибух, але танк вцілів, мабуть рекошет.

Мозок запрацював як обчислювальна машина: рота закупорена, тепер їх по черзі як котят... Застрочили танкові кулемети, народ з вікон і балконів як вітром здуло. Знову постріл з підвалу і граната влучила в лобову броню третього танку. Але той вцілів, мій четвертий. Пускаючи дрижаки всім тілом, я заволав:

- Хелол осколочний, - себе я чогось не чув, - цілься в друге вікно підвалу і сходу плі! - цієї ж миті танк здригнувся, тримплекс заволокло димом, нічого не видно, попав чи ні, - досилай другий!

Тепер тільки почув як пострілами забухала вся рота. Все в диму нічого не проглядається. В якийсь момент з Дунаю дмухнув вітерець, завісу диму здуло і я побачив, що наші снаряди не тільки влучили в підвал, а й знесли два перші поверхи будинку, тепер він стояв з величезною дірою.

- Рота!- почув я в шлемафоні істеричний голос капітана Спічки, - припинити стрільбу! Вашу мати...! Суки! Я команди не давав, мене ж за це розжалують, припинити! Бляді гнійні...

Зв'язок раптово обірвався і я почув, як хтось колотить по танку залізкою. Скреготнув метал, це капітан відкрив мій люк своїм ключем зовні. Я тільки побачив його перекошене в скаженній люті обличчя - очі вирячені, з рота бризкає слина і він щосили горлав: «Сучі виродки, припиніть, мене ж під суд, хто дав команду!?»

Він так раптово зник як і з'явився. Я вистромив голову з люка. Капітан вже вихором скочив на танк, що стояв попереду, відкрив люк, і криючи всіх десятиповерховим матом, зірвав з голови командира шоломофон і вдарив по ній ним зверху.

Грім пострілів обірвався, перестали гахкати гармати, не дзюботіли кулемети, охопило оніміння. Не збагнувши до кінця, що ми зараз нарobili, всі через тримплекси, через приціли, роздивлялися навкруги, боячись вилізти на світ з-під захисту броні. Що ж воно буде далі? Такого не передбачалося жодним військовим статутом, без команди і дозволу... Одна тільки думка, що, мабуть, є вбиті, заступорювала нас. У все ще відкритий капітаном люк я помітив, поруч у будинку, на другому поверсі за прозорою фіранкою перелякані очі мешканців, стільки жаху в людських очах я ще не бачив.

Дрібненькі дрижаки, що невідомо звідки й взялися (добре що за бронєю ніхто не є свідком мого стану) почали відпускати і я відчув страшенну втому.

- Командире, - почув я Хелола, - характер нема, всцикаюсь.

- А ти відкрий десантний люк і під танк, - порадив Василь.

- Можеш і в чоботи, - нервово реготнув заряджаючий Микола.

- Оглянути танки, рятувати екіпажі! - хрипів пробігаючий мимо капітан Співка.

Через силу, переборовши тваринний страх, я виліз з люка, ступив на крило гусениці і сплигнув на бруківку. Ноги чомусь ослабли, ледь втримався на них. «Що це зі мною?», захопився за ліхтарний стовп. Забігали командири взводів. Скупчилися біля першого, без башти, і останнього танків.

- Киньте в танк вогнегасника, - кричав зампотех.

- А тут що кидай, що не кидай.

Мене пробило, чого це я роззявився, і поліз на броню танка що стояв переді мною, і в який лупонуло гранатометом, зрикошетивши кудись вбік. Обидва баштові люки відкриті. Заряджаючий цього екіпажу сперся на брезент приторочений позаду башти і його вивертало блювотиною. Бліде, прозоре, з синюшним відтінком обличчя і запалі очі. Час від часу хвилі знудиння прокочувались його тілом, та вичавити з себе він уже нічого не міг. Я різко відвів від нього погляд, а то й самого зараз знудить, і зазирнув у башту через командирський люк. Побачене змусило інстинктивно відсахнутися. Скоріше за все, це Вовка Бугаков, в мирний час барабанщик полкового оркестру, видовжений ніс його, непритомний або мертвий, голова задерта вгору. Та найбільше вражало, що на лобі нема шкіри, одна біла, чиста і неушкоджена кістка черепа. Мабуть коли граната

лупонула в башту, шоломофона на голові не було і він врізався нею в тримплекс і шкіра на лобі тріснула, нижня половина сповзла на очі, верхня на маківку. Я торкнув плеча – тепле, значить живий. Земляк застогнав. Ми з механіком-водієм акуратно підхопили його попід руки, витягли на башту, ще хтось підійшов і опустили на тротуар. Мешканці вулиці, що почали вилазити з усіх щілин, відсахнулися. Літнього віку чех підбіг з відром води і бинтами, вправно натягнув на лоба шкіру і почав обмотувати голову. Ніхто з танкістів не перешкоджав його діям.

Навколо відбувалося щось незрозуміле. Тільки-но стріляли, рвалися снаряди, обвалювалась стіна, клубився дим, летіло потрошене скло, а натовп роззяв юрмився біля поранених. «Це що, війна чи театр?» – не міг второпати я.

Далі все розвивалося стрімко і без участі роти. Звідкілясь взялися медики, Бугакова, двох поранених з заднього танка і чотирьох загиблих з першого кудись прибрали. Під'їхав батальйонний тягач і відтягнув корпус першого танку на набережну, звільнивши виїзд з вулиці. Наказано про постраждалих не говорити навіть між собою. Невідомі зв'язківці відкривали чавунні, вуличні каналізаційні кришки, залазили в колодязі і сокирами перерубували жмути кабелів.

– Товаришу старший лейтенант, що вони роблять? – спитав я вкрай заклопотаного зампотеха.

– Хіба не зрозуміло, – відповів старлей пригаслим голосом, – відрубують зв'язок, аби світ не дізнався що тут коїться.

Полковий медик дав всім випити по пів склянки якоїсь гіркої рідини. Потім незнайомий полковник обходив роту і примушував підписати якісь папери про нерозголошення

державної таємниці, капітана Спичку кудись викликали і командувати ротою тимчасово призначили командира взводу молодого лейтенанта Рібакова.

Все що відбувалося навколо, наче на іншому поверсі свідомості. Я й не знав що вона багатопверхова. На деякий час вже й забув, що являюсь інструктором політвідділу по комсомольській роботі, і коли раптом прийшла радіограма в полк, прибути в штаб військ під Братіславою, то навіть одразу і не второпав, яке це має до мене відношення.

Якби хто знав, як не хотілося розлучатися з екіпажем і ротою. Надійнішого місця в цій ситуації я собі не уявляв. Всежтаки танк – як мала хата, а екіпаж рідне оточення.

Прощалися як з братом, обнімали, тисли руку, наче й справді провоювали не один рік. Микола поклав мені в підсумок консерву і шмат хліба, Вася Ткаченко непомітно, всунув туди ж дві лимонки. На моє здивування тільки шепнув: «про всякий непередбачений випадок, територія ворожа, тобі ще до штабу дістатися треба».

БРАТИСЛАВСЬКИЙ ПАРК

Політвідділівський «газик» весело біг асфальтом. Водій, сержант Славко, пронирилий хлопчина, він же – довірена особа шефа Кравцова і його незмінний слуга, ділився штабними військовими секретами: «Старий, радуйся, скоро в Чехословаччині буде створено нову групу військ, нас повертають в Угорщину, і уявляєш, кажуть, в Москві вже підписано документ про дворічну службу в армії». Я відверто зацікавився. Це ж стосується і мене. Два роки я вже відслужив, пішов третій. Скоріше б додому. Згадка про гражданку прояснила розум, він поглибшав, дихати стало легше.

Дорогою неозброєним оком видно, що маленька за площею Чехословаччина нафарширована радянськими військами, як консервна банка шпротами. Куди не глянь антени, локатори під комуфляжними сітками, бронетранспортери, кунги, дороги розриті і розбаюрені. Протистояти такій масі військ неможливо.

Крізь туманець, на під'їзді до Братіслави, проявився на горі замок.

- Не задивляйся, нам не туди, з нього ще по ночам хтось пострілює, - роз'яснював Славко, - ми в міський парк на березі Дунаю, наші всі там.

Аж не віриться, по вулицям мирно походжають люди, поблискують вітринами магазини, всміхаються дівчата.

- Ось ми і вдома, - радів водій, щойно звернувши з дороги,
- зупинився біля тимчасового шлагбауму й вартового, - далі
машинам не можна.

- А мені ж куди? - спитав я розгублено. Рівні ряди наметів
і кунгів, ні табличок, ні дороговказів.

- Наше господарство он, під тими деревами.

Те, що я побачив дорогою, простуючи в дальній куток парку,
вразило не менше ніж недавній розстріл танковими гарматами
будинку. Красивий, по-справжньому європейський парк,
нагадував місце катастрофи, або звалище відходів. Враження
наче промчала татаромонгольська кіннота. На центральній
клубі, перед тим переїхавши її кілька разів і перемоловши
все гусеницями, бовваніла зенітна «Шилка». Кущі троянд
перепакані і перетолочені, не вціліло нічого. Слідами від
колес і траків, як живими ранами, помережані, донедавна
квітучі галявини. Навколо, по доріжкам і газонам найогидніше
сміття: купи людського спорожнення, шматки газетного
підтирання, консервні бляшанки, розлите мастило, якісь
використані ганчірки, розбиті ящики. Декоративні кущі і нижні
гілки дерев безжально обламани, чорніють сліди недавніх
багать. Мені по справжньому стало соромно за солдатів і свою
країну. Більше такого ганебного ставлення до краси, і по
варварськи заподіяного природі шкоди, я ніде в житті не
зустрічав.

ДЕМБЕЛЬ

Коли на початку служби чув, що найважчі часи це перший і останній місяці перебування в армії, я не зовсім вірив. Про перший, там зрозуміло, а виявляється чекання не менш важке ніж фізичні і моральні навантаження. Воно вимотує. Навіть недавнє присвоєння мені, сташому сержанту строкової служби, після повернення з Чехословаччини, чергового звання старшини, вже не так тішило самолюбство. Після дембеля Зіновія, наш рік призову роздирали сумніви, хто відслужить два з половиною, а хто навіть менше. Хоч я і підшукав собі молоду заміну, Патроманського, та в чудо не вірив.

Відчинивши двері в загальний кабінет політвідділу, я здивувався, зібрався весь відділ, і навіть секретниця, машиністка і бухгалтерша. Ті кому не вистачило де сісти стояли. З якого приводу, пронеслось в голові.

- Здравія желяю! - випалив і про всяк випадок виструнчився.

- Рослабся, старшина, - усміхнувся Остроухов.

Наперед виступив капітан Сердюк, урочисто розкрив теку. Нарешті второпав, всі присутні чекали на мене. Невже якась нагорода, наче й нема за що, подвигів за мною не водилося.

- Увага, слухай наказ, - почав капітан, далі йшов перелік урядових документів, і, нарешті, - старшину Петровського звільнити в запас.

Найщасливішої хвилини просто не придумати. Раділи і всі присутні. І такі вони стали мені рідними. Офіцери тисли руку, жінки навіть поцілували. Коли хвиля радісного збудження почала вщухати Долгоруков скомандував: «Товариші офіцери, до роботи, а тобі, старшина, три дні на збори». І тільки зараз я помітив, що в кімнаті не було начальника політвідділу полковника Кравцова.

- Знаю про що ти думаєш, - нахилився до мене майор Долгоруков, - це ми підгадали поки полковник відлетів у Москву на інструктаж, до речі, йому світить нова посада уже не в Будапешті, а в Празі, в новій групі військ.

Дні до від'їзду з Угорщини як в тумані. Прасувався мундир, чоботи, натирались значки і пряжка паска, вклеювався фотографіями і розмальовувався дембельський альбом. Та найбільша моя гордість - чорні погони і кашкет. В дивізії всі малинові, а я як вихованець і виходець з танкового полку, мав право на чорні.

В один з днів машиністка штабу непомітно вклала мені в руку записку: «Приходь попрощатися, Валя». Пригадалося кілька наших шалених побачень, за які розбирав і бив, просто по голові, сором, перед лейтенантом, редактором дивізійної газети «Гвардієць». Та вже коли дембель на носі, мабуть ризикну, тим паче лейтенант у відрядженні на центральному полігоні.

Вечорами просиджуючи на продуктовому складі в земляка Дрофи, теж дембеля, ділилися планами на цивілці. В такі хвилини у мене в душі виникала непевність і тривога, що робитиму після армії, чим займусь? Чіткої відповіді нуль. Та

я гнав ці думки куди подалі, приїду, буду розбиратись, всежтаки попереду воля, і це головне.

Настав час прощання. Розташований в центрі Кеєкімета і наглухо ві нього відгороджений, штабний квартал ожив. Дійство відбувалося всередині двору. Начальник штабу перевірів особисті речі, аби все було по інструкції. Кожному приписано два комплекти новенької натільної білизни, якої дембеля, всіма правдами і неправдами намагалися позбутися, запасні онучі, шинель змотана в скатку, і тому подібне.

Салага кіномеханік увімкнув «Марш слов'янки», на критому брезентом «Уралі» відкинули задній борт. Рукостискання, обійми, напутні слова, обіцянки писати. «Прощай друже, ти нам був за сина, - неголосно проказав майор Остроухов, - може колись згадаєш не злим тихим словом».

Не думав я, що можна так прикипіти до людей. Кілька разів непомітно зирив на жіночу половину штабу, її серед них не було. Може це й на краще. Вона заміжня жінка, виховує синочка.

Вартовий повільно відчинив важкі ворота. Вантажівка виїхала в місто. Снують по вулицях мадьяри і мадьярки, торгують крамнички, кав'ярні, яке їм діло до військової машини.

Вуличка від штабу до магістралі коротенька, обсажена каштанами. І тут я помітив за крайнім стовбуром тоненьку фігурку дружини лейтенанта-журналіста. Вчинила вона мудро, а то б не втрималась і кинулась при всіх в обійми. Наші погляди на хвильку зустрілися, переплилися, і ми кілька секунд вдивлялися в очі один одному. Боже, скільки було під

зламаними жіночими бровами непоправної печалі! Та вантажівка віддаляла нас і віддаляла.

Військовий дембельський ешелон на Радянський Союз формувався в старовинному місті Дебрецен. Сюди доставляли з військових частин звільнених у запас. Дальня околиця красивого європейського міста гула, як розбурханий вулик. До бетонної залізничної платформи, призначення якої розвантаження важкої бойової техніки, під'їздили вантажівки, й одразу котилося угорськими околицями міста, молодече «Ура!» Сотні солдатів, сержантів, молодих здорових мужиків, хвацько надіті кашкети, груди блищать від численних знаків, а бляхи на пасках – куди тій маршальській зірці, купалися в радощах.

Невідомо коли народ примудрився, а вже половина швендяла по платформі напідпитку. Начальник ешелону, товстий майор залізничник, з виразом на обличчі, «за що мені така кара», нетерпляче чекав коли всіх звезуть.

Дембеля кучкувалися по земляцьким зграям. Від мене вже не відходили Ларіонов, Дрофа, Штефан, Бугаков, віднайшлись брати Карманчуки, навіть Ільїн. Кияни чекали моїх організуючих розпоряджень. Мабуть впливали погони старшини.

Армія привчила, а інтернацький досвід підказував, необхідно, поки відбувається братання, зайняти вигідні місця у вагоні, попереду довга дорога.

У плацкартному ми окупували середину. Ільїн дістав з дембельської валізи трилітрову грілку з мадьярським вином. Компанія заволатала «Ура!»

Я дивився на земляків, половину їх пам'ятав ще з військоматівського двору, слухав про їхню службу, і не

вірилось, що кілька років тому всі вони були жовторотими призовниками.

- Приїдемо в Київ, я вас всіх до одного, сходу, з вокзалу, запрошую в самий шикарний ресторан Києва, - роздухарився підхмелілий Володя Бугаков, - ви знаєте, хто у мене батьки!

- Здогадуємось, якщо ти всю службу відбарабанив в оркестрі, та й і їх приїзд в полк пам'ятаємо.

- Оркестр-оркестром, а людина була поранена, - уточнив я, радіючи, що в хлопця на лобі шрам зовсім непомітний.

- А я у житті жодного разу не був в ресторані, - відверто зізнався Штефан.

- Ти що, справді, та кабак це - ельдорадо насолод, там дівок кругом доступних, - вдавав з себе всезнаючого Дрофа, ти хоч уявляєш, що на Хрещатику, в ресторані «Метро», в єдиному на весь Союз, баби танцюють з голими дійками.

- Не може бути! - дивувалися Карманчуки.

- Га, га, га! - вибухнув сміх.

Нарешті прозвучали три довгі протяжні гудки. Ешелон смикнувся і почав рухатись. По вагонах, з кінця в кінець розкотилося дружне «Ура!»

Отут уже народ дав волю своїм почуттям. Хтось напіввисунувшись у вагонне вікно, розмахував до нестями руками, комусь від крику зсудомило обличчя, хтось уже не в змозі кричати, просто вирячив очі і вив.

Дембельський ешелон просувався по Угорщині повільно, часто стояв на задвірках залізничних станцій, де менше народу. Іншого виходу не було, бо ця маса людей, з кожною годиною, ставала все більше по-звірячому непередбачуваною. Повальна п'янка продовжувалась, туалети перетворилися на зловонні

клоаки, подекуди спалахували бійки, кругом лежали купи сміття, деренчали пляшки.

Начальник ешелона по радіо закликав до порядку, погрожував, та його ніхто не слухав, тільки реготали молодими горлянками.

По вагонах прокотилось: «Місто Кішвардо, скоро Тиса, скоро кордон, приготуватись!» Про цю традицію перетину кордону дембелями я не знав. Всі взялися за валізи, діставали видані на дембель комплекти натільної валізни, і тільки-но перші вагони виїхали на залізничний міст, як вся білизна, під несамовиті крики, полетіла через вікна в Тису.

Білі кальсони й сорочки, махаючи штанинами і рукавами, наче крилами, летіли повітрям, сідали на гладку, темну поверхню каламутної ріки. За якусь хвилину все вкрилося білими плямами, спідня білизна висіла на риштуванні мосту, на прибережних кущах і деревах. В ешелоні скажена радість була через край, це означало, що ніхто їх уже не зможе повернути назад, в Угорщину на трикляту службу.

Я лежав на плацкартній полиці, перечікуючи третю добу дембельського пекла, і душа моя ніяк не могла набрати розгін, особливо після мітингу на рідній землі, в Чопі, який перетворився в звірячий розгул дембелів, з розгромом буфетів і ресторану, бійок з таможенниками.

Після зриву стопкрану, нас вже добу тримали в якомусь полі. Працювала прокуратура, бо когось прирізали.

Прогепав чоботами військовий супровід:

- Всім залишатись на місцях, це наказ!

- Що трапилось?

- Серйозна бійка, вагон на вагон пішов, когось наче викинули на рейки.

- Салаги зчепилися з дідами.

- Дембель живий, чи зарізало?

- Не знаємо, кому належить розбираються.

Мене заповонила дивна прострація. Пригадав слова ветерана якого привезли на мітинг в Чопі, і якому не дали виступити, а вдавили в стінку вокзала, аби не заважав біснுவатому натовпу, він тільки повторював: «інваліди душі, інваліди душі». Що він мав на увазі? Що служба душу деформувала, покалічила й спотворила. Де і коли це трапилось? Невже в армії? А як же я мріяв, у свій час, потрапити до неї. Ну й що тепер чекає мене? А нічого. Повертаюсь я в свою напів сім'ю, бо повної, ще кажуть класичної, в мене немає. Батько живе своїм життям, діду й бабі за сімдесят років, тепер стареньким самим потрібний догляд і поміч, брат тільки пішов служити в армію, і в мене, ні одягу, ні роботи, тільки кімната-клітинка в комуналці.

Через довгі три дні і три ночі, неголені, невмиті, охриплі від крику і смертельно втомлені від вина і безсоння, розмов і тупого чекання, ми нарешті ступили на асфальт дальньої платформи київського приміського вокзалу.

Шоста година ранку. Народ уже снував. Електрички вивергали з нутроців робітній люд. Всі поспішали невиспані, понурі, заглиблені у свої думки, нікому не було діла до цієї розхристаної ватаги у військовій формі. Не гриміли міддю оркестри, не кидалися в обійми рідні, цивільне життя не салютувало.

Вийшли на центральну привокзальну площу. Заклопотане місто явно мене не чекало, з вигляду було рідне і водночас чуже. Справа димить трубами ТЕЦ, зліва гуркоче цехами «Ленінська кузня», прямо вниз вулиця Комінтерна. Хлопці похапцем обмінювались телефонами й адресами, а в думках щось інше. Я відчув знайоме роздвоєння, хотілося скоріше потрапити в свою комуналку, але й прощатися з друзями було важко, наче ступаєш на кладку у невідоме і ніхто тобі не подасть руки у випадку втрати рівноваги.

Поруч пригальмувала «Волга». З неї вискочила в модному довгому пальті огрядна жінка і зашпортавшись у полах вдягачки, з материнським розпачем в голосі, і словами: «Вовчику, мій сину, мій котику, моя зіронько!» – кинулась на шию Бугакову. Той одразу обм'як, очі наповнились вологою. Водій авто підхопив його портфель, машина клацнула дверцятами і зникла в потоці транспорту.

- Ні тобі привіту, ні одвіту, наче й не було людини, – прокоментував Штефан, – а як же кабак?

- І не зустрінемося ми з ним ніколи, бо в нас різні орбіти, – підвів ризику Дрофа.

- Та ну вас, – незлобливо і відчужено проказав Ларіонов, – мені на Дорогожицьку.

- А нам на Печерськ, – об'єднались Штефан і Карманчуки.

- Тоді, хлопці, он іде мій трамвай, дев'ятий номер, – і я взявся за ручку свого дембельського портфеляки, в якому містився увесь мій скарб: полуверчик, придбаний на гонорари від публікацій в армійській пресі, всесезонний плащ покритий плівкою-болонью, і дбайливо збережені вирізки з моїх газетних

публікацій, та ще зошитки з дуже неправними, ні то оповіданнями, чи просто якимись історіями.

Повторилось те ж саме, що пережив прощаючись з інтернатом.

ПРИВІТ СВОБОДА

Довгих, майже два з половиною роки, мені здавалося, що коли потраплю додому, обніму бабуню й дідуню, скину шинелку... і настане не життя, а Рай: спи скільки душі завгодно, роби чого забажається, їж тільки те що любиш, красуні на вибір, життя як у кума короля.

Та омріяна роками, за колючим дротом військової частини, свобода, виявилась не солодкою цукеркою, а терпкою ягодою глodu. Дід і баба, може тому, що два з чимось роки не бачив, непоправно постаріли. Поїхати до батька в Миколаїв і жити у нього, правда, поки ніхто туди не запрошував, а самому не дуже хотілося нав'язуватись, бо від нього ні слуху ні духу, якась нашорошена мовчанка.

З усією силою постали нагальні і невідкладні питання: в що одягнутися, куди піти працювати, як жити? Скільки всього потрібно, а фундамента ніякого.

Пролетіли як в казковому калейдоскопі кілька днів ейфорії зустрічей з дворovими друзями, та кіношниками, я відчув і побачив, яка прірва, хай поки-що неширока, пролягла у всьому між ними і мною.

Зустрівся з однокласниками. Всі виживали як могли. Дехто захопився оковитою, хтось сидів, жінки тягнули на собі малих дітей і тим щасливі. Повезло, відносно, хто закінчив військові училища, і тепер перебував на службі: Миколі Маслаку, Степану Чарковському, Володимирі Маркову, їм держава забезпечила життєвий мінімум.

Я побував кілька разів в гостях у Володі Бугакова, у Штефана, мене пригощали смачними обідами, ми йшли в кіно, або на танці, дивувало, ніхто з них не збирався іти працювати. Батьки наполягали аби їх діти відпочивали після важких армійських трудів. Вразило, коли ми з Володьою виходили з його квартири, мама тихенько вклала йому в руку двадцятку, а батько, щоб матір не бачила, десятку. За тридцятку можна і в ресторан завітись. Куди мені проти нього.

Взяти хоча б мій дім і двір: в Артема предок старий більшовик, пише книги, мати провідний спеціаліст Держплану, у Миколи Чоботарьова батько академік директор інституту горентології, Наталка Умовіст - батько академік, Земсков - батько професор, красуні Тамара і Валя Поліщуки з того ж тіста. Їм не потрібно думати про хліб насущний.

Здав у комісійку придбаний в Угорщині полувер, виручив сорок карбованців, ми з Савицьким Артемом, моїм найближчим друзякою, завіялись в ресторан «Метро», відсв'ятували моє повернення. Він студент п'ятикурсник, лекції, постійно зайнятий, а ходити з ним по вихідним студентськими клубами не випадало, по причині відсутності пеньонзи.

Я лежав на своєму старому розкладному кріслі. На відстані витягнутої руки, з дошок, сколочено щось подібне до письмового столу, поруч вузенький сервант, облізлий і обколупаний, в кутку шириною в півметра шафа. В ній плащ з болонії, придбаний в Угорщині, і блакитний костюмчик, пошитий до випускного інтернатом. Звісно він став затісним, але коли не застібати гудзиків, то одягти можна. Кілька сіреньких сорочок, робочі штанці, купка перештопаних бабунею шкарпеток, якісь жовті тухольки і дембельська військова форма. Правда,

ще кілька десятків книжок по кіно і поетичних метеликів, котрі я скуповував в книгарнях ще до служби. Добре що брат Вододя в армії, інакше ми б вдвох тут не помістилися.

Отак лежав і роздумував, аби жити потрібно іти на роботу. Повернутися на кіностудію, візьмуть залюбки, але ж там постійні відрядження, а як готуватися до вступу в інститут у поїздках. Тільки вища освіта відкриє мені шлях до нормального життя.

Легко думати й говорити, а як же важко відмовитись від спокус і принад розгульного спілкування з друзями і дівчатами, проміняти його на щоденне, занудне, штудіювання підручників. Розум підказував, годі, ти вже добряче потинявся Києвом: з Булгаковим по кабаках, правда за його рахунок, з Артемом по студентських кафе, з Юрком Сошкою по дарницькому жіночому гуртожитку, з однокласниками по забігайлівках та інших злачних місцях.

Незчувся як назнайомився з дівчатами: Оля Володіна – онучка міністра Федорова, Олена Лісицина – донька циркових артистів, Рімма – студентка Казанської консерваторії, навіть швея з фабрики Смірнова Ласточкина, батьки якої проживали в селі. Та всі вони мене якось не гріли, не було счіплення душами.

Десь взялися перші борги, а віддавати нічим, плисти за течією – затагне по самі вуха, а там і до криміналу один крок. Спробував кілька варіантів підробітку. Походив три дні у Лавру, в художню майстерню, натурщиком. Спочатку цікаво, а потім скучно і втомливо, протягом трьох-чотирьох годин сидіти, або стояти завмерливо. До того ж мені здалося, що я малюю краще ніж половина тих студентів. Рідна сестра бабуні,

моя улюблена родичка Устина Василівна, яка проживала біля Золотих воріт, порекомендувала зайти в Гідрометцентр, який розташувався неподалік. Там студентам дипломникам потрібно переписувати величезні таблиці температурних показників. Я взявся, за одну таку таблицю платили п'ять карбованців, от думаю зрубаю грошків. А як сів дома за це крапання, то ледь до ранку переписав половину такої.

Почав прислухатися до радіо, по якому без кінця розхвалювались всесоюзні комсомольські будови, а може й справді, все покинути і податися кудись в тайгу на прокладку газопроводу чи нової залізниці, обіцяють можна гарно заробити. А як же навчання?

Щось в мені тоді відбулося, наче й не захворів, а нічого не хотілося. Кілька днів сидів у своїй кімнатці, ох як боляче приймати рішення про подальше життя, коли навколо стільки легеньких стежок в солодке, але ж одночасно й сумнівне. Надибав колись придбану у Волгограді книжку Джека Лондона «Мартін Іден», яка справила на мене в свій час глибоке враження, дістав з кутка, погортав, з болем усміхнувся. Потім вийшов наступного ранку на вулицю, і як радили у военкоматі, коли ставав на облік, мов, почніть з робітничої професії, це вам, ох як згодиться потім, пішов Червоноармійською до палацу «Україна», за ним розташований військовий завод «Комуніст», трохи постояв, подумав, і подав документи у відділ кадрів. За три тижні – час оформлення допуску до державних таємниць – я став слюсарем-складальником у четвертому цеху цього заводу.

Так після армії, попивши хмільногіркої свободи, впрягся в лямку свого життя, стоїчно тягти аж до дев'яносто шести років, як навіщували мені в дитинстві циганки.

НА ТРЬОХ РОБОТАХ

Завод «Комуніст», разом з такими відомими київськими заводами як «Арсенал» та імені Артема, забезпечували ракетами різного класу авіацію Радянського Союзу. Тисячі робітників, конструкторське бюро, свій технікум, гуртожитки, буяло комсомольське життя. Мене одразу обрали членом комсомольського бюро цеху, бо у військовому квитку записано: спеціальність на випадок війни – секретар комітету комсомолу полку. Відкривалась блискуча комсомольська кар'єра, за рік я міг стати членом райкому комсомолу, і пішло б, і поїхало. Чому через рік – бо за цей час я мав стати партійним, для кар'єри це неодмінна умова.

Володя Шапошников, особіст з яким я служив в штабі дивізії в Кічкіметі, теж одразу пішов зі мною на «Комуніст» закласти гарні підвалини біографії, аякже, висуванець з робітничого класу. За рік подався у міліцію, швиденько розлучився з першою дружиною з простої сім'ї, оженився на доньці міліцейського генерала, закінчив юридичний, і уже в дев'яностому році став полковником, начальником міліції столиці України. Якби не трагічний випадок на полюванні, його випадково застрелили з карабіна, був би генералом. Подумати тільки – який маразм, переважали не здібності і талант до чогось, а запис у біографії про те, що ти з робітників, хоч Володя любив той завод, як заєць стоп-сигнал. І взагалі, трагічний випадок з ним на полюванні, каламутний.

Одним словом для мене відкривалась перспектива стати успішною радянською людиною. Але я нікому не зізнавався, що робота на заводі для мене тимчасова ради зарплати, дев'яносто

на руки, для початківця це зовсім непогано, що моя мрія театральний інститут, кінорежисура.

Начальником четвертого цеху був відомий інженер у ракетобудуванні, єврей, Кобрін. Глянувши уважно на мене, сказав: «З голоду у нас не помреш, тільки не бери прикладу з лін'ятяг». По десяткові років, на початку вісімдесятих, він висловив намір виїхати в Ізраїль, людину звідусюд повиганяли, за кордон не випустили. Я потім зустрів його на Володимирському ринку, зовсім старий чоловік, торгував господарськими дрібничками.

Мене поставили учнем до молодого, але досвідченого слюсаря Миколи Самойлюка. У нього був друг, працював настройщиком гіроскопів в нашому цеху, Гриша Лебеденець. Калоритнішої пари друзів я не зустрічав. Микола міцний чолов'яга, а Гриша то просто атлант. Обое селюки.

Одного разу ми втрюх забрели в старий палац спорту, що перед центральним стадіоном (потім він згорів і зараз на тому місці готель «Спорт»). Проходили якісь змагання з вільної боротьби, вхід безкоштовний. Тільки ми сіли на трибуні, ще не встигли роздивитись, як підходить хтось з тренерів і запрошує поборотися на килим Гришу. Ми в один голос, мов, він не знає правил і прийомів, чоловік пообіцяв нам пляшку якщо умовимо друга. Знайшли Гришуні борцівку і він вийшов на килим проти, потім виявилось, майстра спорту. Як прихопив наш друг залізними руками цього майстра, з того ледь не потекло. Спеціалісти йшли потім за Гришою аж до гуртожитку, умовляли зайнятися боротьбою, обіцяли золоті гори, та природна лінь, горілка, дівчата, тримали над ним гору. Скільки ще пропало в народі справжніх талантів.

От ці двоє наставників, Микола і Гриша, взяли наді мною шефство. В мозку у них було день і ніч тільки одне: де взяти грошей на випивку, хоч заробляли обое добряче, далі на порядку денному одвічна потреба – гарна молодиця. Обидва холостяки, здоров`я вистачало. І що в них жіноцтво віднаходило крім бичачої сили, не розумію до цього часу. Я бачив, що до добра вони мене не доведуть, почав потроху від них відходити.

У цеху мені все подобалось. Абсолютна чистота, в білому халаті, скляні шафи з інструментом, скляний стіл. На початку навіть розпирало від гордоців, зачарований хвалько з мене ще не вивітрився, дивіться й знайте, я прилучений до державної таємниці, своїми руками збираю головну частину ракети повітря-повітря, катушку і вмонтовую в неї гіроскоп. Ідеш було вулицею серед простих громадян-перехожих, і так хочеться щоб вони знали, з ким перебувають поруч. Потім звик до своєї роботи.

Платили відродно, в залежності скільки зберу за місяць виробів. Кобрін давав підробіток, десятку за маркування гіроскопів і обтікачів. Півсотні з зарплатні я давав бабуні з дідом, а того, що залишалось, хронічно не вистачало ні на що. Найдешевше зимове, а то навіть осіннє пальтечко коштувало сто сорок карбованців, натомість перебивався балонієвим плащем. Нагально потрібно якісь черевики і костюм. Прийшлося віднайти ще кілька робіт. Крутився як білка в колесі. Просто не віриться, що був здатний на таке.

Та все по-порядку, мій рядовий робочий день.

Прокидався під дзенькіт старого бабуніного будильника о шостій ранку. Сонний біг в туалет, бо по миті сусіди

влаштують там чергу. Там де не зайнятий вмивальник: чи на кухні, чи у ванній - вмивався. Застеляти особливо не було чого, просто складав крісло, разом з сіреним простирадлом і вичовганою ковдрою. Кидав до рота шматок хліба, діставав за вікном пляшку молока з широким горлом, зараз таких не випускають, робив кілька ковтків і на завод.

По Червоноармійській ходили три тролейбусних маршрути: перший, десятий і дванадцятий. Люди вранці висіли в дверях тролейбусів виноградними гронами. Мені всього дві зупинки, тому їх пробігав. Чергу на прохідній вистоював, тут уже нікуди не дінешся. Одного разу забув дома перепустку, натерпівся такого!

Нарешті заспаний вохривець внутрішньої охорони, на вході в цех, махає рукою і потрапляю в передбанник, перевдягаюсь у білий халат і білий капорець на голову. Гардероб слугував для всіх клубом, їдальньою, хто брав з собою тормазок, курилкою, де травились анекдоти і оповідались всілякі ймовірні і неймовірні історії. Тут в обід приховано випивалися п'ятдесят грамів спирту, який щодня видавали для протирання робочого місця і слюсарного інструменту. Мій забирали наставники. Спочатку, я наївний, отримавши його, старанно протирав свій робочий стіл, шафу, інструмент, бо пам'ятав вказівки Кобріна, що в ракеті зайва порошок, може стати причиною відхилення траєкторії польоту. Кілька днів мужики невдоволено косились на мене, і дивились як на пришелепкуватого, як я обтираю все спиртом, аж поки у них не урвався терпець, і не роз'яснили мені популярно, підловивши в передбаннику, що таке теорія, а що є практика.

А які колоритні перемовини, під час перевдягання, з жіночою половиною гардеропу, заслухаєшся. При бажанні, можна бути проінформованим про всі сімейні негаразди, секрети, хибні звички і вчинки, колег і колежанок по цеху.

Підходить обідня перерва. Якщо мається в кишені карбованець іду в їдальню, що траплялося рідко, якщо двадцять копійок, то ми з Гришком і Миколою виходимо за прохідну, спускаємось на Володимирський ринок, купуємо на десять копійок склянку томатного соку і на вісім - два пиріжки з капустою чи горохом. Смакота, супер-пупер. Дві копійки залишається ще в резерві. Інколи в томатний сік хлопці добавляли собі трохи чудом зекономленого спирту. Смачні і теплі пиріжки, сік не розбавлений водою, я до цього часу згадую.

Під кінець робочого дня, з метою першим вискочити з цеху, непомітно складаю інструмент, ховаю в шафу, аби скоріше проскочити прохідну і встигнути на другу роботу, на винно-розливний завод. Хоч на прохідній і передбачено десяток кабін з вертушками, та наплив робочого люду призводить до заторів. Особливо коли хтось попався на крадіжці. Здавалося військовий завод, дисципліна, порядок, а народ тягнув все підряд. Такі створила умови життя радянська влада, що селянин не йшов у поле без мішка, а робітник тягнув що бачив, від мотка дроту до маленької гаечки.

Були на заводі і в цеху фахівці цієї справи. Навіть генії дрібної крадіжки. Наш цеховий слюсар Іван Яценко являвся одним з таких. Маленького зросту, повненький сорокарічний холостяк, проживав у заводському гуртожитку, косив під простака. Він міг винести під піджаком цілі вузли потрібних

механізмів. Бувало обмотається екранованим дротом, а це неабиякий дефіцит, накрутить на черево, ледь сорочка застібається, і проходить прохідну запросто.

Так от, проскакую прохідну і за кілька кварталів від заводу, уже без вертушок, потрапляю на іншу територію іншого підприємства. Тут я влаштувався, по блату, вантажником у розливочний цех.

Уявіть собі, напівтемне приміщення в якому горить тільки кожна друга чи третя лампочка, довгий конвеєр, по ньому сунуть ящики з вином. Пообіч стоять жінки і промацують кожної пляшки горло, аби не пропустити корок, що не залитий сургучем. Нас кілька чоловік вантажників, підхоплюємо ящики з конвеєра і вантажимо на машини чи у фури.

Назвати цих жінок і мужиків колоритним колективом, це нічого не сказати. Таких п'яниць треба ще пошукати. Причому тримали у вантажниках ще більш-менш міцних алкашів, бо кінчений алкоголь уже не в змозі підняти ящика. Плинність кадрів офіногенна. Нормальна людина туди просто не піде працювати. Якщо вантажник випустив ящика з рук, або впав з ним - адью, ти вільний на чотири сторони. Я тверезого тут ніколи нікого не бачив. А яких тільки там не малося несподіваних і дивних фігур, від колишніх директорів до відомих спортсменів. Заправляв всіма в цеху чоловік, якого всі безапеляційно слухались. Він вів облік зробленого, він виплачував у кінці місяця гроші налічнякам.

Запам'ятався один з футболістів Київського «Динамо» п'ятдесятих років - не хочу його називати, бо поважаю і «Динамо» і цього футболіста. Він цілими тижнями проживав у цеху, в закапелку за ящиками в кублі з ганчір'я, там і

пролежував у п'яній нірвані. Тримали його як реліквію. Як не згадати геніальну інтермедію письменника Жванецького про збори на лікерогорілчаному заводі. Я коли почув цей твір, мене аж підкинуло, як точно відтворено ситуацію.

В пам'яті спливає один алкаш. Приходив у брудній, білій, пожмаканій, заплямованій торішнім соусом, протертій на ліктях і комірці - сорочці. Проте завжди з метеликом під підборіддям. І так вже з нього глузували, та він не звертав на це уваги: його зір і все ество прагнуло одного - дотягтися до пляшки з дешевим шмурдяком. Як тільки приймав на груди грамів двісті, одразу добрішав, в очах з'являлась осмисленість, починав свій лікнеп, втовкмачувати хімічні формули того чи іншого напою. Його так і прозивали, «Хіміком».

В цеху завжди від рожевого і білого портвейнів тхнуло смаленою пробкою і сіркою, я єдиний хто не прилучався до цієї гидоти. Старшому це сподобалось і він ходив за мною хвостиком, умовляючи перейти до нього бригадиром вантажників. Я навідріз відмовлявся, мати справу з таким контингентом дуже скоро станеш дебілом. Правда він натякав мені про якісь ліві заробітки. І саме це мене насторожувало.

Неподобалось і те, що я роблю з ящиком дві ходки, а п'яниці ледь одну. Тоді я не полінувався і порахував скільки приблизно за зміну ми знімаємо ящиків з конвеєра. Вийшло півтори тисячі. Поділив на десять вантажників. Кожному по півтори сотні. Домігся від начальника цеху, що чесно знімаю за зміну цю кількість ящиків, завантажую на авто чи складаю на піддон, і йду додому.

Заробляв я за місяць такої роботи сімдесят рублів.

Отак, відпрацювавши першу зміну на «Комуністі», другу на винзаводі, натягавшись ящиків, виповзав я на білий світ, часто-густо уже лежала нічна темрява. Ноги гудуть, спину ламає, в животі пусто. Якщо не дуже пізно, то домовившись по телефону, йшов до своєї майбутньої дружини на побачення, а як нічне місто завсім бралось тишою, то чалапав на площу імені Дзержинського, від неї трохи вище бульваром Сорокаріччя Жовтня, на третю роботу.

Третя робота мені в кайф. Нічний сторож-вантажник в молочному магазині. Підігнав її колега по цеху Борис Поліський. Син майора міліції. Батько спеціально влаштував його на завод, аби в робочому колективі його виховували в строгості, а то де б він не з'являвся, одразу лунав сміх, безперестанку сипав анекдотами, а вже підколоти когось – його цукерками не годуй. Ми одразу здружилися, він знав мій матеріальний стан, тому і запропонував через якусь родичку на місяць підробити. Я зустрівся з директрисою, вона видала мені ключі від торговельного закладу, проінструктувала що потрібно робити і все. Я приходив пізно увечері до молочного, відчиняв чорний вхід, брав у комірчині матрац, кидав на дерев'яний піддон з під ящиків і лягав спати. О пів-на-п'яту ранку під'їздила машина навантажена молочними продуктами. Водій стукав у двері, будив мене, я відчиняв рампу і розвантажував ящики з молоком, сметаною, сирками, кефіром. Закидав йому в будку пусту тару, він їхав собі далі, а я ставав вільний як птах. Міг доспати в магазині, міг піти на якусь годину додому в свою комуналку. З дозволу директриси, після розвантаження товару, я мав право випити літрову пляшку молока безкоштовно.

Як правило, я брав її з собою додому. Половину відливав діду з бабою, половину випивав сам на сніданок.

Одного разу я настільки втопився, що не пішов ранюсінько додому, а заснув на своєму матраці так міцно, що й незчувсь, як прийшов на роботу персонал молочного. Прокинувся вже коли потрібно не йти, а бігти на завод. Підхопився, глянув на годинник – жах, за десять хвилин маю пройти прохідну. Вибігаю з магазину, а продавчині всучили мені до рук якийсь кульок. Коли я його розгорнув, уже в передбаннику цеху, то аж зацікавився. В ньому лежало два кільця молочної ковбаси, декілька пачок сиру, і упаковка сметани. Ох і пообідав я з хлопцями в той день гарно.

Через кілька місяців такої роботи одяг на мені висів як на кілочку. Спасло те, що в молочний магазин повернувся після сесії студент, а розливочний цех накрив «ОБХС».

В тому тисяча дев'ятсот шістдесят дев'ятому році все погане, вдале, сокровенне і не дуже, місцями навіть визначальне в моїй долі, зійшло до купи. Розуміння цього прийшло через багато років, ну а поки..

Ранньої весни, у вихідний, я кудись збирався. Вже обзавівся недорогими тухольками, зеленуватими штанами, благо заробив, і звісно мій закордонний, угорський, балонієвий плащ. Шукаючи пару свіжих шкарпеток відчинив дверцята письмового столу і висунув нижню шухляду. Взяв до рук поживклу пухленьку теку, в яку я перед армією склав свої особисті щоденники, зошитки з невправними віршами і оповіданнями, зачитався, і тут в мені з'яснило: чого я стримую в собі бажання писати, інколи навіть сам себе не розумію, що коїться зі мною, а це ж воно, невтримний потяг

викласти думку чи настрої на папері, чому відкладаю на потім, розмінююсь на сумнівні тиняння з друзями. Я ж до армії ходив на літературний гурток при бібліотеці імені Лізи Чайкіної, поруч з оперним театром. Керував літстудією обдарований, тоді студент, нині відомий перекладач, поет, публіцист Сергій Борщевський. А ще відвідував літстудію при Жовтневому палаці. Писав якісь тексти, зачитував, обговорювали їх, не дуже вихвалювали, але і не лаяли.

В той день я плюнув на гольки, пішов у канцтовари, що в пасажі навпроти кіотеатру Київ, на грошки які були, придбав кілька товстих загальних зошитів і упаковку чистого паперу та й засів за свою першу повість «Дев'ятнадцята осінь», яка побачила світ аж у тисяча дев'ятсот вісімдесят восьмому році. Дряпав ночами ручкою, олівцями, і недосяжною мрією стала звичайна друкарська машинка. Паралельно з творчими потугами капітально розвернув підготовку до вступних екзаменів до театрального інституту на режисерський факультет. Взяв великий аркуш ватману, розкреслив: по горизонталі предмети для вивчення, по вертикалі в який строк той чи інший розділ має бути пророблений, паралельно цій вертикалі розмітив століття й десятиліття, аби уявляти що діялось в державі при житті Івана Грозного, Котляревського чи Яновського. Виходила цілісна картина розуміння глибинних зв'язків історії, політики, мистецтва. Вирішив, якщо щось забуду чи не знатиму, то хоч розповім про час, в якому відбувалася та чи інша подія, або написаний твір. Головне на екзамені не мовчати.

ОДРУЖЕННЯ

Під кінець двадцятого століття, досліджуючи свій родовід, коли більш-менш в ньому розібрався, вразило одне відкриття. Виявляється – моїй прабабуні Волконській Варварі Іванівні, потім по чоловіку вона була Терлецькою, а тоді моїй рідній бабуні, по діду Піотровській, а тоді її сину, моєму батькові Євгену, завжди рідні ставали на перешкоді до власного вибору з ким створювати сім'ю. Подібне не минуло і мене. Причому це не просто легке невдоволення обраним кандидатом в женихи чи наречені, а категоричне неприйняття рідними батьками судженого чи молодої. І що цікаво, кожний наступний чи наступна, забували які горювання він терпів від несприйняття рідними персони обраної серцем і вчиняв так по відношенню до своїх дітей.

Таке враження, що в цьому питанні нашому розгалуженому роду, і мені, як його продовжувачу, щось пороблено.

Уявіть собі: моя прабабуня закохалася в молодого красивого управителя їхнього маєтку, та чоловік був не з багатих. Її батько, аби перешкодити майбутньому шлюбу, швиденько оженив цього управителя на доньці сусідського поміщика. Варвара узнала про це в останній день, коли молоді поїхали до церкви. Кинулась з дому і побігла навперейми шлюбному кортежу. Зупиняючи цуг, попала під коней, у підсумку скалічена нога. Потім батечко підшукав своїй кульгавенькій доні поміщика Терлецького, старшого, небагатого, зате знатного.

Бабуня моя Соня Терлецька, росіянка, православної віри, полюбилася з моїм дідом католиком з Бердичева. Родина мого

діда не давала згоди на шлюб, аж поки бабуня не перехрестилася в католицьку віру.

Батько мій, після надскладних життєвих колізій, покохав дівчину з села Багачівка, Звенигородського району, Черкаської області, мою маму. Вони забажали взяти шлюб. Та коли бабуня дізналася про це, то одразу відмовилась благословити. Аякже, нащадок такого роду і бере в дружини просту селянку. І це при тому, що сама висить у сталінського режима на волосині, без чоловіка, без житла. Молоді не послухались і розписалися. Жити випадало тільки в селі, бо дід, на той час, ще сидів у сталінському концтаборі, а київську квартиру реквізувало НКВД.

Мяко сказати, не оминули й мене в цьому питанні складнощі. Неприємна традиція продовжилась. Та про це згодом.

У вихідні збиралася наша дворова компанія. Часто приєднувались друзі друзів. Слухали закордонну супермузику, від Френка Сінатри до Бітлів, ходили в кіно, або просто теревенили. Зараз здається, що той час, попри всілякі проблеми матеріального порядку, був самим безтурботним і золотим у моєму житті.

Тоді і трапилось моє знайомство з Людмилою, моєю майбутньою дружиною. Подруга моєї сусідки по комуналці, про яку я до армії не знав. Прийшла раз-другий увечері до приятельки в гості, ми грали в карти, говорили про все і ні про що. Якщо глянути збоку, чорнява, худенька, зачіска «під Бабету», персонаж відомої тоді і дуже популярної французької акторки з зачіскою під футбольний м'яч. Згодом я відчув у її характері приховану упертість, а будучи сам за знаком зодіаку Козерогом, я не міг змиритися, що є хтось ще впертіший від

мене. Може з цього і почав виявлятися мій інтерес до цієї дівчини.

Коли я став виділяти увагою Мілу з-поміж інших, сусідка, її подруга, одразу стала в цій справі моєю повіреною. І, знову-ж-таки, нічого занадто серйозного у мене не було в голові і я не будував далеких планів.

Часто думаю, чому майже всі відомі письменники, артисти, художники, вчені, політичні діячі, та навіть люди простіші, у своїх щоденниках чи спогадах, в більшості, уникають розповідей про своїх дружин або чоловіків. Не торкаються найпотаємнішого, визначальних струн кохання. Може тому, що там співіснують надлюдські закоханості і зради, рішучі, часом безшабашні, кроки і гіркі помилки, про які ніхто не має знати, і в яких сам собі не наважуєшся зізнатися. Виходить існує табу на щось особливе особисте. Будь хто просто не бажає оголюватись до останньої нитки, простіше робити вигляд, що в тебе міцний сімейний тил.

Якось поет Дмитро Чередніченко, з яким я мав щасливу нагоду кількарічного спілкування, ми разом працювали у видавництві «Молодь», сказав, що кохання і розчарування поєднані в одному цілому. Я йому повірив, бо людина з досвідом, багато разів офіційно уклала шлюб. Але це було потім.

Тоді в моєму житті все закрутилося, завихрилося у такому неконтрольованому вирі, що не траплялося навіть вільної хвилини, аби зупинитися, огледітися, порозмислити, спокійно проаналізувати. Я ходив на побачення. Кожного разу вона мені відмовляла в наступній зустрічі, я ж настирливо випрошував.

Бувало цілими годинами ми сперечалися, і врешті-решт вона давала згоду.

А ще, і це мабуть головне, моя бабуня категорично не сприймала мою обраницю. Затялась на своєму, вона тобі не пара. Тут, в силу свого світогляду, інтернацького виховання, побудованого на засадах, рівності всіх на землі, і справедливості, я ніяк не міг з нею погодитись, не можна комусь нав'язувати свою волю. Можна сказати у мене пішло на принцип.

А ще, коли я побував у майбутньої дружини дома, то побачив, що її сім'я жила скромно. В недавно отриманій квартирі, не було практично меблів. Спали на підлозі. Мати давно розлучилася з батьком, проживала з ними ще бабуня. Практично її мама тягла на собі всю родину. Це на мене позитивно вплинуло, не тому, що люди жили незаможно, а тому що мені рівня.

Як уже відбулось моє освідчення не пам'ятаю. Колейдоскоп подій і змін закрутився, і зупинити його вже не під силу нікому.

З бабою і дідом я обірвав стосунки. Стало очевидно - бабуня ніколи не дасть згоду на мій шлюб. Дід мовчав, але тримався бабиної позиції. Отже, весілля відбудеться без найдорожчих для мене людей.

Написав я великого листа до Миколаєва батькові, в ньому все виклав не приховуючи. Довго і з нетерпінням чекав відповіді, та так і не дочекався. Про нього я погано не думав, тому і не образився, списав все на їх вічні нестатки.

Нарешті, втомившись від невизначеності, я попросив у мами руки її доні. Майбутня теща не вагаючись дала згоду на наш шлюб.

З Лількою Матвіївною, домовились про зустріч без свідків. Наступного дня поїхав на площу Дзержинського. За розмовою, й не помітили, як пройшли всю вулицю Червоноармійську. Я чесно і відверто розповів їй все про себе, про діда й бабу, батька, мачуху, брата. Вона уважно, і з розумінням слухала. На обличчі ні осуду, ні відкритого невдоволення, і я проникся до неї довірою. Я вперше відчув, поки що інтуїтивно, батьківську турботу дорослої людини про мене. До цього такого відчуття я не звідував.

Я не уявляв яким буде наше весілля, хто буде на нього запрошений, де взяти грошей, де ми будемо потім жити, і головне – як здолати всі ці труднощі.

От і виходило, як і до цього часу, що на фінішній прямій мого холостяцького життя, я один. Ніякої підтримки рідних і друзів. По ночам такий брав сум за душу. Хіба я мріяв про подібне?

Та тільки сходило сонце і перші промінчики торкалися віконної квартирки, цей сум ховався у далекий закуток душі, оживала віра в гарне, прекрасне майбутнє, затуляла собою всі сумніви, і примушувала переконуватись, що більше їм вороття в моє серце не буде. Я всім доведу, що був правий, а вони всі помилялися. Кому, і що, я доводив, до цього часу не розумію.

Саме ж весілля було скромним і по-домашньому гарним. Красива машина, центральний палац одруження, фотографування, шампанське. Одну кімнату квартири повністю звільнили для празникового столу. Як там змогло поміститися аж двадцять з

чимось чоловік? З мого боку на св'яті нікого, за свідка Борис Поліський. Кращий друг Артем Савицький поїхав на збори в Крим з командою регбістів політехнічного інституту. Найбільше я боявся, аби чисельні родичі дружини не почали, на підпитку, розпитувати про відсутніх родичів з мого боку.

Питання де нам мешкати гостро не стояло. Вочевидь ясно, щоб оселитися в моїй кімнаті, в комунальній квартирі, моя половина й чути не хотіла. Сусідство моєї бабуні її ніяк не влаштовувало, а ще уявити їх двох на комунальній кухні за одною газовою плитою, чи кухонним столиком годі було й думати. Мені нічого не залишалось, як піти в прийми. Слово це звучить не вельми приємно, наче пішов жити в тюрму. Та я такого ніколи там не відчував. Склалося абсолютно доброзичливе ставлення рідних дружини до мене.

Я на довгу купу років перервав свої стосунки з дідом, бабою і батьком. Дивно, що й душа перестала скиглити про мое сиріцтво, так, промайне колись думочка-згадка про них, і полетіла кудись у вирій, аж поки не отримав телеграму про смертельну хворобу батька.

З РЕЖИСЕРА НА ЖУРНАЛІСТА

І поніс я в черговий раз свої документи в приймальну комісію театрального інституту. Цегляний навчальний корпус на Львівській площі навіював невпевненість і страх. Коридори й аудиторії пусті й насторожені, абітурієнти налякані. Перша офіційна співбесіда, де можуть запропонувати прочитати вірш чи уривок прози, або поставити непросте запитання, всі не на жарт хвилюються. До армії я вже проходив таке, тоді виручило, на мою думку, те, що я прочитав власного вірша, а тепер вивчив напам'ять Франка «Каменярі». Звідкіля мені було знати, що кожний другий абітурієнт підготував саме цю поезію. Вирішив, що приголомшу комісію експресією, коли дома його декламував, то крутив над головою важенну гантелю, аби передати надлюдські зусилля, напругу, і віру в прекрасне майбутнє, тоді висока комісія переконається у моїх режисерських й акторських здібностях.

Вийшло те, чого не чекав. Поважний, сивий, відомий театральний режисер, голова приймальної комісії, дістав теку з вирізками моїх газетних публікацій, а це вимога для всіх хто вступає подати свої творчі доробки, розкрив. Я зрадив: там же вирізка з моїм оповіданням, там на цілий газетний розворот публікація про мене, який я вправний армійський інструктор по комсомолу. Ну, думаю, пішло в масть, тепер вони більше знають про мою особу, і я точно буду допущений до екзаменів, а голова з обуренням:

- Шановні члени комісії, перед вами людина без скромності, хвалько, мов читайте який я герой, - він розвернув саме ту

газету і з тим матеріалом, де йшлося про мою успішну службу,
- одразу попереджаю, таким не місце в стінах нашого вузу.

Я у відповідь спантеличено й розгублено, мов, там маються
й мої оповідання, новели, та інші друковані матеріали, та
куди там, сказали «дякуємо», і попросили з аудиторії.

Те що не пройшов співбесіду і творчий конкурс, ясно. Що ж
робити далі? Прийдеться марнувати ще один рік, бо в інший вуз
подавати документи вже запізно. Стою, чекаю, аби забрати свою
теку, як виходить один з членів комісії, відомий актор, з
моїми паперами, і одразу до мене:

- Любий друже, не вішайте носа, я продивився все, що ви
нам подали, не гайте часу, вам потрібно йти на журналістику.

- Так в університеті вже не приймають документів, строки
вийшли.

- А нічого, голова тамтешньої комісії Кузьма Млинченко,
мій гарний товариш, я перетелефоную йому, візьме, так що
одразу й паняйте до нього.

Червоний корпус університету, ліве крило, перший поверх і
під вивіскою «Приймальна комісія» окремий вхід. Не
усвідомлюючи до кінця кроку, на який наважився, зайшов у
приміщення і став перед дверима голови. Той виявився людиною
середнього зросту, повнуватий, з доброю посмішкою. Погортав
мої вирізки з газет, довідки, вивчив анкету, і одразу:

- Нам такий треба, а то на стаціонарі одні бувші школярі
будуть, просто готовий староста, ви ж відслужили армію.

- Вибачте, я ще не склав екзамени, і можу я навчатись
тільки на вечірньому, чи заочному, бо одружений, скоро буде
дитина, потрібно працювати, а не сидіти у сім'ї на шиї.

- Жаль, жаль, - він ще раз уважно передивився мій атестат, потім з цікавинкою в очах, - а яку іноземну мову будете у нас складати, у вашому атестаті написано, що ви вивчали китайську?

Оце найбільше мене тривожило, в театральний іноземна не екзаменувалася.

- А не можна, аби оцінку з китайської перенесли з атестату в університетський екзаменаційний? Всерівно у вузі будьяку мову починають вивчати з початку, от я і вивчу.

- Ви все більше мені подобається, хоч я й пропрацював в стінах цього закладу кілька десятків років, і маю наукові звання, але такого оригінала ще не зустрічав, - і трохи подумавши, - для цього потрібний дозвіл самого міністра освіти, у вас батьки хто?

- Та немає в мене батьків, - відчувши куди він хилить, одразу вніс ясність.

- Ну, хлопче, а що ж мені записати, яку мову?

- Пишіть буду складати англійську.

- Ви або сміливий, або унікум, або ні те і не інше, буду за вас вболівати.

Дома, на сімейній нараді, вирішили найняти мені викладача з англійської мови, і за три тижні, що залишились до екзамену, маю підготуватись. Вихід один - вивчити як вірш напам'ять всі теми, які вимагаються на екзамені: «місто», «моя сім'я», і тому подібне, хай не буду знати що слова означають, зате на трієчку може й натягну.

В те літо я таки склав всі екзамени в університет, став студентом факультету журналістики, вечірнього відділення. З англійської мови отримав четвірку. А з Кузьмою Млинченком я

подружився, він вів наш курс. Через рік після закінчення, на його прохання, навіть прочитав з десяток лекцій заочникам, тема: «Видавнича справа». Отримав від нього пропозицію засісти за кандидатську, але власна творчість і робота у видавництві «Молодь» переважили. Не бачив я себе на викладацькій роботі, хоча спілкування з будьякою аудиторією мене ніколи не лякало.

ВИДАВНИЦТВО «МОЛОДЬ»

За вимогами того часу, ти не міг навчатися у вузі на певному факультеті вечірнього відділення, якщо не працював за аналогічним профілем. Слюсар-складальник на заводі «Комуніст» мені явно не підходив, потрібна робота в редакції газети чи журналу, може у видавництві, аби тільки творчий колектив. Пішовши у першу свою післяармійську відпустку, присв'ятив її пошукові будьякого місця за профілем навчання. Виявляється робота в гуманітарній сфері, враховуючи навіть малу зарплату, вважалася «тепленька», а претендентів з «блатними» батьками в столиці вистачало. Ніхто не хотів ставати на заводі до верстата, чи брати в руки заступа, хоч комуністична ідеологія вихваляла робочі професії на всі заставки. Зазвичай цю потребу народного господарства задовольняли вихідці з села.

В ті роки, система відносин між людьми, вже перейшла на принцип «ти мені - я тобі». В народі, ходова валюта розрахунку за послугу - могорич, директор будьякого магазину то дуже «шанована людина», св'ятого залишалось все менше й менше.

Моя теща відкопала в інституті математики якогось академіка, який у неї отоварювався взуттям, «ти мені, я тобі» я з ним зустрівся, переговорив, він мене одіслав до свого друга, завідуючого редакцією літератури для старшокласників у видавництві «Молодь», Федосенка Олексія Михайловича. Зустрівся з ним, той пішов до заступника директора видавництва по виробництву Дрозда Миколи Тимофійовича, він погодився взяти мене на посаду секретаря виробничого відділу.

Це найменша з посад, яку можна придумати, з зарплатою сімдесят карбованців. Прибиральниця і то мала більшу ставку.

Пішли ми з ним на співбесіду до директора видавництва Богдана Йосиповича Чайковського. Той перегорнув мої папери, уважно передивився і виніс вердикт: «Миколо, - звернувся він до Дрозда, - не крути, хлопець відслужив армію, створив сім'ю, а ти береш на сімдесят карбованців зарплатні, ми ж маємо вакантну посаду випускового виробничого відділу, то й оформляй».

Пропрацював я з Богданом Чайковським мало, ЦК його зняло, а з Миколою Тимофійовичем дружив не один десяток років, аж до його відходу в засвіти, у віці дев'яносто семи років.

Так я став випусковим видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь».

Обов'язки випускового не складні, по суті це кур'єр, котрий шмигає між видавництвом і друкарнями: здає відредаговані рукописи, художнє оформлення майбутньої книги, приносить готові верстки, сигнальні книг, копії накладних по вивозу тиражів з друкарень на книжкову базу і тому подібне.

З роботою мені поталанило, не тим що мало отримував на руки, а з унікальним колективом. В семи редакціях видавництва, виробничому відділі, художньому, бухгалтерії налічувалось біля ста працюючих, зате всі високоосвідчені, виховані, що не редактор - то письменник, або художник, не кажучи, що на кожному кроці автори, про яких тільки чув по радіо чи бачив по телевізору, а деяких, то й зовсім вивчав за шкільною програмою.

Видавництво займало п'ятий поверх і частину четвертого будинку на розі вулиці Пушкінської і Бальвара Шевченка. Офіційна адреса Пушкінська 28. Через вулицю готель «Україна».

Мали ще свій склад, на цій же вулиці, у підвалі навпроти резиденції керівника православної церкви Блаженішого Філарета.

Мені вдалося дослідити історію будинку в якому перебували видавці. До жовтневого перевороту в його підвалах виготовляли сейфи для київських банкірів і ювелірів, після, тут містилася школа, під час війни в ньому панував штаб німецької повітряної армії. Тоді ж німці і мадьяри встановили ліфт, яким ми всі щодня користувалися.

Приблизно в цей період життя я дізнався від своєї двоюрідної бабуні Устини Василівни, яка мешкала біля Золотих воріт, що в кварталі від моєї роботи, на вулиці Прорізній, бувшій Свердлова, навчався в школі мій батько. Виходило, що вся центральна частина Києва - район оперного театру, Золотоворотська, Ярославів вал, Чкалова, Прорізна, Володимирська, Пушкінська, Червоноармійська, Ділова, бульвар Шевченка, Жданова на Подолі, тісно пов'язані з біографіями моїх рідних і близьких родичів. Тут вони народжувались, мешкали, працювали, заарештовувались кедебіською сволотою, і ходили тисячі разів. Тепер я працюю в цьому районі.

Справжнє моє входження в колектив відбулося за місяць-другий, коли видавництво поїхало на екскурсію в Біловезьку пушу. Весна, автобус «ЛАЗ», з гаража ЦК комсомола, весело мчав по дорозі. Пасажири співали, сипали анекдотами, сміялися. Я скромненько сидів на задньому сидінні, придивлявся до колег в неробочій обстановці. Подобалась розкутість в поведінці, дотепність у розмовах, і якась вже зовсім домашня, сімейна атмосфера.

У якомусь містечку зробили зупинку, прямо біля місцевого ринку. Всі висипали з автобусу, розім'яти залякність тіла. Завредакцією Олександр Аврамчук, високий, молодий, стрункий, обличчя прикрашав тонкий породистий ніс, по всьому видно, майстер із жіночого питання, уздрів тир. Одразу оголосив конкурс на переможця в стрільбі з пневматичної гвинтівки, пообіцявши при цьому особистий приз. Всі загорілися і почалося. Визначилися перші лідери: Нона Тихонова – красуня, Юрій Попсуєнко – Редактор і перекладач, Віра Бусол – молодший редактор. І тут Аврамчук запримітив мене, витяг з групи вболівальників: «Як це молодий козарлюга, за плечима служба в армії, і не стріляє!» Довелос взяти гвинтівку.

Чесно кажу, я від себе такого не чекав. Всі три постріли в ціль, бляшані силуетики звірів беркицьнулись горілиць. Тепер Аврамчук оголосив другий тур серед лідерів. Підтягнувся на веселощі базарний народ, всі обступають, дають поради, підказують.

У кожного з трьох моїх суперників по одному промаху, у мене знову всі три в ціль. Явно моїм оком націлювався і керував стрільбою нечистий. Компанія переможно завонала: «Молодець, так тримати, нашого полку прибуло!»

Сашко підняв руку, припрошуючи всіх до спокою:

- Бачите який талант ми маємо, - очі його розгарячіло блищали від прийнятих в автобусі ста грамів, - сьогодні ти заслужив найкращу з наших дівчат. А тепер переходимо до головного призу. У мене в портфелі пляшка справжнього вірменського коньяку, презент автора, пропоную, хто підніме однією рукою рушницю і влучить в мішень, той стає її власником.

Народ захвилювався по-серйозному. Там де пахло спиртним, та ще й на шару, одразу проявився підвищений інтерес. Жінки відпали одразу, бо втримати гвинтівку однією рукою важко, мужики навпаки, висунулись наперед, а чим біс не шуткує, може й попаду. Я вагався, досвіду в таких стрільбах не було, та й не хотілося псувати досягнутого перед цим результатом.

Всі бажачі відстрілялися, ніхто не влучив. Сашко до мене, мов покажи клас.

- Люди добрі, це не моє, - кажу їм щиро, - я не професіонал.

- Ми теж не професіонали, давай, давай!

Підійшов, взяв гвинтівку, переломив, заклав кульку, повернув її в стан готовності до стрільби. Всі притихли, зачали дихання, я ж вибираю мішеньку яка побільше. Взяв правицею рушницю, важенька. Головне, думаю, не тягти з пострілом, а то рука не втримає. На якусь мить впіймав у приціл білу бомбочку і натиснув на курок.

Що відбулось наступної миті не передати й словами. Я вцілів. Переможний рев гурту рознісся по окрузі. Мене обступили, жінки чмокали на radoшах в щоки, чоловіки стискали в дружніх обіймах, наче це вони вцілили.

Автобус рушив далі. У всіх тільки й розмов про мій успіх. Я не звик до уваги на свою адресу, та ще й у такому добірному товаристві. Не буду приховувати, в глибині, в грудях, підкочували солодкі, млойні зашпори від приємності. І разом з тим, я не вмів ще себе вести в таких ситуаціях, сковував сором, я не знав що говорити, як себе тримати.

Аврамчук, під загальне схвалення пасажирів, дістав коньяк і повільно, урочисто, пішов у мій бік.

«Слава переможцю!» - загукав народ.

Мене від такої уваги ще більше кинуло в жар. Я взяв пляшку, розгублено кинув поглядом довкола, і видав:

- Бажаю розділити це з присутніми.

- Ура, наша людина!

Видавці дістали сидори, і коньяк розлетівся в один секунд. Оце і було, я вважаю, моїм входженням в колектив.

В тій першій, моїй ейфоричній, екскурсійній поїздці трапилась ще одна подія, порушення кордону великого й могутнього форпосту комунізму, несанкціонований перехід за межі Радянського Союзу. Могло здорово влетіти всім: організаторам поїздки, учасникам, керівникам видавництва, якби не взяв на себе всю відповідальність і провину Богдан Чайковський. Після ми відчули це в повній мірі, коли почався «розбір польоту» на всіх рівнях.

А вийшло так. Ми заїхали в Пущу, милуємося лісом, краєвидами. Серед цієї краси сіли під віковими деревами пообідати. Гарно так у кожного на душі, молода зелена трава, відбуваються проліски, цвітуть конвалії, цілюще повітря. Всі в захваті. Розпалили багаття, підсмажили на шпичаках сало, ковбасу, звісно і вино розливалось. На radoщах розвеселились, застрибали як молоді козлята. Згадавши дитинство, затіяли дорослі дяді і тьоті підліткову гру з м'ячем, лапту. Котрі програють, стають навколішки і везуть переможців на спині на той кінець галявини.

Та за двадцять хвилин всім вже було не до сміху. Звідкілясь налетіли прикордонники, оточили здоровезні пси, зброя наперевіс, загнали в автобус і доправили на заставу. Виявляється коли одна команда катала на спині іншу, то

зацепила якісь розтягнуті у траві дроти, і ті просигналили прикордонникам про перетин рубіжу з капіталістичним світом..

Поки Богдан Чайковський доводив начальнику застави хто ми такі, поки прикордонники телефонували в Київ, аби в ЦК комсомолу підтвердили, що мається таке видавництво, нас все-одно примусили повернутися в ліс, на ту галявину, і в деталях відтворити наші вибрики.

Цей момент запам'ятовся всім на все життя. Уявіть собі, директор видавництва, стає навколішки і везе на собі свого водія Віктора Косменка, редактор Юрій Авдеев редактрису Нону Тихонову, молодший редактор Світлана Пономар іде верхи на завої Федосенко, а зав кадрами Марія Павлівна на Ростиславі Ліпатові, майбутньому лауреатові Шевченківської премії.

Хто не брав участі у перегонах стояв на горбочку, затискаючи пельки, і давився від сміху.

Пізно вечором, а це був вихідний, прикордонна служба розшукала нарешті секретаря ЦК комсомолу з ідеології, і коли той підтвердив, що ми справді видавці, нам дозволили відбути додому. Виявляється ми в'їхали в приграничну закриту зону ще й без дозволу.

Керівникам видавництва, секретарю партійної організації, голові профкому, на бюро ЦК комсомолу, оголошено догани. Хоча весь склад бюро неабияк реготав, коли Чайковський розповідав про відтворення герців на галявині.

Після цієї поїздки я став повноправним членом колективу видавництва «Молодь».

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Нічого випадкового в цьому світі не трапляється. Повертаюся до недосяжних мрій і як вони збуваються. Інколи своїм розмисленням ми навіть цього не осягаємо. Пригадую себе в шестирічному віці, коли проживаючи в Городищі з бабунею і дідом, проходив повз будинок єдиного письменника в місті Івана Ле, мене завжди охоплював трепет перед цією загадковою людиною, про яку дорослі говорили притишено і з повагою, так хотілося хоч куточком ока побачити його. Одне чудернацьке прізвище Ле, чого варто. Самої садиби за двометровим непроглядним дерев'яним парканом не розгледіти, не те що зустріти письменника. Розказували, що у нього мається така машинка, єдина на все місто, називається телевизор, і він бачить через нього все, що діється в державі. На підтвердження своїм словам кивали на височенного дерев'яного стовпа посеред двору, і стирчаком дроту, мов, антена. Скільки не пантрував на вулиці біля його обістя, ховаючись за деревом, так ніколи цього чоловіка і не бачив, але про те, що письменник дуже рідкісна професія, оповита німбом втаємниченості, і якою володіють тільки обрані, запам'ятав на все життя.

Прошли роки, я вже був вихованцем київської школи-інтернату, і десь у класі шостому, мені з двома однокласницями, доручили поїхати у саму Спілку письменників, і запросити когось до школи на зустріч. Класна вихователька і старша піонервожата особисто перевірили акуратність нашого одягу, правильність пов'язаного піонерського червоного

галстука, в десяте втовкмачили яким спочатку їхати трамваєм, потім тролейбусом, видали проїзді і ми покотили.

Три, на вигляд зразкових піонера, стали в нерішучості перед масивними, різбленими з дерева, дверима. Дванадцята дня. Я взявся за ручку і відчинив їх. Широченні східці вгору, встелені килимом, стоїть бюст Шевченка, навколо квіти, і тиша. От і маєш, а де ж письменники?

Підійшов черговий і пояснив, що їх установа ожива в годин три-чотири дня, а зараз тут нікого нема. Ми вкрай розчаровані, як раптом він пригадав, що Андрій Самійлович Малишко здається у себе в кабінеті, працював всю ніч.

Сторожко піднімаємось на другий поверх. Височенна стеля приміщень оздоблена чудернацькими витворами дореволюційних архітекторів, на стінах портрети. Темні двері в залу прочинені. Нерішуче заходимо. Посередині довгий стіл і два крісла запнуті білими чохлами. В них втомлені дві особи, чоловік і жінка.

- Наталю, прокидайся, - звернувся Малишко до Забілої, - у нас ранні гості, - і потім до нас, - хто ви дітки і звідкіля?

- Нам доручили запросити в школу письменників, - виступив я наперед, бо мої дівчатка зовсім розгубилися.

- Зараз, зараз, дорогенькі, - він поворушився і під ногами задзеленчали кілька пустих пляшок з під шампанського. Нахилився, дістав з під крісла ще одну, налив у келих, випив, мабуть проясніло. Письменниця теж проявила до нас інтерес. І коли ми, перебиваючи один одного, переповіли мету нашої появи, широко заусміхалися.

Далі все відбувалося як у казці. Вислухавши, пообіцяли, що хтось обов'язково приїде у визначений день до інтернату, а

дізнавшись як ми добиралися зі Св'ятошина, Адрій Самійлович віддав команду і нас на його письменницькій «Победі» доставили до самісінького порогу школи. Від гордоців, що нас, через все місто, прокатали на легковушці, мої груди розпирало.

Плин часу замулив ці спогади, аж поки я не став працювати у видавництві і не почав виконувати деякі доручення головного редактора, занести якийсь рукопис чи книгу в партійний комітет Спілки, або в її приймальню. Ну, а вже коли у видавничому альманасі «Вітрила» з'явилось друком моє перше оповідання «Пес», яке дуже похвалив поет Микола Сом, почав нерішуче плекати думочку, що може і я колись стану членом вибраного товариства письменників.

Відтоді, без сумніву, до історичного будинку Спілки письменників України, я заходив сотні разів: вручення видавничої премії імені Павла Усенка, обговорення творчості наших авторів, книг, інших спілчанських заходів, і особливо з друзями, авторами видавництва, до приснопам'ятного «Енея».

Зараз, коли за плечима в мене з півтора десятка власних книг прози, коли я давно став членом Спілки, коли навіть очолив приймальню комісію Київської організації НСПУ, пригадую ті перші «доторки до письменства» і по обличчю починає блукати відрадна й одночасно сумна посмішка. Так що нічого випадкового в цьому світі не буває. І якщо в ті далекі роки Спілка викликала в мене захоплення, всім: недосяжністю інтелектуального рівня фігурантів, про яких, з благоговінням в голосі, розповідали вчителі на уроках літератури, надуманою всевладністю, загадкою носіїв таїни творчотсті, всенародним схилянням перед талантами й заслугами, то тепер, часом прикро

й гірко, як до неї ставиться державна влада, а твори сучасних письменників, в більшості, не доходять до масового читача і народ про них майже нічого не знає.

Сьогодні з уст декотрих «демократів» лунають докори, а чи потрібна Спілка була письменству? Адже вона зібрала всіх до купи, чим полегшила керування «упертими правдолюбам» і критикантами влади. А у мене до таких, в свою чергу питання, а хто ж примушував в тодішньому суспільстві творчих людей, будучи членами Спілки, користуватися численними пільгами й перевагами, на кшталт отримання від держави квартир, друкування масовими тиражами, часом зовсім недолугих, творів, участь у поїздках в складі делегацій за кордон, приймання високих нагород, обслуговування лікарями й оздоровлення. Пригадаймо яких докладалось зусиль кожним митцем, аби потрапити в неї і стати повноправним її членом.

Я ні в якому разі не закриваю очі на брудну, місцями вбивчу політику керування Спілкою комуняцькою владою і серце наповнюється обуренням за ті жахи, які випали на долю багатьох письменників різних поколінь. Сам був свідком діянь партійного комітету Спілки, від якого залежало все, хоч і очолювали його теж письменники і не без таланту.

Давайте відверто, ставши членом Спілки, в тебе відкривалося друге дихання, розширювалися можливості донесення творів до читача, ти ставав в очах оточення ніби вищим і розумнішим, хоч насправді, вище самого себе не плигнеш.

Та чи потрібна Спілка письменників України в наш час? Коли докорінно міняються пріоритети розвитку суспільства, його ідеологія, коли втрачена матеріальна база, державне

фінансування. Без сумніву! Тільки тепер вона може виконати своє призначення: допомогти в професійному розвитку молодих, і не тільки, письменників, відстояти їх корпоративні інтереси, врешті допомогти, при потребі, матеріально. Це в ідеалі, до якого нам всім потрібно ще тягнутися.

Тепер про себе. Мій талант зірок з неба не хапає. Добре розумію, в силу економічної ситуації в державі, і докорінної зміни вимог до реклами й пропаганди книги, що поповнив ряди непублічних письменників, манера письма традиційна, розповідна. Якось Леонід Талалай, після виходу моєї першої книжки «Дев'ятнадцята осінь», ми стояли за високим столиком в гадючнику на вулиці Прорізній, поруч квасила компанія молодих геніїв від літератури, до вух долітали, як постріли, прізвища (Лорка, Неруда, Зеров, Свідзінський, Камю, Елюар) сказав: « друже, ти маєш обрати, або ти пишеш для снобів, або для широкого загалу, для перших мова має бути вичурна з випендрьожом, для всіх як можна простішою і зрозумілою, і ще в будь-якому творі має бути сюжет і думка, а не зарозумілими словами про все і ні про що».

Звісно, при відповідному прикладанні зусиль; улесливість, запобігання, п'янки, організація вихвалювальних рецензій, обвішав би себе всякими творчими регаліями: лауреат премії... і такої, а ще такої, переможець того то, член журі... і тому подібне. Але ж ніхто і ніколи, потім, коли нас не буде, не перераховує довжелезний список звань, а говорять і пишуть просто: письменник такийто. Врешті-решт, коли твір хоч чогось вартий, то віднайде свого читача, чи за життя чи після. Хоча повертаючись до творів багатьох класиків післявоєнних років, не перестаю дивуватись ходульності образів героїв,

правильної, але причесаної мови, а в підсумку втрата інтересу сучасного читача.

Я відношусь до чисельної компанії, без якої не було б лідерів, хоча кожна творча людина по своєму геніальна, ну а вже які виношує в грудях образи, на все і всіх, знає тільки вона. Це таємний рушій багатьох досягнень.

Добре знаю, що не можна змішувати твір письменника і його особисте життя. Часто це такі взаємовиключні речі, але нічого з собою не можу поробити до цього часу.

ПЯТИКА

Робота у видавництві, та ще й з такими, на той час, магічними літерами у назві як ЦК, - виділяли мене з-поміж простих однолітків. А додати сюди навчання на журналістиці, наче й справді потрапив до елітної молоді. Хоч нічого такого особливого я не відчував. Зарплата маленька, за роботою і навчанням вільного часу обмаль, зате були в мене і переваги.

Я мав щасливу нагоду, щодня бачитися і зустрічатися з письменниками, художниками, відомими в державі людьми, героями серйозних публікацій, керівниками всіх рангів, бо вони, як правило, були нашими авторами. Це багато додавало в розвитку світогляду, умінню розуміти процеси, котрі коїлись навкруг.

Окремо хочу виділити, офіційно негативний, і разом з тим веселий і приємний, в розумних межах, визначальний аспект тої епохи, майже обов'язковий атрибут тодішнього життя, пиятику.

Про неї не прийнято писати і відверто говорити. Пили, у суспільстві розвинутого соціалізму, всі і повсюдно без міри, від відомих письменників до останнього тракториста чи студента; пили відкрито на світських прийомах і всіляких ювілеях, з приводу і без нього, таємно - під час гучних компаній по боротьбі з зеленим змієм зачинялися в кабінетах, обмотуючи склянки папером, аби не дзвеніли від чаркування, ховалися в скверах і під'їздах. Безмірною і нестримною пиятикою було просотане все державне чиновництво. Успішну кар'єру робив той, хто міг звечора неміряно випити, а на ранок прийти на роботу як ні в чому не бувало. Скільки знано талановитих прозаїків і поетів, перкладачів, співаків і

музикантів, перспективних науковців, лікарів, які так і не досягли у своєму призванні вершин, поріднившись з алкоголем.

Інколи з сумом на серці, думаю, а якби той же Григір Тютюнник, та й прожив би ще не один десяток років, а чи запам'ятався б він таким, яким ми його знали? Всі його «колишні друзі» скромненько змовчують, що тверезим цю людину бачили рідко. В останні роки, то й взагалі він серйозно хворів манією переслідування. Та хіба він один такий? Розумію, до цього призводили тодішні умови життя тоталітарного суспільства, та все ж.

Все це відбувалося на моїх очах. Далеко не потрібно ходити, накликаю на себе «праведний» гнів добропорядчиків, пригадаймо класиків: Малишко, Тичина, Сосюра, Стельмах, Остап Вишня, Григір Тютюнник - усім їм вкоротила віку горілка, і цей список можна продовжити до безкінечності. А скільки молодих талантів заявивши про себе першими чи другими книжками, передчасно забронзовіли, і покотилися в обнімку з пляшкою у прірву безвісті. Перед очима й зараз стоїть талановитий поет Василь Діденко, або то й же Іван Царинний.

Людина стає алкоголіком коли від неї відмовляються рідні і близькі, а тут зовсім інша картина, - нереалізовані амбіції, і половина з власної вини.

Працюючи у видавництві, при бажанні, можна було випити щодня. Крім офіційних державних св'ят, - коли весь колектив не ховаючись, сідав за св'ятково накритий стіл у редакторській кімнаті під номером одинадцять, вона за площею найбільша, - існувало ще безліч інших нагод: дні народження, роковини, весілля, похорони, отримання гонорарів, підписання

угод, подання рукописів, вихід сигнального, просто зустріч з автором, а то й за перемогу Київського «Динамо».

Мені щойно влаштованому на роботу у видавництво, у зібраній після роботи експронтотом компанії, поет, заступник головного редактора, Олекса Довгий, одразу налив повний гранчак горілки:

- Подивимось, наша людина чи ні.
- Я стільки одразу не зможу...
- А тебе ніхто й не питає, входини.

Віддаю належне, під час таких заходів можна було почути безліч рідкісних історій, приховуваних владою фактів, оригінальних думок, суджень. Деякі з них просто перевертали мізки своєю реальністю і оголеною правдою. Я потім ходив і думав, як це так, держава може відверто брехати, незаслужених піднімати, а справжніх героїв, трудяг і талантів, обріхувати і забувати.

Таке враження наче держава, і все що в ній, існувало двома життями, денним і нічним. Пригадую випадок великої гульки, що начебто почалася з нічого. Після роботи я не встигав мотнутися додому, перекусити і потрапити вчасно в університет на лекції. Тому брав з собою великий сидір. Всі розходяться по домівках, я залишаюсь в кабінеті, в запасі година, під'їдаю, гортаю підручники, конспекти, благо від видавництва до жовтого корпусу університету відстані - аж один квартал.

Чую в порожньому коридорі кроки. Відчиняються двері і на порозі директор Богдан Чайковський:

- Козаче, ти ще тут? - голос явно розслаблений.
- Мені ще на лекції в університет.
- А де ж ти вечеряєш?

- Беру з собою.

- І вже з'їв?

- Ні, ще.

- Бери все що маєш і до мене в кабінет.

Здивований і заінтригований відчиняю двері директорського кабінету, а там сидить тепла, весела компанія: Нонна і Леся жінки редактриси, завідувачий худредакцією Ростислав Ліпатов, художник Базилевич, на столі кілька пляшок коньяку і нічого з закусок.

Побачивши у мене в руках батон, перерізаний навпіл вподовж, намащений з середини маслом і перекладений ковбасою, компанія вибухнула вітальним окликом захоплення. Як рідного всадовили за стіл, булку акуратненько поділили на шматочки і поїхало.

Я так і не второпав з якого приводу народ гуляє, бо за годину веселих балачок і розкотистого сміху, здобрених спиртним, декому здалося мало. Мабуть забули, що збирались просто випити і розійтись, потягло на добавку. Зрозуміло, скинулись і мене як «молодого» послали у найближчі продтовари. Ще за двадцять хвилин на столі вже стояла оковита, лежала хлібина українського, якась варена ковбаса і банка кабачкової ікри.

Про те, щоб бігти на лекції в університет я й думати перестав, коли ще випадє нагода погуляти в такому добірному товаристві. Звідкілясь з'явився головний редактор Володимир Біленко і цим вніс свіжий струмінь у гулянку. Хтось запропонував поїхати на Голосіївську площу в нове кафе, у Біленка там знайомі, бо ніде в такий пізній час уже випивки не продадуть. Гамірним натовпом вийшли на Пушкінську до

директорської двадцять першої «Волги», довго всідалися, спробуй всадовити на задне сидіння аж шістьох.

І закрутилось, закружляло все як уві сні. Знайомство головного редактора спрацювало, нам відчинили, ми пили і закушували, Володимир проголошував блискучі тости, Богдан настирливо поглажував п'яту точку Нонни, розпашіла Леся кидала ревнівi погляди, Ростислав вихваляв Базилевича. Потім ми по темноті гуляли лісом. Періодично то Нонна, то Леся кудись зникали з начальством, а Ліпатов розповідав мені голу правду про війну. В якийсь момент мені здалося що він жалкує за нею, вірніше за тою відчайдушністю полкових розвідників, де або правда, або куля.

Світанок компанія зустріла під величезним реліктовим дубом, що розлого росте й донині на пагорбі біля тодішньої сільськогосподарської академії.

Я вперше не ночував дома і приваландався до свого порогу о п'ятій ранку, коли всі додивлялися останній сон, а у вікна вже вознамірилось заглянути сонце. Пригостили мене дома «гречаниками» та ще й так, що запам'ятав надовго.

ВИДАВНИЧА КУХНЯ

Попри всі розслаблення притаманні творчим людям, видавниче оточення було для мене авторитетним. У всіх цікава, витвірна робота, навіть по кілька вищих освіт, а спеціальність редактор – рідкісна. Я підрахував, що в Україні на той час, сімдесяті-вісімдесяті роки, у всіх видавництвах, налічувалось біля ста вісімдесяти редакторів художньої літератури. А прозаїків і поетів, членів Спілки письменників, – дві з половиною тисячі, не рахуючи іншої пишущої братії.

Просто так вивчитись на редактора тоді не було де, тільки багаторічна практика у видавництві. Хай ти маєш навіть десяток вищих освіт, тут потрібен особливий таланти до тонкого відчуття мови, глибокі знання життя у всіх існуючих його проявах.

Уявіть собі: сьогодні редактор опрацьовує повість, головним героєм якої є шахтар і його шахтарське оточення. Потрібно знати що таке шахта і робота в ній. Завтра людина редагує роман про село, потім твір про якогось богомного художника, чи політика, і в кожному випадку потрібні специфічні знання про оточуючий світ героя твору, я вже не кажу про історичне тло. Бо автор коли пише, то так захоплюється своїм персонажем, психологією його вчинків, що такого накапустить – тільки розгрибай. Попервах для мене було незвично бути свідком, звісно випадково, як редактор «вчитує» за щось письменника, навіть живого класика, править його текст, буває й переписує. Довго ходив під враженням, коли став очевидцем, як редактриса доводила Олесю Терентійовичу Гончару, що так вживати слово не можна, це при тому, що він

категорично заперечував будьяку правку, відстоював кожну кому.

Мені тоді здавалося, що письменник – просто незаперечний авторитет у своїй справі, адже на їх книги, ми, часом, молимося, які можуть допускатися ним неточності або помилки.

У перші видавничі роки зрозумів – до справжнього редактора мені далеко, і роботи над собою ще непочатий край. Тому все що крапав собі дома чи на роботі, нікому не показував, аби не засміяли. І подавати заявку на першу книжку теж не наважувався, бо інколи чув у розмовах серед колег відверту оцінку творів того чи іншого автора. Вчора вони, обмиваючи книжку молодого письменника, і перехиляючи з ним чарку, називали його генієм, а сьогодні, між собою, звичайною посередністю. Мені не хотілося, аби такої думки були про мене.

Так історично склалося, що в центрі Києва, поруч з видавництвом «Молодь», розташовувались майже всі провідні видавництва. Поруч, у дворі, «Музична Україна», за Бесарабським ринком, на вулиці Басейній – дитяче видавництво «Веселка», кварталом вище від нашої Пушкінської – «Радянська школа», біля Золотих воріт – «Дніпро», надалечко «Мистецтво», по бульвару Лесі Українки – «Радянський письменник».

Компактність розташування цих установ позитивно впливала на весь літературно-мистецький процес в державі.

Всі видавці, пов'язані спільними інтересами, тісно співробітничали між собою і дружили. Не в останню чергу це стосувалося прихованих каналів лівого заробітчанства. Підробляли один в одного перекладами, редагуванням, написанням редвисновків, художнім оформленням, упорядкуванням

видань, написанням передмов, прилаштуванням своїх оповіданнячок і тому подібне. Робилося все перехресно: ті - цим, ці - тим.

Я ж був простаком, всього цього не знав і не цікавився, аж поки не почув від свого начальника, завідуючого виробничим відділом Ковальського Владислава Францевича, п'яного в дупель, про рішення закритих партійних зборів з порядком денним: «Про несплату директором партійних внесків». Порядок денний закритих зборів ніколи на загал не вивішувався, тому про негативні вчинки комуністів знали тільки комуністи.

Новий директор, після Богдана Чайковського це уже четвертий, виявляється зробив для видавництва «Веселка» переклад з російської на українську збірку казок. Книжка вийшла тиражем в сто тисяч. Щоб отримати гонорару сто процентів, потрібно аби видання набрало тиражну норму, п'ятнадцять тисяч. Кожні наступні п'ятнадцять тисяч - плюс ще сто процентів гонорару. От і порахуйте. Тоді за такі гроші можна придбати десять «Жигулів». На зборах його пожурили за те що він з цієї суми не сплатив партійних внесків, і зобов'язали сплатити.

А для директора «Веселки», наш очільник, влаштував переклад у «Молоді» не меншим обсягом і тиражем.

Половина завідуючих відділами і секретарів ЦК комсомлу так само заробляли у видавництві, а ми й раді їм в цьому підсобити, може закриють очі на деякі наші «проколи».

За всю практику роботи у видавництві, пам'ятаю, лише один раз більш-менш нормальну поведінку секретаря ЦК комсомолу Корнієнка. Викликав мене директор Прокопенко і доручив відвезти йому гонорар за передмову до тритомного

ілюстрованого видання «Історія комсомолу України». В домовлений час я зайшов до високого, півколом могутні колони, цековсько-комсомольського будинку, тепер це офіс МЗС, господар провів у святую святих, потаємне приміщення за своїм кабінетом, взяв принесеного конверта, перерахував гроші, відлічив з цієї суми партійні внески, все останнє повернув мені зі словами: «Це віддайте тому, хто писав передмову». Зрозуміло, я повернувся у видавництво і поклав директору на стіл гонорар, а той їх любязно...

Одна справа, коли видавали серію українських космонавтів Поповича, Ніколаєва, ті писати не здатні, підпрягали літзаписувачів, щось наговорювали з голосу, щось бралось з преси, і виходила красуня книжка. Зате, коли ті приїздили до Києва, то накривали галявину в ресторані, що нікому не снилося. Інша, коли людина займає високу партійну чи господарську посаду і не здатна зв'язати два слова, а такими хоч греблю гати, то ж видавництво і брало на себе підготовку подібних матеріалів, звісно не без вигоди керівництву.

Крім лівих заробітків, видавці мали чималий зиск від авторів бартером. За надані «творчі послуги» ті часто презентували, від коньяків до путівок на відпочинок, один голова колгоспу «Україна», Герой Соціалістичної праці, припер у видавництво кілька свинячих туш, і машину випивки.

Та мав місце випадок, який мене вельми покоробив і надовго неприємно відклався в пам'яті. Це коли я вже став редактором відділу пропоганди і реклами книг видавництва.

Попросив мене директор, той же Прокопенко, підготувати рекламний розворот для журналу «Україна» про наші видання за його підписом. От, думаю, здорово: йому потрібна слава,

нехай, а я щось підроблю. Сума гонорару за розворот дорівнювала приблизно моїй місячній зарплаті. Написав, відніс до редакції, потім вичитав гранки, нарешті вийшов номер журналу. Я чекаю гонорару. Та не так сталося як гадалося: коли зателефонував до редакції, мене обрадували – гонорар отримав мій шеф.

Втримати мене дома, коли видавництвом організовувалися профкоміські заходи неможливо. Численні екскурсії, поїздки за березовим соком, чи по визначних місцях, полоняли теплом широкого спілкування і пізнанням чогось нового. Мабуть далось в знаки інтернацьке виховання, коли всі вкупі. Потім, робота на кіностудії з її постійними відрядженнями, додала солодкого почуття товариствості, армія з колективним казарменним життям також. Не повністю, але в ті роки відсутнє в мене почуття і розуміння сімейного укладу, позначалося. Я абсолютно не знав як себе поведуть в родині близькі люди, які на кого покладені обов'язки, і головне – в чому непохитність, цільність і цінність сім'ї. Хоча все життя моєю недосяжною мрією було проживати родиною з твердим сімейним укладом.

До чого я все це веду? Колектив видавництва, у деякій мірі, став для мене родиною.

Кожного кварталу профком планував екскурсійні мандрі країною. Відстань не мала значення: чи це поїздка до Ленінграда, а чи на Камчатку, аби вписувалось у профкомівську смету. Коли подорож намічалась бути цікавою і не вистачало ресурсів – ми доплачували свої. Не всі могли вписатись в подібний варіант. Я ж часто перезаймав під майбутні прогресивки чи тринадцяту зарплату, бо твердо знав, що

самостійно ніколи не поїду на Байкал чи Камчатку, якщо тільки не виграю в лотарю мільйон.

Особливо розширилися мої можливості подорожувати коли став завідувачим відділом реклами і пропаганди книги. Я побував у всіх без винятку областях України, на всіх міжнародних книжкових виставках-ярмарках у Москві, в Архангельську і на Соловецьких островах, на Байкалі і Камчатці, відвідав Самарканд, Бухару, Ташкент, Алма-ату, Фрунзе, Чимкент, Грозний, Тбілісі, Єреван, Баку. Всього не перелічити. Тільки за це можна було закрити очі на деяку «специфіку» матеріального боку діяльності видавничих керівників.

А ще, не буду кривити душею, в колективі процвітали, просто буяли, ліричні стосунки між чоловіками й жінками. Інакше він не був би творчою установою. Пам'ятаю як зараз, мене наставляв Сашко Аврамчук: «Якщо завів роман, і не хочеш пліток, то не приховуй його, оточення швидко звикне і перестане цікавитись вами, сприйматиме як належне».

З часом почало доходити, що колективні св'яткування і відмічання, то складова частина загального творчого процесу, і витримати цей нестримний плин і «градус рівня», як любив казати Олексій Михайлович Федоснко, не всім під силу.

Народилася доня Русланка. Звісно охопила радість і щастя. А якщо врахувати, що у нас з її мамою полярні групи крові і несумісні резуси, то св'ято вдвічі вагоміше. В сім'ї щиро поздоровили один одного, домовились про завтрішнє відвідування пологового будинку, і я подався на роботу. Вечором того ж дня у моєї колежанки, випускової Зіни, весілля. Вирішив піду, а дома скажу, що з хлопцями замивали народження доньки.

Ресторан «Столичний», банкетна зала, видавництво гуде й веселиться у всій красі: проголошуються тости, запальні танці, розливаються напої. Незчувся як уже за північ. Розходились як хто міг. Я визвався провждати додому Ольгу Полонську, мешкала на Івана Франка, мені по дорозі. Через багато років вона стала останнім директором видавництва «Молодь». Тоді ми душевно, по дорозі, розговорились. Тут вона мені і каже: «Якби мій чоловік, в день народження дитини пішов би на якусь гульку, я б йому не вибачила».

І тут тільки до мене дійшло, що по при всю здатність колективу блискуче проводити час, по при його видавничу кухню товаристських відносин, якій справді багато сторонніх людей заздрили, яку я допустив непристойність, майже гріх.

Наступного ранку, як і належить, стояв під вікнами пологового. Хтось з щасливих нетверезих чоловіків дерся деревами до вікон, хтось гукав несусвітне, я махав привітно рукою дружині, яка стояла за склом, на все обличчя запалював либу, а глибоко в грудях не давав спокою грішок вчорашньої гульки.

МАМО, ЦЕ Я, ВАШ СИН

Довго я підбирався до цієї події. Все зважував, вибудовував варіанти, бо коли починав думати про село де народився, про матір, про яку я нічого не знаю, підступали невеселі, інколи навіть лякливі думки. Враховуючи, що до цього часу ні від кого з тих країв ані найменшої вісточки, сподіватись на щось приємне не випадає. Під всяким приводом відтягував поїздку, мов, от уже коли відслужу армію, або вступлю в інститут, чи створю власну сім'ю, коли матиму власне підґрунтя у житті, от тоді вже і зважусь.

Зізнатися чесно, мене не дуже ятрив біль за маленькою Батьківщиною, бо такою на все життя залишалися Городище і на околиці Києва інтернат: моя школа, мій клас, спальня, старезні сосни на подвір'ї, кочегарка і кочегар – колишній зек – круті оповіді якого ми слухали на всі вуха, Святошинські просіки, ставки і сади, які ми регулярно обносили.

І все ж, що спонукало мене до цієї поїздки? Відповісти однозначно – і складно, і важко. Скажу, після народження доньки, надійшла пора аналізу прожитого і розвінчання пожадливо-мрійливої дитячої уяви. Ще в шкільні роки, з юнацькою прямою, я вирішив: хай все буде так як є, – якщо я нікому не потрібен, то вони мені й поготів!

І все ж одне питання порушувало рівновагу на шальках моєї совісті: «Що з матір'ю? І чи жива вона? Якщо ні, то де похована? А раптом жива?»

Нарешті зважився, вибрав час і як порадили у довідковому бюро вокзалу, електричкою до Цвітково, потім робочим поїздом.

Вийшов серед полів на маленькій, безлюдній станції. Припікало сонце. Жменька пожухлих акацій навкруг будиночка що правив за вокзальчик, не давала жодної тіні. Куди йти? Стежок від рейок натоптано у всі боки. Переживання і внутрішня напруга досягли апогею.

- Самошеша! Куди тебе понесло! - зненацька й різко пролунав без тіні злоби голос. Я від несподіванки аж здригнувся. Від погріба під лісосмугою розмахувала руками на козу літня жінка, - ти чуєш, трясця твоєї матері, щоб ти луснула від тої городини!

Коза незворушно вигризала опірок, тільки трохи косила око в бік хазяйки.

- Старий! - Уже сильніше зарепетувала жінка, - не сиди сиднем, прожени ту халеру! Ой, доведе колись до гріха! - і пожбурила в бік рогатої грудкою.

Коза спокійненько дожовувала свій опір.

Почуте й побачене розсмішило мене, аж дихнулося легше, наче хто відпустив гальма.

Жінка не пішла в город, а пошкандибала до будинку. І тепер жбурляла грудки в бік того хто сидів за його рогом.

- Доброго дня, не підкажете дорогу на Багачівку..

Залізничник і його дружина уважно дивились на мене. Стало ніяково за свій зовнішній вигляд. Розцяцькована парусниками сорочка явно не пасувала ситуації. У Києві молодиків у кльошах та з мавпами на футболках - хоч греблю гати, а тут у селі дисгармонія вигляду і оточення - як на долоні. Відчув що і жовтий портфель, який тримав у руці, насторожив пристанційну сім'ю. Ще в дизель-поїзді помітив, як пасажери позирають на портфель і невдоволено відстороняються, не

любить у нас народ цього атрибуту. Та що вдієш, як улип, потрібно терпіти.

- У поїзді порадили зійти на цій станції, - продовжив я невпевнено.

- Воно так і є. Як навпрошки, то недалеко, тільки з весни цим шляхом уже не ходять, на Козачому почали будувати шахту, перегородили.

- А ви, вибачте, в Багачівку по направленню, чи з якою інспекцією? - натякала промовистим поглядом на портфелік господиня, я чула у них агронома зняли..

- Ні не на роботу, - розпитувань я найбільше боявся, і не знав як коротко відповісти, - в особистих справах я.

Моя відповідь ще більше роз`ятрила цікавість жінки, але вчасно втрутився залізничник:

- За тим вибалком буде йти на розріз шахтарський автобус, ним і підїдете до кінцевої, а там за горбом Багачівка.

Закіптюжений, розхнябаний, вкритий товстим шаром порохняви, невідомо коли і в який колір пофарбований, автобус вкляк на краю велитенського кар`єру. Втомлені пасажери повиходили і розбрелися по роботам. Хто б міг подумати, що серед роздольного, хлібного степу, в глибочезному кар`єрі, нуртує, пульсуючи артеріями транспортерів, промисловий гігант.

Та досить милування, час у село, де народився, і яке ніколи не бачив, і подався вказаною стежкою на пологий пагорб. Мене впевнено хтось наздоганяв. Не було ані найменшого бажання з кимось спілкуватися, а що люди тут допитливі, я вже переконався.

По кількох хвилинах зі мною порівнялася чорноброва жіночка років п'ятидесяти. Засмагле, обвітрене обличчя, правильні риси степовички. Таку б підфарбувати, вдягнути у вишиванку, і прямо на рекламну листівку, а так запнута хусткою під підборіддя, на плечах кошик і боса.

Деякий час йшли мовчки. Відставати від супутниці - соромно. Від кожного кроку піднімалася легким димком пилючка. Пшениця що зліва, що зправа, завмерла. Все в природі від палаючого сонця скліпило очі.

Я знову пожалкував, що так непрактично одягся. Хотілося, як супутниця, скинути туфлі і босоніж м'яко ступати по перині з пилу. Але ж добре я виглядатиму, уявляю, заходить в село молодик: сорочка як у папуги, в руці жовтий портфелік, у другій - взуття, і головою крутить, як тривожний сигнал на кабіні пожежної машини.

Відчув, що землячка, порівнявшись зі мною, уповільнила ходу.

- Не підкажете часом, на Багачівку я правильно іду? - спитав не чекаючи такого сам від себе.

- Авжеж правильно. Так прямо через пагорб і вся Багачівка перед вами.

Вона так швидко і докладно відповіла, що у мене не залишилось і тіні сумніву, чому чорнобрива стишила ходу. А з іншого боку, хіба ж по мені не видно за кілометр, що я не тутешній?

- Ви в саму Багачівку чи далі на трасу? - вже допитувалася землячка.

- В село, тільки не знаю що з цього вийде, - щиросердно зізнався я.

- Як це? - і вона вже з подивом подивилась на мене.

- Та так, народився я цьому селі.

- Невже? Щось я вас не пригадую.

- По матері - Пойдун.

- Пойдун, Пойдун... - в голос роздумувала жінка, - то яких же Пойдунів? У нас пів села Пойдунів.

Після цих її слів мене перейняло передчуттям непередбачуваних подій, до яких ні фізично ні морально не був готовий.

- Судячи з документів які у мене збереглися, мати моя - Ганна Пойдун.

- Якої ж це Ганни? Невже тої? О Господи, спаси і сохрани!
- промовила вона притишено. Очі її наповнились печаллю. Ми були сусідами, разом виростили й дівували.

От бачиш, - сказав я собі подумки, і серце закалатало як у спійманого горобця, - перед тобою перша людина, яка хоч щось знає про матір.

Сіпнувся було запитати про головне, та так і затнувся, бо вразили очі незнайомки, сповнені невимовної туги та співчуття. Так і йшли мовчки деякий час. Через хвилину тінь чорного птаха, що майнула обличчям попутниці, відлетіла, гору взяла одвічна жіноча цікавість:

- І що, в селі ніхто про вас не знає і не чекає?

- Ні.

- І ви нікого не бачили і ніким не знайомі?

У відповідь я тільки стенув плечима.

Стежка вивела нас на вершину горба. Краєвид вражав. У низині між горбами, чистим акварельним малюнком, стелилося село. На самому придонні низини - вервечка ставків обрамлених

вербами. Паралельно ним в'юнилась центральна вулиця, від неї ластів'ячими крилами розліталися провулки. З висоти пагорба, на зеленому тлі садів білі хати нагадували космічні станції, а золотавозелені городи - розгорнуті в космосі сонячні батареї.

Не змовляючись ми зупинилися. Вочевидь селянці передався мій настрій, і вона, може вперше, теж так замилювалася своїм селом. Я ж пожадливо розглядав хати, тополі, дворища, вбирав в себе обриси одвічного людського прихистку. Відчував, що там, у глибині серця, у найдалшого його куточку, відчинилися найпотаємніші дверцята, як діаграфма в об'єктиві фотоапарата, - там моя, з дитинства намріяна, матриця зображення рідного села збіглася із щойно побаченим.

- Багачівка з давніх давен село відоме, - з гордістю вимовила землячка, мабуть пригадавши слова свого шкільного вчителя.

- Так, село гарне, - тільки й спромігся я, бо з новою силою відчув хвилювання і угризіння. «Соромно, чоловіче, соромно. Може, зараз мама в одній з цих хат, що внизу, або он там ходить подвір'ям...»

Першою схаменулась густоброва землячка:

- Ой, та вже треба бігти.

- А як мені краще пройти?

Та дуже просто, отак цією стежкою до ближнього ставка. Бачите навпроти дамби нова хата? Дивіться трохи ліворуч, ближче за всіх до берега.

- Вибачте, соромно питати, а хто мешкає в ній?

- Ваша молодша тітка Ольга.

- Виходить в селі є й старші?

- Аякже. Оно в центрі, тітка Наталка з приймаком, а на тому кінці - ще одна ваша тітка - Марія.

- Крім тіток маються й інші родичі? - спитав я дипломатично, аби не показувати їй, що я нічого не знаю про маму.

- Я й до пуття не знаю, кажуж вам, Пойдунів у нас пів села. Оця частина так і зветься - Пойдунівка.

Жінка кудись заспішила.

- Я вас прошу, не кажіть нікому, що я приїхав.

- Та що ви, розумію, розумію добре, - палко запевнила супутниця, і підтюпцем побігла вниз. Я безнадійно зрозумів: за п'ять хвилин усе село знатиме про мій приїзд. Не сподівався такого, ото влетів. Добре що хоч не розпитувала з якої причини я цікавлюсь Багачівкою.

Вирішив, аби менше «світитися» селом, піду до молодшої тітки, бо до неї найближче.

Озирнувся, в провулку нікого. Став перед хвірткою. Через штахетник все видно, двір як двір, порослий споришем, бродять кури. Натиснув на клямку, вона легко відчинилася. Ступив два кроки. Раптом від сараю з несамовитим риком кинувся на мене пес, розміром з добрячого бичка. Псюра кудлатий, розлючений, ошкірені білі ікла. Від переляку заляк на місці, ноги відмовились слухатись, тільки виставив перед собою портфеліка. Недоплигнувши кроку до мене, пес став в нерішучості, клекіт у собачому горлі почав стихати, лютий зблиск в очах згас, і він повільно ліг на траву, поклавши морду на передні лапи. Собака не лащивсь, не хитав догідливо головою, а тільки мудро і спокійно дивився на мене.

З хліва вийшла середнього зросту господиня, тримаючи в руках миску з курячими яйцями.

- Господи! Він же не прив'язаний!

Пес спрочновола піднявся і одійшов на кілька кроків вбік.

- Байкал! В будку, я тобі кажу, січажже! Він же вас міг порвати, старий став, нікого не слухається і не підпускає, навіть дітей.

Вона стала між мною і собакою, і буденно так спитала: «Вам кого?»

Я ледь розтулив уста і спромігся:

- Мені тітку Олю.

- Вона перед вами. То в якій справі будете?

- Як вам пояснити, просто я... - в родички по обличчю промайнула тінь тривоги, - мене звуть Льоня.

- Льоня, Льоня... Чи не Ганни Пойдун, часом?

- Так, по матері я Пойдун.

- Божечки! - сплеснула долонями тітка, і миска впала додолу, - племінник! Льонько!

Пес заскавчав і поплентався в глиб двору. Мені здалося що і душа моя так скавчить.

- Льонько, це ж стільки років?! - Вона, ніби надломленими ногами, ступила крок до мене і тільки тепер помітила роз'юшені навколо яйця, - ти вже вибач свою неловку тітку, це від несподіванки. Просто й не знаю що думати. Оце радість буде всім нам! Оце радість!

З-за хати вийшов невдоволений чоловік:

- Що трапилось, чого репетуєш? - він був худий і кошавий, обличчя з гостро окресленими вилицями, голова схожа на достиглу маківку на тонкій шиї стеблині, мельки глянув на

мене і заходився дорікати дружині, - ти хоч би собаку прив'язала, когось порве, матимемо клопоту.

До тітки тільки зараз дійшло:

- І як же це він тебе, Льонько, не хвацьнув, крім мого Толі нікого не підпускає, позбутися шкода, виріс у дворі з щеняти, - і по хвилині, - бач, що то тварина, все розуміє і серце має.

Одійшли до лавки, сіли. Я відзначив, що обличчя тітки за якусь хвилину-другу від тієї миті, як я ступив у двір, передало таку гаму почуттів, що нормальне серце навряд чи витримало б. Відзеркалилось все: раптова радість, родинне горе, страх за гостя перед псом, печаль нелегкої долі. Але попри все на ньому домінують одвічна селянська довірливість і доброта.

- Ми ж вас загубили, - сповідувалась тітка, - стільки років - ні слуху, ні духу. Як приїхала в сорок дев'ятому ваша баба, забрала вас із братом, а ми й не пручалися. Матір захворіла, батько подався десь на заробітки, а повоєнні роки важкі, ой які важкі, ходили впроголодь, своїх дітей годувати нічим.

- Ти б людину з дороги нагодувала, дала б перепочити, а потім антимонії розводила, - перебив дядько Толя. На обличчі в нього заграло хлопчаче завзяття, - чуєш стара, а давай ми сьогодні зробимо входи в хату.

- Ми ж хотіли за тиждень.

- Такої нагоди як сьогодні більше не буде, давай кумекай мерщій.

- В тебе кожного дня нагода.

- Ольго, зараз покличемо Наталку, Марійку з Василем, його хрещену, інші самі почують і прибіжать, - настрій його явно піднімався.

У прогалину між хатами, через город і ставок, я побачив як по греблі біжить, задихається, старенька селянка. Інтуїція підказувала, якась родичка по мою душу.

- Он уже і Наталка шпацірує, помітив жінку і дядько Толя, - ну і проворна баба, як тільки вона дізналася?

Я вже не сумнівався, що роздзвонила про мій приїзд недавня попутниця, а ще обіцяла мовчати.

- Село! Вранці чхнеш - а на другому кінці вулиці вже знають чим вечеряти будеш, - всезнаюче-роздратовано кинув дядько.

Поступово двір заповнювався. Заходили якісь родичі, просто сусіди, з цікавістю позирали на мене, чемно віталися, а мені хоч крізь землю провалитися. Ніколи в житті не попадав у таку халепу. Як себе вести, про що говорити? Уявляю яким виглядав недолугим, та якби хоч би знав що з мамою, де вона, а так...

Свято у дворі і в хаті набирало моці, накочувалось все сильніше, як хвилі прибою. Кілька дверей знятих з петель і покладених на дерев'яні козли слугували довжелезним столом, а на ньому все що в серпні дарує природа: огірки і помідори, карасі і курка, котлети і смажена печінка, вареники і сметана, узвар, сітро, і як без самогону. Господарі і гості наливали, пили, їли, щось гарне говорили, а я, як в прострації, ляяв себе: ну чого соромишся, чого одразу не розпитаєш про маму?

Після кількох чарок атмосфера входин стала зовсім розкута. Дядько Толя голосно спитав наливаючи:

- Ти у матері був?

Мене наче накрив хтось мокрим рядном. Що і як відповісти не знав. Дядько не помічаючи моєї розгубленості перепитав:

- Ти що до матері не заїзджав?

- Ні.

- А чому?

- Я просто не знаю де вона.

- Як не знаєш? - не врубався в ситуацію підхмелений родич.

- Толю, помовч, п'яниця нещасний! - аж скрикнула тітка, - Льоню, послухай дитино, ми нарештє з сестрами домовились не заводити розмови на цю тему, хотіли, щоб ти трохи призвичаївся до нас, роззнайомився, - тітка глибоко зітхнула, - наша сестра Ганна, твоя матір, у лікарні, тут надалеко, в Смілій.

- І зараз? - не думаючи спитав я.

- І зараз.

- А що з нею?

- От завтра зранку поїдемо і побачиш.

- Виходить батько тобі всього не розповів, - грав вилицями на протрезвілому обличчі дядько Толя. Гості притихли, в декого з жінок наче на очах проступила волога.

- Я виріс без нього.

- Хто ж вас виховував?

- Держава.

- Як це?

- Школа інтренат у Києві.

- Тоді твій батько без честі і совісті.

- Не говори так, Толю, в нього теж життя не з легких, мабуть, набідувався і намікався чоловік по світу.

Я пригадав, що бабуня теж приблизно такими словами співчувала батьку. Щось вони знають таке, що мені невідомо.

От і відбулось моє побачення з селом, де народився, думалось про себе, а на серці ніякої полегкості. Стільки в один день одразу навалилося: Багачівка, родичі, земляки, вхідчини, знайомства, та ще й звістка, що мати жива.

- Льонько, київська баба ваша з гонором, ми всі прозивали її дворянкою. А як же вона була проти шлюбу твого батька з нашою сестрою! Бач, вона йому не пара, а доля як розпорядилася, - тітка на хвилину задумалась і додала, - завтра прямо зранку поїдемо до Ганни. Сьогодні вже пізно, треба догуляти й поприбирати.

* * *

Розплющив очі і відчув що виспався. Таке в новину. Коли увечері покладали спати на перину, думав в таку спеку зварюся, а вона навпаки, холодила. Одне з перших вражень від перини: лежиш, як у стані невагомості. Тепер випірнув з космосу і розглядаюсь. Перше, що впадає в очі, все навколо біле: стеля, стіни, постіль, вікно, фіранки і рушники по стінах. Приємно ступати босими ногами по гладеньким, свіжопофарбованим дошкам. Розвів віконні стулки руками на всю ширину, лашилась до вікна гілка сливи, знесилена вагою темносиніх, з сизуватим нальотом плодів. Дмухнув вітерець, хитнув розлогі крони яблунь і кілька стиглих червонобоких плодів гепнули об землю. Під вікном походжав півень. Ось він як беркут змахнув крилами, по шиї прокотилась, настобурчивши кожну пір'їну, хвиля, і пролунало одвічне «ку-ку-рі-ку». Десь далеко

подиркував трактор, в глибині саду, цокнула дужка відра і задріботів цеп.

Ось вона - сільська ідилія, про яку мріє кожний житель великого міста! Купайся в ній, насолоджуйся; та зараз ця ідилія тільки механічно фіксується очима, слухом, пам'яттю, бо не полишала тривога: яка то буде перша зустріч з мамою.

За годину ми втрюх: я, тітка Оля і дядько Василь, чоловік тітки Марії - йшли селом до шосейки на автобусну зупинку. Родичі чемно віталися з односельцями, бажали здоров'я бабусям, котрі сиділи на лавках попід тинами. При зустрічі з кожним зупинялися, перемовлялися про зовсім незначущі справи, як мені здавалося. Я в таких випадках почувався експонатом для розглядин.

Вийшли на центральний майдан села. Двоповерхова будова правління, за ним занедбаний пустир.

- Тут була церква, перед самісінькою війною її знесли, не без допомоги твого батька, я заскочу в продмаг за цигарками.

- Знаєш Льоню, тобі не все сказав Василь. Пізньої осені сорок першого, коли тут уже були німці, ми перехували твого тяжкопораненого батька у підвалі ним же зруйнованої церкви.

Дивна штука час, я вперше задумався над цим. Скільки пройшло років? Тридцять, може сорок, а скільки трапилось подій і крутих поворотів у житті кожного. За щоденними турботами, метушнею, нема коли пригальмувати і подумати. У тебе маються батьки, а ти навіть не цікавишся їх долею. Добре хоч наважився приїхати в Багачівку.

У райцентрі тітка стала в чергу за маслом. Я думав візьме кіло-два, а вона попросила зважити всього двісті грамів. Здогадався, мабуть для матері.

Невизначеність ситуації гнітила. Думки роїлися і розліталися навсебіч, не виходило за якусь вхопитися. Ага, йшлося про лікарню. Може вона інвалід і не пересувається самостійно? Який жах, тільки б не інвалід. Тьху, аж чортихнувся з пересердя. Добре, що навколишній люд не вміє читати думки перехожих.

Ще хвилин десять тяглися міським автобусом. Кондуктор обвішана десятком роликів з квитків, і торбинкою через шию для дрібних грошей, голосно оголосила: «Лікарня номер один».

- От ми й прибули, - кашлянув сконфужено у кулак дядько Василь.

Ми стали перед ворітьми. Вгорі арка і на ній напис: «Психоневрологічна лікарня № 1».

«Господи, так це ж лікарня для психів», - почало до мене доходити.

Центральна алея, ліворуч і праворуч, розташовано одноповерхові корпуси. Їх схожість і рівняння в лінійку нагадувало концтабір. Я з побоюванням вдивлявся крізь нехитрі візерунки огорожі на пацієнтів. Усі стрижені, одягнуті в полосаті куртки, дехто в піжами, одні сидять, інші стоять, дехто походить. Кремезний чолов`яга в білому халаті, склавши руки за спиною, наглядає за подвір`ям. Не знаю, але чомусь з дитинства у мене виробився страх перед такими хворими. Тепер зрозуміло, чого від мене приховували цей факт родинної біографії. Пригадав бабині слова «... ти ще малий, от виростеш, тоді сам у всьому розберешся».

Потягло запахом карболки, я ж так його не любив. Не дай Бог, від усього цього впаду тут непритомний. Як все це пережити? А раптом хтось з хворих зірветься? Кажуть у таких

пацієнтів некеровані вчинки і надлюдська сила. Про що це я? Я ж іду на побачення до матері.

Дійшли до потрібного корпусу, калітку замкнено.

- Я так і знав, - обурився дядько Василь, - неприємний день.

- Ви що, розпорядку не знаєте, хто вас пустив у лікарню? - суворо промовила санітарка.

Тітка розгубилася, дядько відштовхнув її в бік:

- Вибачте, можна вас на хвилину, приїхав син до Ганни Пойдун.

Невдоволена санітарка піднялась зі свого стільця, і важко ступаючи розповнілими ногами в домашніх пантофлях, почвалала до нашої хвіртки.

- Працюю тут давно, а що в Ганни є син - про таке не чула.

- Якщо не вірите, ми покажемо документи, - обурився дядько.

- Навіщо мені ваші документи, он лікар, говоріть з ним.

Через подвір'я наближався до нас чоловік у білому халаті. На носі допотопні окуляри, уважний погляд очей. Вузька, давно не модна краватка, схожий на зануду викладача в дореволюційній гімназії. А коли підійшов і по діловому заговорив, негативне враження одразу розвіялось.

- От що, козаче, твоя ситуація мені зрозуміла, в тебе як з нервами? - я мовчав, бо не знав що йому відповісти, - зрозуміло, тоді пройдемо спочатку в мій кабінет.

Я покірно поплентався за ним, з однією думкою, аби скоріше все це скінчилось.

В кабінеті мене, вкрай спантеличеного, лікар всадив на канапу, дістав ковбочку і влив якоїсь прозорої рідини в мензурку.

- Ліки мають тебе заспокоїти, - дратувало його фамільярне звертання до мене на «ти», - добре що ти об'явився, маємо ще один шанс, і може останній.

- Поясніть докладніше, не розумію.

- Терпіння, тепер все по порядку. Я лікую хвору Пойдун давно, вона з розряду тихих і спокійних, такі найгірше піддаються лікуванню. Перепробували все, навіть гіпноз, не допомогло. Але є ще один шанс, один процент зі ста - це стрес. Не дивуйся, у світовій практиці траплялися випадки, коли раптовий стрес виліковує.

- Що від мене вимагається?

- Не тримати посуд в руках а спочатку випити ліки.

Я перехилив склянку до рота, в ту ж мить обпекло язик і горло. Спирт, чистий спирт! Лікар уже тримав наготові кружку з водою.

- Не треба, - ледь видихнув я.

- Молодець, так діяти і далі.

- Ой, лікарю, якби вам все розповісти..., - відчув починає розбирати.

- Нічого страшного, - всміхнувся він, - по хвилині хміль відлетить, - і обличчя його набуло серйозного вигляду, - ми зараз запросимо сюди хвору Пойдун, а ти, як вона тебе побачить, голосно і чітко звернись до неї, мов, здоровствуйте мамо. Не схибиш? Пам'ятай, витримка, насамперед витримка. Я на тебе розраховую, а ще кажуть, пан або пропав, і він вийшов.

Ех, лікарю, навіть вам, досвідченому психологові, невтямки, що лишень два дні тому для мене все починалося як легка інтригуюча прогулянка.

У кабінеті тихо, прохолодно і стерильно чисто. Хоча б якась муха задзижчала. От і дожив до миті, коли побачу найдорожчу мені людину. А чому на душі така пустка?

За дверима почулися голоси, я наскільки міг, внутрішньо підібрався. Двері відчинилися і на порозі стала чорнява, середнього зросту і повноти жінка. Коротка стрижка як у студенток-робфаківок. Насторожений погляд карих очей з під густих брів наче прострелив мене. Я боявся глянути їй у вічі. Не знаю чому, може тому, що в мені жила панічна упередженість до таких хворих.

По один бік від матері, - тепер до мене почало доходити, що це і є моя матір, - стояв знайомий лікар, по другий, - санітарка. Пауза затягувалася. Лікар, щоб непомітила мати, робив за її спиною якісь рухи. Почало доходити, вони стосуються мене. Та коли він значуще глипнув на мене округленими очима, спромігся: «Мамо, це я, ваш син Леонід, здрастуйте».

Серце завмерло, піднялось в грудях, і кудись наступної миті провалилося.

Мати дивилася на мене. Жоден м'яз не здригнувся на її обличчі, врешті вона похитала головою, і співучим голосом тітки Олі промовила:

- Ви дорослий дядько, а мої сини маленькі, вони в мене зовсім маленькі.

Підкралася німотна тиша. Лікар знову уп'явсь очима в мене.

- Мамо, я ваш син, просто я виріс.

- Ганно, послухай, - втрутилась санітарка, - то вони були маленькі, а тепер повиростали, придивись уважніше.

- Не хочу і не буду! Сини мої маленькі і далеко, а це здоровий дядько, - і намірилась повернутися назад.

- Ганно, то хоч поговори з людиною, - легенько підштовхнув її лікар через поріг, - та не зрушила з місця.

- Не просіть, Григоровичу, я не знаю цього дядька.

- Він тобі, оно, передачу приніс.

- Я не знаю цього чоловіка.

- Ганно, повір мені твому лікарю, це твій син.

- Ні, це чужий дядько! Не хочу і не буду!

Я злякався, що вони зараз застосують до матері фізичну силу, може скрутять руки, витерпіти таке я не зміг би!

- Товаришу лікар, пустіть, нехай іде, - останнє слово я уже не вимовив, а конвульсійно викинув з перехопленого спазмом горла.

- Пойдун, ідіть на обід, потім заглянете до мене.

Мати пішла. Медсестра якийсь час стояла в зажурі, і щоб не пустити при всіх сльозу, хутенько подалася коридором у своїх справах.

- Що, козаче? - це його «козаче» почало дратувати. Він всадовив мене знову на канапу, сам пройшовся кабінетом з кінця в кінець, - я не збираюсь вас ні в чому переконувати, та повірити вам доведеться. Знайте, людина - найбільша загадка природи.

Зараз мені якнайменше потрібні були його наукові поради, та вислуховувати мушу: «раджу прислухатись до моїх слів. Одразу застерігаю, не катуйте себе, і не крайте душу всілякими припущеннями. У тому, що трапилось, вашої вини

немає. Живіть життям яким ви жили донині. І ваш синівський обов'язок буде полягати в тому, щоб ви її провідували. Рана душевна загоїться, і час усе розкладе по полицках. І ще, не шукайте у горі усамітнення, йдіть до людей, скромно живіть серед них і робіть добро, тоді і вам буде добре».

З того пам'ятного приїзду в село і до матері, я раз чи два на рік їх провідував. Незабаром маму перевезли до спеціалізованого будинку для пристарілих в селі Будище, а це зовсім поруч з Багачівкою, всього в тридцяти кілометрах.

Багачівка, Тарасівка, Шевченкове, Будище - хто не знає цього благодатного, красивого природою і людьми Черкаського краю. Горби, річки, поля, ліси, в низинах села, ставки, сади, я закохався у цей рай на все життя. Тягнула мене сюди не екзотика сільського побуту, - дуже вже цей побут, під впливом загального зубожіння, нагадував злидні, - а первісний і мудрий спокій.

Сім'ї тіток, двоюрідних братів і сестер стали для мене рідними. Кожного разу буваючи тут, заходив до двоюрідного брата Василя, сина тітки Ольги, йшов в город і стояв під старезною грушею, де закопаний мій пуп.

Коли померла мама я привіз і поховав її на цвинтарі рідного села Багачівка, поруч з родичами. Перед її відходом у засвіти, я провідував її з братом. Вона лежала на ліжку така бліденька й акуратненька, медсестри постаралися. І коли одна з них спитала:

- Ганна, ну ти пізнаєш цих двох дядьків?

- Так, це мої сини Льоня і Вова.

Я остовпів, медсестри котрі стояли в дверях стиха переговорилися: «мабуть помре наша Ганна сьогодні, перед смертю завжди наступає прояснення».

Для мене, те, що в свої останні хвилини життя, вона пізнала чи признала нас, так і залишилось найпотаємнішою загадкою. Всі роки я картаю себе, що так мало зробив для неї. В свою чергу, не можу пояснити, чому батько ніколи до неї не приїздив і не розпитував, наче й не було у його житті цієї жінки, яка народила йому п'ятеро дітей, двоє з яких, хлопчики, це ми з братом, вижили.

* * *

У БЕЗМЕЖНОМУ, чорному і глибокому, космічному просторі летить наша Галактика. Де початок і де її кінець невідомо. Мільярди сонячних систем, у одній з них наша Земля. Стосовно зірок – сирота, нам же колиска усього живого і вічний прихисток. Вдивляюсь звідти у неї, шукаю Україну. Подумки опускаюсь нижче: здрастуй Черкашино, Звенігородка, привіт рідна моя Багачівко! Як ти тут без мене? Бачу, знову буяє весна на твоїх вуличках. Чорні поля ожили, одпивши животворної вологи.

Іду старим, забутим сільським цвинтарем. Тиша, пахне цвітом акацій. Ноги приминають молоду кропиву.

Став біля чудом вцілілого хреста на маминій могилі і задумався.

Пролетить якась сотня років, горбок зрівняється з землею, заросте як і тисячі інших, і не буде вже на землі нас, наших дітей, онуків. Тільки мірно змінюватимуться пори року, випадатимуть сніги, задуватимуть холодні вітри, достигатимуть червонобокi яблука, народжуватимуться нові люди, яким зовсім

не буде ніякого діла до пристрастей, які збурювали наші серця і душі, та життя на землі, його нерозгаданий сенс так і залишиться вселенською таємницею.

Феномен людини і її існування – найбільша загадка, чи може вона просто одноразова машина загального виживання людства?

І поки ми порпаємося в своїх мізках в пошуках відповіді на ці питання, планета Земля, так само як і до цього, летітиме бідною одиначкою у безмежному космічному просторі і сама не бачитиме кінця свого лету.

ПОДОРОЖІ

Їх я згадую, як все що було найкращого в моєму житті. Самий стан, коли ти ні до чого не прив'язаний, коли тебе кудись несе, ти вільний і щохвилини перед тобою розкривається невідоме, ти всотуєш всім своїм еством небачені пейзажі, невідомі міста, зустрічаєш людей, наряжаєшся на пригоди, і в кінці кінців, стаєш частиною всього цього оточуючого світу, неперевершений.

Може це тому, що з дитинства я не заякорений, в мене не було власної квартири, сім'ї, дому, та ще й ота проклятуша неприкаяність, яка дрімала глибоко в серці, інколи стиха нагадуючи про себе.

Після школи, працюючи на «київнаукапопi», я об'їздив майже весь Радянський Союз. Пишався цим неймовірно. За час армійської служби побував на території кількох європейських країн. У видавництві ж «Молодь» подорожі продовжилися, тільки тепер вони відбувалися з позиції організатора, а не підлеглого. Я мав очолювати групи письменників, авторів видавництва, організовувати їх виступи перед читачами, з метою реклами й пропоганди книг по всій території Союзу, від комсомольських будов до БАМу. Одне тільки те, що по роботі і в поїздках, я тісно спілкувався з Григором Тютюнником, Миколою Вінграновським, Леонідом Талалаєм, Віктором Близнецем, Миколою Сомом, Світланою Йовенко, Любов Голотою, Василем Герасим'юком, Павлом Мовчаном, Наталкою Білоцерківець, Ганною Чубач, Віктором Барановим, Робертом Третьяковим, Петром Засенком, Дмитром Чередніченком, Іваном Драчем, - всіх назвати місця не вистачить, - говорить багато

про що. Давно напрошується книга спогадів, присв'ячена саме тому нашому розкутому спілкуванню, та ще не прийшов час, бо писати збираюсь не панегірики, до яких вдається більшість прославлєнтів, аби й самому погрітися під сонцем чийогось таланту, а все як насправді було, не оминаючи хибних звичок, які може не кожному до душі, діянь, праведних і неправедних, думок, з якими не всі погодяться.

Допитливість і потяг до заобрійних країв притаманні людині, вони роблять її розумнішою і поважнішою. Не даремно, ще сотню років тому, в селах солдати які відслужили двадцять п'ять років, як кажуть зараз, були в авторитеті.

Залізна завіса аж до кінця вісімдесятих років, для простої людини, не дозволяла навіть думати про поїздки за кордон, тому я взяв за правило використовувати кожен відпустку для відвідування місць в країні де ще не бував. Моя ж дружина навпаки, була прихильницею осідлості на одному місці. В цьому плані ми за характерами й вподобаннями різні.

Найперша моя подорож відбулася у п'ятирічному віці. Пам'ятаю як зараз: в бараці, який слугував гуртожитком для жінок з навколишніх сіл, робітниць цегельного заводу, і де займали відгородку моя бабуня з дідом, у неділю, одна з дівчат відпросила мене у старих. Вона зібралась провідати рідне село і батьків. Від Городища кілометрів чотири-п'ять, а для мене це вже загадкові невідомі краї.

Перше, що вразило, височенний вітряк з лопатями, які повільно оберталися. З містечка його не видно, та з кожним кілометром дороги, а ми йшли пішки, за кінцем поля, під високим літнім небом, забіліло щось чудернацьке. Я пришвидчив ходу, чуть не тягнув за руку попутницю, аби скоріше його

дістатися. Ми прийшли в село, от де я вже надивився на вітряка на всі очі. Вражало, як це так, величезне колесо сягало хмар, і само, без мотора, крутиться. От би якось вчепитися в нього і покататися. З тих пір, де б не бував по світу, чи то у Європі, або Америці, я не міг відірвати очей від такої споруди. Особливо в деяких місцях Каліфорнії, наставлено трируких монстрів від самого хайвею і аж до горизонту. Тут уже інша думка осідлувала голову, а як же літати гвинтокрилам? Виходить немає де й приземлитися.

Друге, що вразило тоді під час походу в село, це коли тітка внесла в хату ціле відро ще теплого молока. Стільки одразу його в одному місці, і в одній посуді, я не бачив. Мені налили кукля, вкраяли шмат круглої пухкої домашньої хлібини, і я все це подолав, аж господарі подивилися на мене з острахом.

Я завжди любив подорожувати машиною, автобусом, потягами, тільки не літаками, це давало змогу роздивлятися все що виросло і побудовано на землі і як воно влаштовано. Тому й туристичні маршрути по Європі, Англії, Скандінавії, вибирав автобусні. Перевага роздивляння з вікна в тому, що коли ти бачиш якийсь краєвид, або обістя, то приміряєш його на себе: в цьому місці хату не ставив би, а там, і сад посадив би не так, і місток було б ближче, і стежка вихляє..., а вже в наступної садиби, все як треба, тільки колір воріт синюшний, і місцина невдала. Споглядаючи все, що пропливає за вікном, ти наче проживаєш не одне життя, а кілька.

У семидесяті роки у нас з дружиною водилася чудова компанія друзів. Ми збиралися на всі св'ята і дні народження,

виїздили на природу, партія тоді ще не роздавала по п'ять соток землі під дачі. Нам гарно було і весело.

Сидимо ми: Люба і Льоня Петрови, оригінальна пара Сашко Білицький і Ніла Мазур, 6 січня 1978 року, тісним колом на моєму дні народження. Випили, закусили, навіть поспівали, і мова пішла про подорожі. Враховуючи мою пристрасть до цієї теми, я особливо розпалився. Народ підтримав, полетіли пропозиції. І коли обговорення набуло найвищого реєстру, я запропонував проїхати через усю державу поїздом аж до Владивостока. Очі у всіх загорілися, та так, що ладні уже їхати завтра. Що то на підпитку, ніяких перешкод. Не гаючи часу, дістав великий альбом для фотографій і запропонував на першій чистій сторінці, всім підписатися під урочистою обіцянкою поїхати літом поїздом до Владивостока. Так і зробили. Решту св'яткового вечора ми набудували таких планів, таких наскладали програм на цю поїздку, що просто паморочилась голова.

Зима і весна того року пролетіли швидко, наближався день від'їзду. Друзі почали вмикати задню, у того невідкладні справи, той не знімає слухавку. Я ж вирішив не відступатися і довести всім, що потрібно триматися обіцянки, данної при всіх урочисто. Дружина вважала мене незрозуму. З'ясував розклад потягів на Далекий Схід. Існував тоді потяг Київ - Владивосток, але квитки продавались в касах тільки при пред'явленні паспорту з владивостоцькою пропискою. В Радянському Союзі всі міста з великими оборонними заводами і військовими базами мали статус закритих. Найближчим відкритим містом перед Владивостоком був Усурійськ.

Я пішов у відпустку, отримав відпускні і взяв квиток до Усурійська. Від Усурійська, думаю собі, місцевим транспортом доберусь до кінцевої мети своєї поїздки, там недалеко.

Дома всі в мовчазному шоці. Виявляється одразу всерйоз ніхто не сприймав моїх намірів. Вдуматись, одинадцять діб теленькатись поїздом, та ще й одинадцять тисяч кілометрів, лікуватись друже треба.

Уже перед самим від'їздом теща, Ліля Матвіївна, пригадала, що у Владивостоці служить військовим лікарем її далекий двоюрідний брат Михайло, мовляв, передаси привіт і буде де переночувати.

Склав я в портфель речі, відіслав на Владивостоцький головпоштамп гроші на зворотний квиток, аби в дорозі не обікрали, попрощався з сім'єю і подибав на вокзал.

Провідники вагону, з якими я довгою дорогою здружився, Марійка і Толян, неабияк здивувалися. Виявляється я у них рідкісний пасажир, бо з кінця в кінець ніхто не їздить. В середньому в поїзді за одну поїздку склад пасажирів змінюється разів п'ять чи шість.

Не знаю, що тоді мною рухало. З доброго розуму на такі відстані ніхто не їздив. Скоріше за все, я відважився на цей безпрецедентний вчинок в пику всім існуючим умовностям, в пику міщанському і бюргерському способі життя моїх друзів і всього суспільства, в пику жлобству і обмеженості світогляду оточення, і потім, це ще й подвиг. Уявляете які думки й переконання в тридцятирічному віці, зачарований наївняк. Одним словом, мною рухав протест, сам не знаю проти чого і проти кого.

Сів в купе біля вікна, поклав руки на столик, і важко задумався. Навколо у вагоні, на пероні, буяло життя, вирували пристрасті, пасажери чаркувалися на прощання, обнімалися, і все це під акомпанімент вокзальної метушні, оголошень через гучномовці. Мене наповнило дивне відчуття, наче я навіки розпрощався з сім'єю, і починаю невідому сторінку нового життя. Катарсіс думок і відчуттів болючий, і разом з тим бажаний, як гаряче світло для метелика. Португальці такий специфічний стан душі називають саудадо.

Нарешті поїзд рушив і перестукіт коліс перевів думки на звичайні дорожні турботи. Пропливли за вікном околиці столиці, далі поля, лісосмуги, стації, якісь заводи, шахти, переїзди.

Ось воно те, про що не раз мріялось: сидіти біля шибки і вдивлятись у пропливаючі краєвиди, вгадувати долі людей у тій хаті, котра невблаганно відплила у безвість, а чи доїде той тракторець і машина, що тільки-но стояли перед опущеним шлагбаумом, пропускаючи мій пасажирський, до рідної домівки і де вона, і хто чекає того водія дома. Як би хотілося взнати про тих людей більше, побувати у кожного в гостях. Та хіба можливо перегостювати у всіх людей на землі.

Я їхав і наче грався з долею у піжмурки. Примірювався до казкових пейзажів, вифантазовував свої палаци посеред пагорбів, у дібровах, на урізах водойм, розчинявся в просторах безмежного світу, і душа моя примружувала очі від щемкого й солодкого лету.

Провідники Марійка і Толян почали приділяти мені більше уваги, тепло і дружно заговорювали, радили на якій станції прикупити у бабок гарячої картопельки. Їм подобалось, що я не

випиваю, як інші пасажири, не набираюсь до свинячого вижчання.

Підкупало, як ця пара тридцятип'ятирічних господарів вагону, спілкуються між собою. Я вирішив, що це чоловік і жінка. Аж поки на третю добу не почув від провідниці сусіднього вагону, на той час я уже роззнайомився з провідниками сусідніх вагонів, що це коханці. Їх колега, підсунувшись до мене ближче, притишивши голос, розповіла: «Уявляєш, і у нього, і у неї сім'ї, маються й діти, і наче непогано живуть, а кожен чекає цього рейсу не дочекається. Уже можна б було набриднути один одному, а ні. Правда, це вона більше всихає за Толянном, бо того я помічала з офіціанткою. А чого, він мужик видний».

Потяглися простори Росії. Я вглядався в людей, такі ж як і ми. На мужиках засмальцьовані штани, невизначеного кольору куртки, картузики і сірі тіні на лицах. За всю дорогу до Владивостока я не бачив жодного чистого, одухотвореного обличчя. Замордований нестатками, безкультур'ям, звичною покорою владі, горілкою і сварками, народ. Народ, який прекрасно розуміє - Москва за тридев'ять земель, а тут, у глухій глибинці, ніколи ніякої справедливості не знайти, тут щоб вижити, що вкрав - те й пропив, а що буде завтра - одному Богу відомо.

Час тягнувся довго, наче живичний клей між щелепами. Від неробства і осягнення безкраїх просторів, підступають сумніви і паніка, яка з кожним днем переформовується у бажання все покинути і пересісти на поїзд у зворотному напрямку до України.

Провідники мене попереджали, аби я не виходив на перон коли там стоїть зустрічний київський поїзд, бо дуже вже тоді важко володіти собою.

Волга. Перед нею ми довго стояли, а тоді повільно переїхали довжелезним мостом. Всі біля вікон. Рейок не бачиш, гуркоче залізо по залізу, миготять мостові конструкції, а там, далеко внизу, збрижена вітерцем темна вода. Вражає.

Добилися перону, я читаю на фронтоні вокзалу «Куйбишев». Прогулююся, погляд впав на табличку вагону навпроти – «Владивосток – Київ». Самотньо до нестями, ще секунда і рипнувся б у свій вагон по речі.

– Кортить додому, – вродив поруч Толян, – я ж попереджав, що для пасажира-одинака, побачити поїзд додому, то хвилююча штука.

– Та ні, – понтувався я, і почав трохи приходити в себе від некерованого пориву.

Можливість чкурнути назад розстанула як останній вагон у смугастій далині, як димок від минулорічної цигарки.

Після душевної кризи на пероні в Куйбишеві, далі було якось простіше. Розум осягнув, назад вороття нема. Пригадав свою програму: спочатку поїздом до Владивостока, а на зворотньому шляху роблю зупинки у всіх великих далекосхідних, сибірських, уральських «столицях». Вийшов з поїзда, перекопостував квиток на завтра, оглядова екскурсія по місту, десь переночував, хай навіть на вокзалі, а на завтра далі.

Один перелік міст, через які пролягла моя залізнична подорож, і зараз вражає: Київ, Курськ, Воронеж, Пенза, Куйбишев, Уфа, Челябінськ, Курган, Петропавловськ, Омськ, Новосибірськ, Кемерово, Красноярськ, Тайшет, Зима, Іркутськ,

Улан-Уде, Чита, Могоча, Сковородіно, Хабаровськ, Дальній, Усурійськ, Владивосток.

Ця поїздка варта окремої книги, стільки пройшло переді мною людських доль, трапилось пригод, розкрилося таємниць нашого буття. Одна станція Зима чого варта, з мальовничою групою привокзальних розкрасунь, повій-бомжих, з буфетом обліпленим мухами, і лінивим, смачним матом. Або чарівність і могутність Байкалу. Через десяток років, я з групою письменників від видавництва, Леонідом Горлачем і Станіславом Тельнюком, поїхав на БАМ. І як же був вражений побачивши його покопаний і розтрощений берег, тисячі зрізаних дерев, які гнили в багнюці, а головне, комсомольці-добровольці, втративши людську подобу, стали сірими алкашами.

Наближаємось до Усурійська. Толян тихо шепнув мені аби я закинув йому у купе свої речі, а сам забрався на третю полицю, він мене закладе матрасами, так я й попаду у Владивосток.

З під матрасів я тільки чув голоси солдатів, які приставали до провідниці і визг вівчарки, якій Толян прищемив дверима хвоста. Молодець Толян, відбив охоту собаці, обнюхувати вагон.

Дев'ять вечора. Поїзд підкотив до залізничного вокзалу, він же одночасно і морський. Все, рейкам кінець, берег бухти Золотий ріг, далі море і океан. Це і є кінець землі. І тут вперше я збагнув, який монстр Росія, загарбати половину земної кулі. Але ж, одночасно, десь взялася й гордість, мов дивіться, народи всього світу, які ми могутні. Так, потрібно чесно визнати, я був жертвою радянської пропаганди.

Прощався з Марійкою і Толянм як з рідними. Толян тихенько шепнув, мовляв, якщо не віднайду тешиного родича, то аби не забрав патруль, маю пробиратись на відстійник поїздів, не на вулиці ж ночувати. Добра душа у чоловіка.

Став посеред площі перед вокзалом, роздивляюсь. Монумент солдату з прапором, символізує утвердження Москви над просторами Євразії, аж до Тихого океану. Місто красивими терасами дряпається на сопки. Засвітилися вуличні ліхтарі, проїздять трамваї, автобуси, йдуть пішоходи, і нікому нема до мене діла.

Напитав потрідну вулицю, довго теленькавсь трамваєм до бухти Спортивної. Зовсім стемніло. Квартира родича аж на дев'ятому поверсі. Метикую як відрекомендуватись незнайомим людям. Натискаю кнопку дзвінка, чую він дзвонить, але ніхто не відчиняє. Не знаю що й думати. А втома від далекої дороги навалилась на плечі з усією силою. Піднявся східцями до чердака, сів і чекаю вітра в полі. Розпач, куди я телепень подався.

Десь, аж о пів-на-першу ночі, повільно, невдоволено перемовляючись, піднялась східцями, ліфт не працював, сім'я: підполковник медичної служби, його дружина, і двоє дорослих дітей. Стали перед потрібними мені дверима. Радості моєї не було меж. Спускаюсь до них. Здивовані погляди. Поясню, що прибув з Києва. Вони дивляться на мене як на божевільного. Знову втовкмачую, що в Києві у мене є теща, а у неї тут двоюрідний брат Михайло, і що вони бачились тільки в дитинстві, і що я прошу тільки переночувати, завтра візьму квиток на зворотній шлях.

Бачу дружина непомітно смикає підполковника за рукав кітеля, бо тому набридло уже слухати мене, і він, трохи сп'янілим жестом, запрошує пройти всередину.

В квартирі жінка підозріло пантрує кожний мій рух. Одразу принесла сімейний альбом і попросила пізнати кого небудь з родичів.

Сижу в коридорі і гортаю на журнальному столику альбом з фотографіями. Як на зло, не можу нікого впізнати. Що ти будеш робити? Піднімаю голову і бачу німу картину: підполковник винувато глипає на дружину, а вона руки в боки і спалює його очима.

В мізках і дальній пам'яті щось натякнуло на прояв, попросив ще раз переглянути альбом. Ура, ось вона потрібна фотографія. На ній п'ятнадцятирічна дівчинка в українському народному вбранні, це ж моя теща, вона підлітком ходила в палац піонерів в танцювальний гурток, таку фотографію я десь бачив дома.

Все зійшлося. Мене прийняли за свого і дозволили зайти у ванну, попередивши, що у Владивостоці давно не було гарячої води.

Дядько Михайло виявився напрочуд комунікабельним, веселим, легко сходився з людьми, навіть уже багато років був актором місцевого народного театру, займав посаду начальника військового госпіталя.

Вранці я прокинувся, в квартирі нікого, на столі записка: «Любий наш, Леоніде, ми подалися на роботу, на плиті сніданок, біля під'їзду швидка допомога «Волга», легковушка у твоєму розпорядженні до п'яти вечора, обов'язково відвідай морське кладовище, тільки не пригощай водія спиртним».

Попоїздив я по Владивостоку і навіть по Приморському краю. Одні тільки назви сіл: Київка, Чернігівка, Полтавка. Серце просто радувалось за земляків-українців, що то працелюбний народ. У кожному дворі корівники, свинарники й курники, городи бувають, а навколо трава по пояс, лопухи в зріст людини.

Начальник госпітала мав службовий катер, тому я без документів попав у бухту Ольга. Побачив флот у всій красі, і просто вбило кладовище кораблів, дядько Михайло сказав: «Коли бачу цю картину, серце починає слабувати від безгосподарності, піднесеної до десятого ступеня».

Додому я повернувся замореним, схудлим, чорним від дорожньої кіптяви. З голови не виходило серйозне попередження домашніх, сім'я поставила ультиматум, зважишся на таку поїздку, так тільки в один кінець, і про нас забудь. Та коли переступив поріг квартири всі не знали в який св'ятковий куток мене посадити.

Враження від поїздки лягли в основу моєї першої великої повісті, обсягом чотирнадцять друкованих аркушів. Називалася «За видноколом». Видати її не випадало можливим: великий обсяг, багато реалізму і правди, а скорочувати і підфарбовувати тодішню дійсність я не погодився. Комп'ютерів тоді не було, я давав всім читати рукопис, та так і з кінцями. Дуже жалкую, колись повернуся до цієї мандрівки.

Чомусь все життя тягло в подібні поїздки, бо з дитинства вірив, що десь влаштовано все ліпше, ну хоч би в пів ока на нього подивитися, а відвідавши майже всі далекі закутки світу, прийшов до висновку, що краще може існувати тільки при одній умові, якщо ти його сам таким зробиш.

Великим зусиллям, підключив я до кількох таких поїздок і дружину. В одну з відпусток ми проїхали всю Середню Азію: Алма-Ата, Фрунзе, Ташкент, Самарканд, Бухара, Баку, Київ, другого року проплили пароплавом «Аракс» від Ростова, Доном і Волгою, аж до Москви і назад.

Вона не дуже розділяла мого захоплення воландатись по світу, і після нашої спільної третьої поїздки через Білорусію, Прибалтикою, аж в Ленінград, уже на власному «Запорожці», коли всі дні були отруєні ядучими сварками просто з нічого, різні характери, погляди, вподобання, я від того часу подорожував один. Не знаю, може це був ще й привід усамітнитись.

Постає питання, де брав гроші на ці «прогулянки»? Одразу запевняю, не за рахунок сім'ї. По вихідним ремонтував і ставив людям печі і каміни. Це зараз можна придбати будьякого розміру і фасону подібний хатній атрибут, а тоді робилося все з цегли і майстрів майже не залишилось.

Ну а вже коли впала залізна завіса, переключився на туристичні поїздки за кордон. Для мандрівки Америкою збирав гроші, по копійці, кілька років. У підсумку, написав повість «Зворотний бік землі», про яку схвально відгукнулися прихильники такої літератури. До цього часу не полишає незабутнє враження від Ніагарського водоспаду. З дитинства я кохався у могутніх стихійних процесах природи, від першої грози, під яку попав у шестирічному віці, і до сьогодні.

Диво і є дивом. Я тоді стояв на краю каньйону, спершись на парапет, і не міг одвести погляду від гігантських стовпів води. Де взялася ця космічна сила, аби рухати такими масами? Ну, хай там вітер жене по небу важкі хмари, хай проливаються

спустошливими зливами, всерівно, найстрашніші повені ніщо у порівнянні з цим буйством стихії. Я тоді з особливою силою відчув, що людина – не володар світу, яка повертає річки у зворотному напрямку і підкорює Еверести, вона просто складова частина великого механізму, чи організму, назва якому – природа. І ще я відчув, коли дивишся на падаючу воду, погляд очей стає непідвладним людині, плин води з неабиякою силою притягує, тягне вниз, у тартарари, і так хочеться простягнути руку і торкнутися цього дива. В цей момент вода, темна і прозора, що реве танзанійським левом, розбиваючись внизу об каміння, здається лагідною і доброю. Подумати тільки, я з далекої Багачівки, про яку тут на цьому кінці землі ніхто і гадки не має, стою біля жохливого всеруйнучого, живого й пекельного плину і можу навіть торкнутися його. Здалося, що ці потужні струмені йдуть через моє тіло. І головне, ніякого переляку, тільки ейфорія. У грудях щось розстебнулося, дихалось легко і вільно, до самих кінчиків пальців підступила солодка млюсть, Ех, зараз би туди, в саму гушавину цих закрутів, це ж як знову народитися, і потрапити в новий, нікому не відомий, паралельний світ.

От що таке подорожі.

ПРОЩАЙТЕ БАТЬКУ

Невідворотно спливають роки. Телеграма водночас передбачувана, очікувана й несподівана, бо я з братом знали про тяжку хворобу батька, недавно об'їздили з його рентгенівськими знімками всіх відомих професорів в столиці, проте висновок невтішний – запущений рак нирки. Неочікувана ще й тому, що смерть близької людини, то завжди – невідворотна несподіванка.

Отож ми з братом вилучили в сім'ях грошенят, що лежали про запас на чорний день, трохи позичили, і наступного ранку, а це було 5 грудня, День Конституції Радянського Союзу, для всіх вихідний, зійшли з поїзда на перон вокзалу міста корабелів Миколаєва.

– Бач, як виходить, – задумливо мовив Володя, – все життя ми йому були непотрібні, виховувала держава, ну ще трохи дід і баба, а тепер крім нас нема кому поховати.

– Облиш, брате, сам знаєш, яке непросте життя у нього було, а сім'я, що залишилась, самі жінки, мачуха й дочка, що вони можуть...

– Мене більше хвилює, що День Конституції, за ним вихідні, і все буде закрито на добрих чотири дні, як ховати?

– Як всіх, існує ж ритуальна служба.

Батько лежав посеред кімнати не в домовині, а на розкладеному обідньому столі. Мачуха, зобачивши гостей, одразу заголосила. От цього моменту я боявся найбільше. Кольнуло і опустилось щось під серцем. Скопив погляд на брата, то й же теж не з заліза. В принципі я ніколи не прислухався до подібних плачів, завжди одне й те саме: «на

кого ти нас покинув», - і тому подібне, а тут вона крізь сльози, підвиваючи, просто розповідала, що всі вони чекали їх, і на мене з братом одна надія, бо ще вчора колеги по роботі батька обіцяли все організувати, а сьогодні св'ято, нікого немає, всі вихідні, тільки й встигли, що оформити довідку про смерть...

Прийшлося всю організацію похорон взяти на себе. Бліду сестричку та ще кількох сусідок поставив на приготування поминального столу, самі ж, розпитавши, де знаходяться відповідні служби, поїхали домовлятися з катафалком, копачами, і по труну.

Біля входу на міске кладовище - два будиночки, в одному вінки в другому контора. Підійшли, на дверях великий амбарний замок.

- Де ж логіка, не може такого бути, - обурювався Володя, - в комунальників три дні вихідних, то виходить, що і у смерті мають бути вихідні!

- Ви синочки зайдіть з іншого боку, - пояснила якась бабуся, - начальниця у себе вдома.

Повновида, розфуфурена блондинка з рум'яними щоками, в білій нейлоновій кофтині, що ледь не тріскалась на грудях, грілася біля батареї опалення. Побачивши нас одразу випалила:

- Де ж ви були вчора, сьогодні вже нікого немає, бригада копачів роз'їхалась, труну потрібно виготовляти...

- А що, хіба немає ніякого резерву? - здивувалися ми.

- Який резерв, це, може, у вас у Києві резерв, а тут наперед ми не виготовляємо, про таке люди думають заздалегідь, а не в останню хвилину.

- Шановна, копачів ми самі організуємо, а труну хай стають і роблять, ми почекаємо.

- Ха-ха-ха, - засміялася нафарбованими губами блондинка, - ви наче з неба впали, немає столяра, кажу ж, три дні вихідних, приходьте в понеділок.

Оце так маеш, від почутого розгубилися. Ховати на четвертий день будуть проблеми. За ці дні покійник доведе оточення до сказу, один тільки запах чого вартий, одвезти в морг, ніхто не прийме, лікарняні служби теж вихідні, а транспорт...

- Брате, ховатимемо завтра, - на секунду випередив я Володю, готового вибухнути, - привеземо столяра з дому, переплатимо скільки скаже, - і вже до блондинки, - оформляйте замовлення.

- Виписати квитанції мені не важко, тільки моя вам порада: не так все просто, добудьтесь автопарку, випросіть чергову машину, пошукайте когось на копку, люди ж відмічають Конституцію.

Столяр мешкав у приватному секторі. Я ще раз глянув на папірця з адресою, перевів погляд на старенький будиночок з почорнілої цегли, перехняблена хвіртка відчинена.

Невеликий двір захарашений якимось уламками, неметений, вкритий опалим листям винограду.

- Є хто в хаті живий? - повторили ми кілька разів. Гірше нема, коли ти заходиш у незнайомий двір і не знаєш чого чекати і до кого звертатися. Ніхто не озивався. Ризикнули підійти до веранди з кількома вибитими шибками.

Дверей з прибудови у внутрішнє приміщення не було, посередині стояла на табуреті балія і молода вироблена жінка

прала. Побачивши нас, випрямилась, струшуючи піну з долонь, і спокійно так, мабуть уже її в житті нічим не здивуєш промовила:

- Вам кого?

- Нам столяра Івана, - і ми розповіли їй про свою проблему. Жінка покійно нас вислухала, зітхнула і тільки розвела руками:

- Нічим, дорогі люди, не допоможу.

- Ви тільки скажіть де майстер...

- Майстер є, тільки в найближчі дні він не майстер.

- Як це, - ми здивувались.

- Не вірите, самі подивіться, - вона відкрила бічні двері в чулан, там, у робочому одязі, горілиць, лежав на підлозі небритий мужик і зі свистом хропів, - від ночі як прийшов, упав, так і спить, добудитися не можу, може у вас вийде.

- Безнадійно, - махнув рукою Володя, - я в цих речах петраю, мужик перебуває в глибокому запої, нам не допоможе.

- Ну що ж брате, потрібно самим, - прийшов я до рішення, - що таке рубанок і ножівка я знаю.

Ми випросили у змарнілої жіночки ключі від столярного цеху і повернулися назад на кладовище.

Що відбувалося в наших душах ніхто не знає і не дізнається. Я, було, почав прислухатися до серця і думок, та все марно, наче хто опустив важку завісу, все робилося автоматично, без зайвих емоцій, надпереживань, печалі чи суму, існувало тільки просте і однозначне бажання: за будьяку ціну виготовити труну. А де ж той розпач, побивання за дорогою тобі людиною? Я ж ніколи не був байдужим і черствим до людського горя? Що зі мною?

Цех, тільки звучить гарно, а насправді звичайна столярна майстерня. Клацнула залізна лямка, ми відхилили важкі двері, віднайшли вимикач, увімкнули освітлення. Приміщення видалось не вельми привітним, а яким же воно має бути, коли виготовляється така продукція.

- З чого почнемо? - розгублено запитав брат.

- Давай шукати дошки.

- А ти зріст батька пам'ятаєш?

- Ні, - тепер уже і я запанікував.

- Давай приблизно, - запропонував брат, - ми з тобою середнього зросту, метр сімдесят, батько був вищим, отже труна має бути у метр вісімдесят, додамо, про всяк випадок, ще сантиметрів п'ять.

У боковому закапелку приміщення надібали двометрові нестругані дошки - тридцятки. Залишилось тільки простругати. Цвяхи у відрі на підвіконні, там же молоток і ножівка. На великому міцному дерев'яному столі, що стояв посеред всього. Кілька порожніх пляшок з-під горілки, мутні й замацані гранчаки, на розстеленій газеті «Правда» і якісь недоїдки. Володя підійшов, відсунув із дзеленькотом нехитрий посуд і побачив на стільниці розліновану розмітку деталей труни, кожна з яких мала ще й варіанти розмірів.

- Тепер живемо, - зрадів я, - братуха, нічого не потрібно придумувати, прикладай матеріал до шаблону, відмічай, обрізуй і сколочуй, неси дошки, ми їх простругаємо - і в дамках.

Загув на високих обертах стругальний станок. Я навіть згадав, скільки років пройшло від вивчення столярного діла в інтернаті, яким коліщатком регулюється товщина стружки.

Пропустили першу дошку, перевернули, аби простругати зворотній бік, коли щось клацнуло і вимкнулось світло. Цього ще не вистачало. Брат розбирався в електриці, тому пішов до щитка.

- Нічого не вийде, відімкнено напругу.

- Пішли в ритуалку, може, нам дама щось роз`яснить.

Розпашіла блондинка, яка ще півгодини тому погрожувала притягти нас до відповідальності за самоуправство, тепер не без злорадства пояснила, що в регіоні існує дефіцит електроенергії, тому влада з метою економії застосовує віялове відключення, а тим паче сьогодні св`ято, всі виробництва вимикаються.

- От попали так попали, - розпачливо кинув я, хотілося вхопити сокиру і спересердя все навколо порубати.

- Не кажи, - погодився молодший, - а давай сколотимо з неструганих, задрапіруємо тканиною, я бачив у комірчині рулон червоної китайки, ніхто й не здогадається.

- Уявляєш, що це буде, - не погодився я, - по-перше, це ж тридцятка, по-друге - вона сира, прикинь якою важкою буде труна, і головне - це ж наш батько, давай не втрачати синівської совісті й гідності.

- Я теж умію високопарно говорити, який ти пропонуєш вихід, - заводився Володимир, - три дні ночувати з покійником?!

Запала невтішна гнітюча мовчанка.

- Послухай, - в голові уже вибудувався новий план дій, - якщо я розуміюсь на Радянській владі, то у міській партії має бути черговий. Батько наш був комуністом, я зараз візьму

таксі і подамся до партійної влади, все розповім, може ці чинуші зарадять рядовому комуністу.

- Може, ще в ЦК партії звернутися, та ми їм - по самісіньку спину, - на скільки міг стримано висловився брат, присутність жінки утримувала від міцних слів.

- Так, козаче, менше слів, я - до міському партії, а ти до гаража, пропонуй будь-які гроші, але щоб завтра виїхав катафалк, через годину зустрічаємось тут.

- Мужчини, в мене сьогодні - короткий день, через дві години я зачиняюсь, - переможно попередила сита блондинка.

Сіра, міцна й помпезна будова з колонами займала домінуюче місце на центральній площі міста. Я довго стукав по лискучій мідній ручці, аж поки не вийшов розімлілий від неробства роздратований суб'єкт у формі міліціонера:

- Чого бушуєш, онде кнопка дзвінка, - невдоволено повертав ключа в замку дверей охоронник. Тільки тепер я побачив на мрамуровому виступі чорніла напамітна кнопочка.

Коридори з високими напівкруглими стелями, під ногами м'яка килимова доріжка, стоїть незворушна тиша і все дихає вгодованою вічністю. Черговий зустрів мене стримано, чемно, дотримуючись при цьому невидимої відстані між рядовим громадянином і людиною при владі. Не втримався і виклав чоловіку у білій сорочці з вузенькою краваткою, все, з чим зіткнувся сьогодні. Оповідь вийшла сумбурною, все змішав до купи: бардак у ритуальній службі, неувага партійної організації до рядового члена партії, неприпустимі дії лікарні, яка поспішає виписати хворого додому, і там ще щось, всього не пам'ятаю.

У чергового по установі хоч би м'яз який ворухнувся на обличчі, слухав з витримкою шкільного вчителя, потім:

- А тепер давайте конкретно, що ви хочете?

- Щоб увімкнули електроенергію.

- Тоді звертайтеся у відповідні служби...

- До кого, там теж усі відсутні, св'ято ж...

- Не знаю, не знаю, - хитав головою партійний функціонер.

- А я знаю, - зірвався я на крик, зі мною це трапилось ледь не вперше, - як вам не соромно, помер комуніст, і якщо ви не допоможете мені його поховати, не увімкнете на пів години струм у районі кладовища, я приїду в Київ, піду в ЦК партії і покладу свій партквиток на стіл прямо там!

Я блефував, бо не був комуністом, але іншого виходу не бачив. Запала дзвінка тиша. Трохи отямився і попросив ще раз, аби хоч на пів години увімкнули електрику у районі розташування ритуальної служби.

Черговий, про щось роздумуючи, мабуть зважив на погрози столичного мешканця, підняв телефонну трубку, переговорив із якимось Іваном Івановичем і запевнив:

- Ми перемкнемо зараз схему, буде вам напруга рівно одну годину, а от про все, що ви тут оповідали, моя вам порада, забудьте, викиньте з голови раз і назавжди: партія і Радянська влада дбають про свій народ.

Я стулив губи, аби знову не зірватися і не влізти у дискусію, хто, про кого і як дбає.

Партієць додав:

- А втім, ми вкажемо партійній організації заводу, на якому працював небіжчик, на її неухагу до комуніста, - він дістав зі столу чистий аркуш паперу, ручку і присунув до

мене, - ви тільки напишіть заяву, все в ній викладіть і обов'язково розпишіться.

Я недвозначно махнув рукою і поспішив до виходу. Вже на вулиці, ловлячи таксі, сам собі дивувався, як це у мене все вирвалось, я ж не ліз відкрито у політику, а тут на тобі, нагородив такого, за що по голові не поглядять, цей міськомівський партійний шнурок може запросто настукати на мене за місцем роботи.

А місто й держава відмічали День Конституції як треба, впоперек вулиць - червоні кумачі з гаслами, прапори, в кількох місцях уже п'яні компанії молоді, на одному з перехресть зчинилася бійка.

На кладовищі в першу чергу розшукав брата, той саме наглядав за викопуванням могили. Два копачі невизначеного віку, брудні з почорнілими обличчями, наче їх самих щойно дістали з могили, не копали, а повзали як сонні мухи. Я ледь утримався, аби не взяти самому заступа до рук, зупинило тільки те, що нагально потрібно виготовляти труну.

На другий день після нашого приїзду ми таки поховали батька. Насамкінець поминального обіду приїхала швидка допомога робити хворому наркотичний обезболючий укол. Тут уже мачуха, не даремно ж родом із Архангельської області, видала їм по повній програмі. Санітарам легше скупатися б в киплячій смолі, аніж вислухати все те, чого вона їм побажала.

Квитки до Києва знову брали з труднощами, починалася сесія Верховної Ради. Штатні депутати, призначені обкомами й райкомами, заповнили вагон. Володя безперестанку курил в тамбурі. Я лежав на верхній полиці, одвернувшись до стінки, аби не бачити, як слуги народу, виставивши коньяки і

розклавши балики з ікрою, пригощаються, намагався зібрати свої думки до купи. Соромно комусь сказати, що в душі і серці пустка. Одне я точно знаю, нема вже батька, він лежить на околиці південного міста, присипаний сухою глиною, а зверху над горбиком – пірамідка із зірочкою. А по суті, для них з братом батька й не було. І разом з тим, навіть виникає співчуття за його непутяще життя. Прощайте, батьку.

МОРЕ, НІЧ, РАКИ

Кінець березня – початок квітня тисяча дев'ятсот сімдесят п'ятого року. Тієї весни я відкрив для себе дику, безлюдну, мальовничу місцину, куди не ходили електрички і автобуси – лівий берег Київського моря, у межиріччі Десни й Дніпра. Місцевість зачарувала тим, що з одного боку хлюпають хвилі рукотворного моря, з другого шумлять ліси, і навколо на багато кілометрів ні душі, тільки нелякані зайці, обачливі лелеки, і все наповнене співом птаства.

Того разу добирався сюди з одною метою, нарізати котиків, саме запухнявіли бруньки верби. Повертаючись бетонкою, полишеною будівельниками ГЕС, побачив як під вечір кілька мужиків, на мілині, виловлювали руками раків. Спочатку не повірив своїм очам. Бреде людина по коліна у воді, в одній руці тримає ліхтарик, присвічує дно, другою вихоплює раків, що підповзають до урізу берега на нерест.

Привіз додому з пів сотні раків, випустив у ванну, ото було ахів і охів. Особливо мліла від захоплення моя донька Руслана.

В понеділок, знаючи що у видавництві поет, заступник головного редактора Валерій Гужва, поведений на клишнях, я одразу до нього в кабінет і поклав на стіл десяток варених раків. Чоловіку ледь не запаморочилось. Врешті розпитавши де і як, він пообіцяв до кінця дня організувати транспорт і компанію гарних друзів.

Не знаю, чи працював він цього дня над рукописами, але після обіду почало зтягуватись до «Молоді» добірне товариство: композитор Олександр Білаш, Григір Тютюнник,

Володимир Яворівський, Павло Мовчан, Віктор Женченко, Олексій Довгий, заступник директора Микола Дрозд, головний редактор Володимир Біленко, зав редакцією Олексій Федосенко, і ваш покірний слуга. Очолив компанію Директор Володимир Прокопенко.

Виїхали ми після роботи трьома машинами. Волга і Уаз – видавничі, Білаш на своїй персональній. В уазик завантажено два ящики горілки, казан, ковбаси з закусками, потрібний посуд і бухта крафту. Валерій придбав у центральному універмазі десяток новеньких ліхтариків.

За кермом видавничих машин два першокласні водії Микола Кисіль і Микола Волчков. Обидва писані красені, під два метри зростом, широкоплечі, а голоси, як баритони в духовому оркестрі. Між собою керівництво називало їх «перхоплювачами». У творчих поїздках, після виступів перед читачами, як правило, господарі накривали «галявину», підключались місцеві поетеси, молоді вчительки, гульки – розійдись душа. Та коли після багаточисельних пригощань, доходило до завершальної частини, гості стомлювались, а хлопці-водії тут як тут. Підхоплять стяг з кволої руки в свої дужі, і жіноцтво квітне до ранку.

Годині о шостій прибули на вказане мною місце. Поки не сховалось сонце, а раки сидять в глибинах чекаючи сутінків, взялися за бівуак.

Командували облаштуванням столу Олександр Білаш і Григій Тютюнник. Я з водіями взявся за лопати і викопали дві неглибокі траншеї. Розрівняли пісок так, що вийшло між ними підвищення. Вистелили його крафтом і розставили посуд.

Траншеї для того, щоб можна було сісти на землю і опустити в них ноги, а не як азіати, підгортати їх під себе.

Багаттям і казаном керував Гужва. Яворівський, Шева і всі інші збирали хмиз.

В якийсь момент піймав себе на думці, що це добірне товариство, радіючи нагоді, поводить себе як діти, і спілкується між собою без умовностей субординації, а що вже ті розмови – і не передати: сміх, дружні кпини, підначки.

Нарешті сонце сіло за кручі правого берега водосховища, весняний бадьорий порух вітру стихивсь, впали сутінки, пора. Народ познімав штани, розібрав ліхтарики і побрів водою від берега. Більшість з нас так раків ловила вперше, вірніше, не ловила, а збирала. Дно піщане, вода прозора, тому в чітко окресленому колі світла все добре проглядається. Від несподіванки, потрапивши під промінь ліхтарика, рак завмирає. Саме в цей момент треба вихоплювати його за спину. Якщо хоч трохи прогавив, той одразу чкурає в темряву.

Над водою лунають зойки і сміх, азарт захопив всіх. Недаремно в людині споконвіку дримає інстинкт мисливця. У Яворівського в кульку виявилась дірка, Білаш скрикнув на весь берег, чи то рак захопив його за ногу, чи то він наступив на нього, в темряві іди розбери.

А на березі палало розлоге багаття. Спершись на два рогачі, на дровеняці висів казан, в ньому закипав окріп, і Валерій Гужва св'ященнодійствував над ним. Вже докинув туди моркви, лаврового листа, цибулі, петрушки. Всі давали безліч порад, та він нікого не слухав, робив як знає.

Водії, мужики-вепри, розвернули машини так, аби фарами висвітити шмат піщаного берега, на якому отаборилася компанія.

Ми урочисто підходили до киплячого казана і опускали живих, махаючих клешнями, з ікрою на лапах і під хвостом, раків. Вибирали найбільших. Прямо на очах вони з коричневих ставали червоними. Гужва діставав їх великою ложкою і розкладав охолонути.

Ніч взяла нашу галявину в облогу, на небі розсип зірок, десь на воді прогув пароплав, тоді вони ще активно плавали, від розбухлих бруньок верболозу медово пахло, і ми, як яскравий острівець світла пливем у вічність космічною безвістю.

Розливали горілку двоє найбільш досвідчених, Микола Дрозд і Олексій Федосенко, у них рука легка. Дрозд завжди був людиною компанійською, а от Олексій Михайлович став для мене відкриттям. Завжди гранично скромний, підкреслено чемний, і раптом посипав такими анекдотами, що всі каталися від сміху.

Я сидів за імпровізованим столом, дивився на молодих і дужих, ще не переобтяжених посадами і високими званнями, не замордованих душевними муками інтриг, котрі ще не пізналися з хворобами старості, свідком чого я був протягом наступних трьох десятиків років, і милувався їх простими просяними обличчями, невимушеними рухами, за милу душу слухав їх дотепні репліки і підколи.

Олександр Білаш, він тоді вже виділявся повновидою статурою, опустил ноги в канавку, а там десь взялася мурашня:

- Ой, хлопчики, ви знаєте що мені недавно влаштували на кіностудії. Я мав представити кілька нових пісень до фільму,

сів за рояль. Поки збирається режисура, пробіжусь думаю по клавішах. Програю мелодію, а вона наче гложне. Рояль знаю відмінний. Невже мені після вчорашнього закладає вуха?

- А що, вчора було під зав'язку, - піддіває Яворівський.

- Не дуже, ми в спілці композиторів слухали звіт одного генія з області.

- Не перебивай, - голосно просив Григір.

- Так от, - продовжив композитор, - нарешті з'явився музичний редактор, я почав грати. Все одно звук не той. Оточуючі, гади, роблять вигляд, що уважно мене слухають і співчують. Сам не розумію, що діється, граю грамотно, мелодії варті уваги, а звучить все жахливо. І тут по моїх руках побігли мурашки, точно як зараз по моїх ногах бігають.

- Що, справжні мурахи? - перепитує хтось наївно.

- Їй Богу, справжні, коричневі, великі і кусючі.

- Ну як це може бути?

- Я вже грішним ділом подумав, неже поїхало моє горище, і непомітно вщипнув себе за руку, ні, наче на цьому світі.

- Не тягни, що було насправді?

- А насправді, мурашва так обсіла.

З усіх боків почулося:

- Не тягни kota за хвіст.

- От геніально бреше.

- Хвате заливати.

- Не вірите, он Шева буває на кіностудії, хай попитає, - стояв на своєму Білаш, - я в той же момент підхопився і підняв кришку роялю, а там справжній мурашник.

- Мурашник в творчій кімнаті кіностудії, та ще й в роялі, ну ти даєш.

- Не брешу я, от тобі хрест, - і він на повний розмах руки перехрестився, проливши при цьому склянку горілки на себе, - але я виведу винуватця на білий світ.

Під нічним небом, над сонною водою, аж до протилежного берега, покотився розлогистий сміх.

Відчувалося, що товариство і справді дружне, міцне і тепле в стосунках. Тут ніхто не підлобузничав, не прогинався, і був самодостатній.

- На днях мені було так погано, - почав Яворівський.

- З перепоею не інакше.

- Скільки прийняв на груди, скажи чесно?

- Було трохи, але я не про це. Самі розумієте, коли в голові макітриться, не до радощів. Мені потрібно зранку накрapati рецензію, а не можу і двох слів скласти до купи. І тут попадає мені в око, Грицьку, твоє оповідання в журналі.

Григір Тютюнник не сидів за імпровізованим столом, а обіпершись на лікоть напівлежав, буйна чуприна хвилясто звисала до низу, почув що мова іде про його оповідання і насупився:

- Ну, ну.

- І ви знаєте, зачепився за одне речення, тоді за друге, і втягнувся. Відклав журнал вже як прочитав все оповідання, проковтнув на одному диханні, молодець.

- Ага, - невдоволено пробурчав Тютюнник, - тепер друзі вживають мої оповідання на похмілля, дякую.

Всі оцінили гумор Григора.

Розкуте товаристське застілля, щоразу вибухає сміх, котиться луною понад берегами. Коли не стримуєш себе і своїх емоцій час летить непомітно. Були в ту ніч і танці, і пісні, і

купання. Похопилися, як зажеврів на сході окраєць неба і світло фар від машин стало непотрібним. Берег уявляв собою поле битви з Хазарами. Розкидані пляшки, червоні, спустошені панцері і клешні раків, надопалки, недоїдки, якийсь одяг. По столу, встеленому крафтом, хтось вночі пройшовся, в одному глибокому сліді, перекинута банка томатного соку.

Мозок присутніх почав фіксувати реалії оточуючого середовища, заходилися прибирати. Збираємо посуд в мішки, Яворівський з Тютюнником копають яму під сміття. За пів години берег набув принадного вигляду.

- Григоре, - підколював Яворівський Тютюнника, - ти б хоч кілка встромив на місці нашого сміття, потомки вдячні будуть розкопати пляшку, з якої пив класик.

- Пляшка після мене непогано, а від когось залишиться послід.

Зібрали невеличку нараду, як будемо їхати. Головне проскочити даїшний пост на площі Шевченка, бо знайдуть раки - неприємностей не оберешся. Заспокоїв всіх Білаш, показавши на руці іменний годинник вручений йому генералом, начальником міліції міста Києва. «Тільки я їду першим, ви за мною», - наказав він.

Перед в'їздом на площу бовваніють дві фігури у формі; так і є, один з них викидає перед собою полосатий жезл. Білаш гальмує і не виходячи з машини виставляє руку, пальцем другої вказує на нього. Даїшник не врубався. Тоді композитор, підковирнувши двома пальцями, показав тильну сторону годинника з дарчим написом. У даїшника очі на лоба і він швиденько, віддаючи честь, підніс руку до чола. Дорога в місто вільна.

І знову ж таки, коли я прийшов на роботу, всі хто гульванив в цю ніч на березі моря, теж за столами. Отаке було гартування колективу на дружбу, і не тільки всередині, а й з нашими авторами. Про невмирущість традицій оригінального відпочинку колективу видавництва «Молодь» ходили і зараз ходять легенди, і всі вони не безпідставні.

ВІКТОР БАРАНОВ І ПЕРША КНИЖКА

Зібрати бригаду авторів «Молоді» для поїздки в якусь область, для виступів перед читачами, завжди було непросто. До маститих не підкотишся, вони в піднебессі, відомі - прошені, завжди розпитують хто їде з керівництва, якого рівня креатив учасників і тому подібне, от і вмикаю думалку. Спочатку дивлюсь хто стоїть в темплані на поточний рік, ці не відмовлять, бо покищо залежні. Ага, Віктор Баранов, в плані книжка поезій, працює інструктором в секторі творчої молоді, відділу пропаганди ЦК комсомолу.

Під'їхав, зустрілись, домовились. Нормальний хлопчина, аж горить, хоч ненадовго, вирватись зі стін цекамолу на волю.

У підсумку, поїздка по Криму стала незабутньою. Феодосія, Ялта, Севастополь, виступи в колективах прикордонників, моряків, вузів, домовились в штабі флоту над яким військовим кораблем видавництво бере шефство. Вражень чимала купа. Та для мене це відрядження стало знаковим, воно поклало початок нашої дружби. Скоро Віктор перейшов на посаду редактора видавництва, це ще більше зміцнило наші стосунки. Задружили сім'ями, крім того, приклали надлюдських зусиль, щоб садові ділянки виявились на одному масиві, недалеко одна від одної, на уподобаному мною Київському морі. В перші роки дачної епопеї, кожної п'ятниці, я брав його у свій «Запорожець» і паняли на всі вихідні освоювати свої сотки і будувати якийсь прихисток. Скільки задушевних розмов і відвертих думок, сокровених планів і мрій, ми тоді повіряли один одному. В нього була цупка пам'ять на поезію, міг цілий вечір цитувати відомих і не зовсім, зате виходило завжди влучно.

Одного разу, я подався кудись у видавничих справах, а він зайшов у кабінет і чекаючи засидівся за моїм письмовим столом. Коли повернувся, то почув: - «Ідем поговоримо!»

Вийшли в коридор, він одразу взявся за мене:

- Це твоя купка паперів на столі, зліва під стінкою?

- Так, - відповів не розуміючи про що він.

- Я там бачив як мінімум з десятків оповідань і повість, оповідання я сходу забираю, щось дам у альманах «Вітрила», (це видавничий щорічник для початківців) а щоб ти, завтра, подав у головну редакцію заявку в серію «Перша книжка прози».

Моїй розгубі не було меж. Таке потаємне бажання і мрія у мене жевріли давно. Ненаважувався тільки по одній причині, працюючи у видавництві часто чув справжні відгуки редакторів про авторів початківців. З усіх, може крім Миколи Ярмолюка, редактори посміювались, не хотів, аби й відносно мене поширювались подібні поціновування і враження.

- Розумієш, Вікторе, якби я ще не працював у «Молоді».

- То й що, ця наша, де не треба, нерішучість, коли потрібно бути впертими, мені вже ось де, - він провів ребром долоні по шиї, - графоманство лізе у всі щілини, пре, не знаємо як відбитись, а він грається у совістливість, це при тому, що я бачу здорове творче зерно у твоїх нашкряхах!

Так з легкої руки Віктора Баранова і вийшла моя перша книжка прози «Дев'ятнадцята осінь».

Леонід Талалай, поздоровляючи з творчою ластівкою, заспокоював: «Бачу, чого киснеш, книжка видана не запізно, запам'ятай, справжній прозаїк виписується тільки в роки сорок, а дехто й пізніше, так що в тебе все попереду».

Тільки, вже коли не стало Віктора, розумієш, яким безцінним був час проведений з ним на дачі. Він примірював і обточував свій талант, здавалось би в простій, довірливій розмові за вечерею, а через деякий час я вгадував вже знайомі думки й роздумування у його творах. Я був першою людиною, котрій він прочитав щойно написаний вірш «Копання городу». Ми саме в той весняний день копали свої грядки, і зійшлись увечері поспілкуватися.

Не знаю хто вирішує і присвоює географічні назви, але коли ми їхали берегом Київського водосховища, то кожного разу, він бачачи два безіменні острови, повторював: «Ти не забув що менший острівець твій, а більший мій – острів Баранова».

Було у нашій з ним дружбі всякого, навіть посварилися на ґрунті складання в його хаті каміну, та не на довго. Він з легкістю відкидав і забував образи, широко розкинувши руки, йшов назустріч, з щирою посмішкою на обличчі, і було приємно відчувати поруч з собою таку людину.

Прошло багато років, тепер, правда, все рідше попадаю в цю місцину, та кожною разю, їдучи берегом, і минаючи ці зелені обриси землі і піску, обрамлені камишем посеред гладінні води, звертаю увагу присутніх: – дивіться, острів Баранова.

Віктор і редактор першої книжки Юрій Набока стали моїми першими наставниками і рецензентами. Я не соромився розпитувати, а вони посв'ячувати в правила й закони роботи над прозою. Мене вабили карколомні долі нестандартних героїв, типу Миколи Панаретова. Тільки уявіть собі: перша світова, прапорщик тікає з австрійського полону, герой, командир

розвідувальної роти, став комуністом і чекістом, пив, гуляв, грабував, попався і став розумним і безжальним бандитом, врешті вплив начальником секретної комісії ЧК, знав все про вище керівництво, коли спіймали, перед розстрілом, написав сповідь свого життя і головне – не видав нікого з своїх спільників і агентів з обох боків. Нащо Віктор, у якого теж загорілися очі від почутого, зітхнувши, видав: «Друже, така повість чи роман ніколи не побачить світ, поки існуватиме Радянська влада».

Та влада вже не існує, але ж і мої пріоритети в творчості, з роками змінилися.

ЧОРНОБИЛЬСЬКИЙ РІК

В 1979 році видавництво «Молодь», під гучні фанфари телебачення і преси, переїхало у новітній видавничо-поліграфічний комплекс, побудований комсомолом, на вулиці Дегтярівській. Кожній редакції, відділу, керівнику, службі – окремий кабінет. Нарешті з усього міста з'їхались наші дитячі й молодіжні журнали до купи, поруч, власна, одна з кращих поліграфічних баз держави. Тепер задумане безпосередньо можеш втілювати в життя. Та за всіма цими можливостями, на тлі вервечки смертей генсеків, у людей поселилась невпевненість. Зміна директорів видавництва з тієї ж опери. Дуже вже росла прірва між декларованими лозунгами і реальною правдою життя. Врешті все вилилось у Чорнобильську катастрофу, і початок розпаду Союзу. Вибух атомного реактора тільки висвітив гнилість держави, в таких умовах кожний думав про себе, і це на тлі знакових видань Молоді: Григора Тютюнника, Симоненка, Ліни Костенко, «Аполонової лютні».

Я на той час розміняв четвертий десяток років, безпартійний. Призначили директором культурного центру видавництва «Молодь». Звучить красиво, а насправді це керівництво сучасним клубом: холи, велика глядачева зала, сцена з оркестровою ямою, телісторна, кіноустановки, пульти освітлення, чималий штат спеціалістів, своя охорона, і багато чого ще. Охочих очолити цей підрозділ видавництва не було, зарплата невелика і дуже вже муторна посада. У підсумку, про своє рішення я не жалкую, чого тільки варта організація і проведення, першого в державі, незалежного пісенного

фестивалю «Червона рута», з участю Тараса Петриненка, Олега Скрипки, та інших відомих співаків і музикантів. По суті з цього фестивалю і почалося формування власного музичного пісенного продукту майбутньої незалежної держави.

26 квітня 1986 року, вихідний, я з братом на фазенді. Весна і літо того року видались спекотними. За дружньою п'ятничною вечерею з сусідами по садовій ділянці домовились, що я завтра виготовлю стропильну конструкцію, виставлю і вкрию шифером дачний будинок видавничому фотографу Валерію Лосю. Брат мені в цьому допоможе, але господар увечері має гарно виставитись. Зараз дивуюсь, як ми вдвох з братом могли за один світловий день вкрити хату.

Ми з Володьою одрізаємо балки, валерій поїхав в Київ за пригощанням, сколочуємо стропильні пари, витягуємо на хуту і за роботою не помічаємо як навколо поменшало дачників. В годині о шостій я прибив, на коньку готового даху, букет. Прибув Валерій з величезною торбою закусу і трилітровою банкою самогону. Коли випили по гранчаку, він і сповістив:

- Хлопці, а ви знаєте що на дамбі Київського моря стоять менти і нікого не пропускають на дачі?

- З якого дива, - не взяв я серйозно до уваги його інформацію, - може мала проїхати якась делегація.

- Ні, такого я не бачив, навіть капітан міліції довго не піддавався на умовляння, ледь проскочив, віддавши йому пиво.

І тут тільки, уважно озирнувшись, ми побачили, що масив майже спорожнів. Біля нас пригальмувало легкове авто і хтось прогукав, мов які ви дурні, тікайте, атомна станція ще з минулої ночі горить, а ми ж з братом цілий день пробули на

даху, і напряду, через море, до Чорнобильської, всього якихось пару десятків кілометрів.

Коли приїхав додому, сусідка, касирка аеропорту, шепнула, мов, замовлено додаткові літаки і все найвище керівництво відправляє з Києва своїх дітей і дружин. Я вірив державі і здоровим силам в партії, що якби справді були серйозні наслідки аварії, вона б попередила населення. Тому навіть образився на дружину, коли та заходилася шукати знайомих, аби придбати квитки на Ужгород і відправити до родичів нашу п'ятнадцятирічну дочку.

Літо чорнобильського року в Києві запам'яталося дивною нестандартністю. Поменшало в місті дітей і жінок, так само й перехожих на вулицях, в магазинах повно червоного вина, мужики кинулись в п'ятику і блуд, а якже, в кожного другого неповна сім'я. А переді мною, щоб залишатись директором культурного центру, постала ділема: або подавати заяву про вступ у комуністичну партію, або й далі перебувати в підвішеному стані, бо безпартійний не може керувати ідеологічною установою, вибирай що краще, або шукай шляхи стати комуністом, або вилітай з керівної посади.

Директор видавництва, Давидов Анатолій Іванович, в розмові тет-а-тет пообіцяв, якщо я виконаю партійне доручення і очолю на літо загін наших робітників і службовців видавництва і поліграфкомбінату, який має працювати на полях підшефного колгоспу, то він організує моє попадання, в ліміт як службовця, в партію. Всі категорично, під будьякими приводами, відмовлялися їхати на літо в підшефний колгосп.

Отут мені випало про що подумати. З одного боку; партія засадила в концтабір мого діда, зламала життя батька, я виріс

майже сиротою, правда, з часом, вона визнала помилки; з другого - цілий ряд моїх колег по роботі тільки прикривались партійними квитками, отже, справжньої віри в комуністичні ідеали в них не було, і приєднуватись до цієї свори не хотілося, навіть гидко. Я добре розумів, це мій останній шанс, адже вже скоро стукне сорок, і на службовій кар'єрі можна поставити хрест. Принципами сім'ю не прогодуєш. І як не гірко зізнатись, я вибрав добровільне бригадирство на роботах в підшефному колгоспі, заради обіцяного партквитка.

Розібравшись у хитрощах перебування в радгоспі, село Силечівка, я швидко перетворив наше «заслання» у цікавий відпочинок. Заступник директора радгоспу Ольга Володимирівна, переконавшись що наш колектив є дієздатним і йому можна доручати відповідальні роботи, на поле, під пекуче сонце, виводила нашу бригаду рідко. То ми різали ревеня у саду, то насмикували редьки для елітних буфетів столиці, то вибирали калібровані огірочки й помідорчики в окремі ящики для всякого начальства, то нарізали зелених гілок шовковиці для ферми шовкопрядів. На таких роботах виконувати щоденну норму набагато легше. А контакт з дівчатами-поварихами в їдальні дозволяв нам економити обіднього часу майже годину, ми встигали ще викупатись в річці Трубіж.

Кожних два тижні мінявся склад бригади, переді мною пройшло чимало народу, з якими працював не один рік, та так і знав чим людина живе і дихає, а тут, в польових умовах, колега розкривається. Це настільки мене вразило, що я написав повість, яка до цього часу десь лежить в столі.

Керівництво колгоспу, коли закінчилися сезонні роботи і я прощався з ними, на повному серйозі, запропонувало мені,

покинути Київ, перебраться до них у Селичівку, і очолити дальнє відділення. Гарантували нову хату і все господарство до неї, а в кінці року ще й премію. Не вистачало у них господарників.

Найбільше мені запам'яталася з того літа одна подія.

Відпрацювавши на помідорному полі, сіли в затінку дерев біля дороги Київ - Лубни - Полтава, чекаємо свого автобуса їхати на обід. Дорога чомусь пуста і наш транспорт затримується. І тут з боку Києва посунула довжелезна, без кінця, колона автобусів і вантажівок з переселенцями з-під Чорнобиля і тридцятикілометрової зони навколо нього. Не десятки, не сотні, а кілька тисяч одиниць транспорту, доверху завантаженого нехитрим людським скарбом. Розчавлені горем люди в кабінах, на кузовах, в автобусах. Все відбувалось як в німому кіно: ні криків, ні причитань, ні п'яних пісень, ні прокльонів, - а тільки натужне гудіння двигунів, яке здавалося заповнило світ від краю і до краю. Ми теж стали на узбіччі спаралізовано, вражені побаченим. Дивлячись на процесію, такої безвиході і пустки в душі ще не відчував. Враження, що половину населення женуть у крематорій, і всі погодилися з цим. Зловісне мовчання і сотні згорьованих облич, в яких навіть страшно заглядати. Сліз на очах у них уже не було, висохли, але скільки в них закарбувалось печалі і скорботи. Цілі села, тисячі людей, раптово полишили рідні батьківські місця: хати від діда і прадіда, городи, садки, ставки і ліси, лелечі гнізда і дворового собаку, я вже не кажу про могили предків. Що їх чекає? Я наче відчув, як почав ворухитися зловісний, всесвітній монстр, ім'я якому ядерний вік.

Ця процесія, по іншому її не назвеш, продовжувалась кілька годин. Повз мене проїхали тисячі спалюваних і понівечених доль.

Пізно увечері, хлопці міліціонери, в таборі де ми жили квартирувало ще з пів десятка установ, розповідали як вони евакуювали населення з під Чорнобиля: як силоміць відривали жінок від дверей домівок, як обістями літало пір'я, як одна бабуся умоляла викопати кісточки свого сина на кладовищі і забрати з собою, як один мужик, вваливши в себе пляшку самогону, силувався підпалити своє подвір'я, і як, в сонячний день, завили собаки, наче перед землетрусом.

Взагалі, цей рік показав які нетривкі зв'язки між людьми, половина яких тримається тільки на чесному слові, умовному обов'язку, за звичкою. Непомітно підточувались і обвалювались стіни суспільства здавалось вибудовані на віки, завладарювала невпевненість в завтрашньому дні, розбишацтво почуттів і очікування невідомо чого. Це вже потім, через літо і осінь, почала оговтуватись влада, а люди наvertатись до заповідей Божих.

Трапився того літа ще один випадок, котрий важко забути. В один із заїздів прибули в мою бригаду працівниці з планового відділу Рая і Людмила. Обидві мастачки пускати очиськами бісиків. Звісно всі чоловіки в такому замиському перебуванні «холостяки», а жінки вільні як птахи. На полі дівчата працювали старанно, норму виконували. В кінці дня підходить до мене Рая і просить подивитись в мій кандуїт, і звірити чи правильно я записав її виробіток. Звела на мене очі, і тут я чуть не втратив рівновагу, ковзнув наче в ополонку. Своє сине глибоке тиховоддя вона не відвела, від чого в досвідчених

чоловіків заскакує думка за думку і підступають солодкі, і в одночас млосні зашпори. Жінки свою справу знають добре, обпалила очиськами і вже впевнена, об'єкт на гачку.

Зізнаюсь, я тоді про це не подумав. Та й взагалі, хіба ми знаємо, що чекає нас попереду.

В кінці дня Сашко Плюта, транспортувальник цеху підготовки паперу, колишній прапорщик, який добровільно взяв на себе господарські обов'язки в бригаді, змовницьки мені підморгнув, мов нас запрошують на приватну вечерю. І вже за двадцять хвилин ми пробирались кущами за табором на нашу улюблену галявину з величезним розлогим дубом. А там уже Людмила і Рая розклали домашні закуски і як же без оковитої.

Тоді під зорями ми переповідали безліч смішних історій, анекдотів, виголошували тости, а й непомітив як Сашко з Людмилою десь пропали.

Після колгоспу мене у видавництві ще й назвали свахою. Сашко покинув сім'ю, трьох дітей, і пов'язав свою долю з плановичкою.

Прошло не так уже багато й часу, якийсь місяць перебування на роботах в колгоспі, як прикомандирований сержант даїшник Микола запрошує на свій день народження, мов, поїхали на природу, міліцейська машина в нашому розпорядженні, і знову ж твої дівчата будуть, Рая і Людмила.

Виявляється Микола і мої дівчата готувались до іменин серйозно, замовили в їдальні смажену рибу, курку, і ще щось. Завантажились, і за кілька хвилин мчали асфальтівкою в бік Борисполя. Іменинник запевняв, що такого дикого і затишного місця на природі ми ще не бачили.

Місце для усамітнення і справді чудове. Порослий травою берег старого кар'єру в глухому лісі, внизу мальовниче озеречко в оксамитовому обрамленні камиша і золотава піщана доріжка до самої води. Ми пороздгалися і в прохолоду синього раю. Кришталева освіжаюча вода, через яку видно молоді засмагли тіла, срібні бризки і веселий сміх - так буває тільки коли ми молоді і дужі.

Потім ми сіли навколо розісланої ковдри, що нагадувала казахський достархан. Пили, їли, і славословили Миколу. Той нахвалявся, що достроково виконав завдання свого відрядження, їх прислали, під виглядом контролю за порядком на дорогах, перехоплювати водіїв з будматеріалами для будівництва у себе на базі великого гаражу. З учорашнього підхмелені водії, аби не відібрали права, добровільно віддавали вантаж.

Було в той вечір всього, та коли п'яний іменинник почав натякати на інтим, жінки дали задню, зазбиралися, мовляв все буде, тільки не тут, а там, на базі, мовляв, зараз кинуться з перевіркою, а нас нема на місці. Я тільки дивувався, яка перевірка, та ще й в колгоспі.

Накупавшись, потроху прихожу до тями. І тут в моїй голові сконтачило, а хто ж буде за кермом. В такому стані, як зараз Микола, ми доїдемо тільки до першого дерева. Потихеньку почав шукати ключі від машини, а вони в нього при собі, в нагрудній кишені сорочки. П'янющий сержант міліції, ледь на ноги зводиться, а ключі затиснув у кулаці і не віддає. Як ми його не умовляли - безрезультатно. Тим часом уже за північ.

Нарешті домовились, Микола виводить машину з лісу, а на дорозі за кермо сяду я.

Отут все і почалося. Якось з лісу виїхали, про те щоб я сів за кермо, молодий даїшник і слухати не хотів. Машина мчить з шаленною швидкістю, Рая і Людмила просять зтишитись, та чим більше вони його умовляють, тим більше він викаблучувався. Стало зрозуміло – наша доля в руках Господа. Педаль газу до упору, відібрати кермо на такій швидкості у п'янючого рівноцінно самогубству.

Та найстрашніше почалося, коли ми в'їхали в перше село, а таких нам проїхати ще три. Глуха ніч, на такій швидкості світло фар якщо і вихоплює з темноти перешкоду, то тільки на долю секунди, тут тверезий не встигне зреагувати, а що вже казати про бухого в дребедан. Від однієї думки, що кожної секунди від тебе може залишитись тільки мокре місце, що всі твої діяння, добрі діла і гріхи, і ти сам можеш перетворитися в ніщо підводило до втрати свідомості. Сільські вулиці покручами, трапляються закохані пари, вузенькі містки, а мент не збавляє швидкості. Нас критично заносить, кидає з боку в бік, дівчата бліді як полотно, а Микола у випадку героїзму, п'яно загорлав: «Несе Галя воду... !» На якомусь повороті снарядом збиваємо чи то кішку, чи собаку, водій не звертає уваги. Я вже почав молити Бога, аби хоч залишив живим.

Нарешті останній поворот, знайоме прехрестя, і ми болідом влітаємо через ворота на територію бази де мешкали. Дівчата лають героя на чому стоїть світ, а той регочеться. От дебіл, думаю, я тобі влаштую.

Коли все вляглося і табір міцно спав, зайшов за корпус, де менти ставили службові машини, відчинив його жигулі, вирвав пучок дротів з-під панелі для приладів, і закинув в хаші за

огорожею. Після цього він ще три дні копирсався в авто поки завів.

Вчинок мене не прикрашає, але він мав місце в моєму житті.

Між іншим і Спілка письменників в те літо спорожніла. На обох поверхах незвична тиша, зрідка пройде якийсь черговий клерк.

ОХ УЖЕ ЦЯ ПАРТІЯ

Більшість наших з вами знайомих, навіть відомих письменників, творчість яких передбачає ширість і відвертість у всьому, обходять тему свого перебування в ній, так би мовити, «стидаються», але ж було на всіх партійних зборах повальне «одобрямс», одностайне голосування, і тільки одиниці виказували незгоду з лінією партії, і то, у вузькому колі, і за чаркою. Це потім вже, коли почалися незворотні процеси всі посмілішали.

Бригадирством того літа в селі Селічовка, перевірку партійним дорученням я пройшов. Почалась епопея прийому у комуністичну партію. Вивчити статут і програму для мене – раз плюнути. Здивувало, що для робітників і рядових службовців ці документи важко давалися. Ці штучно вишколені документи зазубрювались ними напам'ять. Своїми словами заборонено, можна відхилитися від трактування і розуміння термінів.

Дійшло до анкет. Виявляється всі події в автобіографії мають бути підтверджено точними датами і адресами. Наче я вступаю у школу розвідників. Потім ці анкети лежали в райкомі партії півтора місяці, думаю вони додатково перевірялися в КДБ. Про те, що дід був комуністом і сидів у сталінському концтаборі я не вказав, знав, сучасні комуністи цього не люблять і намагаються не згадувати й відсторонитися, мов, то було колись, а ми справжня совість і справедливість.

Нарешті стою перед високим партійним зібранням поліграфкомбінату «Україна», так тоді вже переіменувалося видавництво «Молодь», і відповідаю на розумні, чесні, ідейні запитання. А самому, глибоко в душі смішно, бо знаю чим

насправді дихає кожний, хто задає мені ці «правильні» розумності.

Піднімається головний енергетик, фанатик комуністичної ідеї, Віктор Федорович Спіцин, і вкручує щось про партійну дисципліну і совість, а я знаю, що коли зі складу відпустили для начальства дефіцитні товари, то він тихенько придбав аж два арабських холодильника, в той час коли роботяги могли тільки мріяти про такі.

Спитаєте, чому я не сказав про це відверто на зборах, як майбутній комуніст, «честь і совість епохи», та тому, що вступав, щоб не зламалася кар'єра. Зараз совісно казати правду, тоді всі жили за подвійним стандартом. А це перша ознака краху держави. І якщо хтось пише чи каже про себе, що тоді він був чесним і сміливим, я ніколи не повірю. Та що казати по той час, коли навіть зараз, при незалежній Україні, більшість намагається не помічати несправедливості.

В епопеї мого входження в партію, був момент коли я ледь не зірвався. На шляху прийому найсерйозніший етап – партійна комісія райкому. Високе зібрання складалося з заслужених комуністів, ветеранів партії, словом – сонм старих маразматиків. Перед дверима в коридорі дорослі люди, як кажуть, передовики виробництва, блідли і трусилися наче школярі перед непрохідним екзаменом.

Прийшла моя черга. Зайшов у просторе приміщення. Сидять півколом за столами сиві мужики, обвішані орденами, і так лагідно починають, мовляв, що вас привело до рішення поєднати свою долю з партією. Відповідь для всіх була одна: «Хочу бути в передових рядах будівників комунізму», так напучував мене секретар партійної організації Леонід Андрієць.

Але ж я наївний, думаю, треба бути нестандартним, може виграю в очах представників найрозумнішої частини народу, тому бовкнув, що хочу продовжити партійну династію, дід був старим більшовиком, батько помер комуністом, і я теж хочу бути комуністом.

Цим я розбудив навіть тих, хто собі сумирненько за столом кемарив. Присутні уважніше почали до мене придивлятися і старанно гортати мою анкету.

- А чого ж ви вступаєте в партію так пізно, аж в тридцять дев'ять років? - питає голова комісії.

Це питання вдарило мене в саме яблучко. Наче вони не знають про неписані правила і ліміти, яким має бути процент інтелігенції до проценту робітників, а у видавництві всі службовці; наче вони не знають, що коли дід сидів у Гулагу, то не так просто завоювати довіру у сучасної партійної влади, що коли в сім'ї дружини маються євреї - то кисень негласно перекривається, а розповідати як «передком» пропхалися мої колежанки по роботі у видавництві - означало завалити мій вступ.

Якщо спочатку і був якийсь запас ентузіазму, то на комісії остаточно вивітрився. Взяв себе в руки і довів нашу співбесіду на примирливому рівні. З райкому партії вийшов вкрай розчарований, знову боляче в грудях і прикро за долю діда й батька. Що ж це за країна така СРСР, невже попереду ніякого просвіту?

Партійний квиток мені таки вручили, тільки не урочисто, при великому зібранні, як це завжди відбувалося, а потихому, в музеї Леніна, тепер це Український дім на Хрещатику. Якийсь інструктор райкому партії закликав у кімнатку справа від

входу, сказав кілька обсмоктаних слів і вручив квитка. Нас кілька новоспечених комуністів, вийшло з цієї кімнати, подивилися один на одного, розгублено і з подивом, та й розійшлися по домівках. Зате вулиця дихала вже не тим затхлим совдепівським повітрям.

В ці роки я здружився зі своїм сусідом по дачі і колегою по роботі на поліграфкомбінаті, старшим механіком наборного цеху Олександром Білашем. Майстер – золоті руки і принципова людина. Його батько, під час визвольної боротьби з більшовиками на Україні, 1917–1919 роках, був начальником штабу у Нестора Махно. Мій колега ненавидів совіти і всією душею відстоював незалежність України. З його правдивого слова я прилучився до опозиційних владі ідей. Ми створили першими в Києві, у себе на поліграфкомбінаті, осередок Руху. Очолили організацію троє співголів: Білаш, Валерій Маслій і я. Скоро подібні добровільні організації утворилися на інших підприємствах. В масштабах Шевченківського району скоординували свої дії. Для цього таємно, вечорами, збиралися у приміщенні університетської обсерваторії, яка розташована біля, тепер уже колишнього, Сінного ринку.

Мета тодішньої роботи – не дати пройти на виборах до Верховної Ради призначенням райкому партії. Тоді ж ми висунули й підтримали від Руху Сергія Головатого, людину запальну у відстоюванні інтересів народу. Хто ж міг знати, що через три десятки років, я буду вкрай розчарований його оприлюдненою декларацією, в якій прописано заміські віли і мільйони на рахунках, і що він, досягши високих постів в державі, буде послідовно дотримуватись ретроградських, антиукраїнських позицій.

Рух набирав сили. Я виходив на часті спілкування з Іваном Драчем, Павлом Мовчаном, Володимиром Яворівським, Віктором Тереном, Леонідом Горлачем, всіх не перерахуєш, був делегатом майже всіх зібрань, конференцій, з'їздів Руху.

Напрошується питання, а чи не протирічила діяльність в Русі, моему перебуванню в партії. Відразу скажу ні, бо тоді виступив Горбачов, на одному з пленумів, за створення фракцій в компартії.

Прошло пів року мого перебування в партії. Тарас Петриненко, який арендував в моему культурному центрі приміщення для репетицій, дав звітний концерт колективу поліграфкомбінату. На ньому тоді вперше прозвучали пісні: «Гімн Руху», «Чорнобильська зона», «Лівообережна – правообережна». Я бачив як горіли очі моїх колег по роботі, кращої агітації за незалежну Україну і не придумаш.

Наступного ранку, тільки-но з'явивсь на роботі, дзвінок, викликають в райком партії. Іду нічого не підозрюючи. Там одразу посадили на стілець і давай розпикати, за антидержавну політику і діяльність, мовляв, чого допустив, щоб у глядачевій залі під час концерту розмахували жовто-блакитними прапорами, ви ж комуніст, а скочуєтесь у болото націоналізму. Я їм про свободу думки, поглядів і демократію, та де там, і слухати не хочуть. Найбільше мене здивувало, що концерт відбувся вчора, закінчився пізно, хто ж це встиг донести в райком? Адже минула тільки коротка ніч. Признаюсь це мене дістало; прийшов з райкому, сів у своєму кабінеті, і написав довжелезну, на сім сторінок, заяву про вихід з Комуністичної партії. В ній я виклав все: як в партії розходяться слова і

діла, про монополію партії на прийняття політичних рішень, її кервництво економікою, і тому подібне.

Коли приніс заяву секретарю парторганізації, в того очі на лоб полізли.

На чергових зборах, в кінці, коли розглядали різне, він пропонує задовольнити прохання Петровського. Народ втомився, може б і проголосував автоматом, коли б не комуніст, розумний чолов`яга, вахтер мого культурного центру Борис Розенфельд, попросив зачитати мою заяву. Ви б бачили з якою неохотою це робив секретар.

Під час зачитування в залі запала абсолютна тиша. Заява прозвучала, народ глибоко задумався і деякий час мовчав. Я вперше в житті відчув, що зробив щось значуще і серйозне, а може й геройське, так мені хотілося.

Після довгої затишеної паузи в залі, повільно і чітко прозвучали слова Розенфельда: «Я б теж підписався під цією заявою».

У підсумку, я став, у півторатисячному колективі поліграфкомбінату «Молодь», останнім, кого прийняли в партію, а через пів року першим, хто подав заяву про вихід з комуністичної організації.

Зараз усе, про що я пишу, здається несерйозним, і не вартим уваги, а тоді це був наш зміст життя, від якого залежало все: свобода, незалежність, кар`єра, добробут, зарплата, квартира, пенсія, майбутнє дітей і країни.

ГРЯДЕ РУЙНАЦІЯ

В семидесяті і восьмидесяті роки більшість населення не думало й не відчувало, що грядуть докорінні зміни в суспільстві. Здавалось усталений уклад життя, з його плюсами й мінусами, навічно. Тільки окремі індивіди стали на шлях супротиву тоталітарній державі. Я так само нічого не відчував, хоч і перебував серед письменства, яке завжди, в той чи іншій мірі, налаштовано критично. Мене все влаштовувало, крім несправедливостей по відношенню до справді талановитих, але шляхів подолання їх не бачив. Хотілося одного, аби друкували і став відомим, так такого всі прагнули. А про те, що Радянський Союз перестане існувати, ніколи не уявлялось. Але ж до цього йшло, та все по порядку.

Для мене робота над книгою, сам процес написання, вимивав намул негідних вчинків і помилок. Правда, дивлячись з якого боку на них дивитись.

Я вже писав що поїздки і подорожі то свіже повітря і насолода всього життя. Видавництво надавало таку можливість. Для прикладу наведу тільки рік вісімдесятий.

В квітні ми провели дні «Молоді» на Закарпатті. Взяли участь Борис Олійник, Петро Перебийніс, Віктор Женченко. Виступили перед молодіжною аудиторією у всіх великих містах краю. Буйно цвіли сади, цікаві зустрічі, багаті застілля, море задушевних розмов.

Дев'ятого травня видавництво організувало, з нагоди дня Перемоги, маївку. З Дроздом Миколою Тимофійовичем, заступником директора по виробництву, вибрали гарне місце на високому правому березі Київського моря. Кілька автобусів,

галявина, багаття, шашлик, пісні, знову ж таки весна і весела, розкута атмосфера спілкування. Крім видавничих працівників, добірне товариство авторів: Леонід Горлач, Григійр Тютюнник, Петро Засенко, Володимир Яворівський, Анатолій Таран, кілька відомих артистів. Дуріли як діти, грали в лапту, в піжмурки, крутили пляшку, обнімалися й цілувалися, кричали, свистіли й співали, змагалися хто далі стрибне, і сміх котився далеко лісом.

15-19 травня профкомівська поїздка в Тольяті на знаменитий автозавод. Ми відвідали Куйбишев, побували в машинному залі Волжської ГЕС і в «горах» Жигулі. І знову ж таки там весна. Вона наче ходила за мною в той рік, від Закарпаття й до Самари.

В серпні я організував і провів солідну поїздку у Феодосію з метою виступити перед екіпажем підшефного військового корабля Чорноморського флоту «Беззаветний». До моряків я повіз поеток Наталку Білоцерківець і Ганну Чубач. Корабель мав відпливати в Середземне море, з метою пантрування американського авіаносця «Ентерпрайс». Ми подарували екіпажу бібліотечку книг видавництва і магнітофон з записами на кілька годин співів солов'я та інших птахів.

В жовтні поїздка на будівництво Хмельницької АЕС.

В грудні велика поїздка у складі пропандиської бригади на новому агітпоїзді «Комсомолец України» вздовж всього західного кордону.

Всі роки, протягом яких я очолював відділ пропаганди і реклами книг видавництва, були позначені саме такою діяльністю.

Потім почалися Московські міжнародні книжкові виставки ярмарки. Це як прорив у спілкуванні з іноземними видавцями.

Пригадую в шістдесятих роках в Київ вперше після війни приїхала американська виставка. Я тоді вже був старшокласником. Всіх вразило, що на виставці кожному безкоштовно роздають значки. Як це так, значок і безкоштовно. В Радянському Союзі такого не було. Ми змивались з інтернату, пролізали на територію «випердоса» (виставка передового досвіду народного господарства) з метою стати власником такого значка. Він для нас як перепустка в інший світ.

А от поїздка в Москву на ММКВЯ потребувала особливої підготовки. Крім кращих книжок, буклетів, листівок, розширених анотацій на мовах світу, закупувалось на Бесарабському ринку сало товщиною в чотири пальці, з прожилками, копчені кури, часник, українська горілка з перцем, київські торти, гарний самогон.

В столиці нас приймав «старший брат» видавництво «Молода гвардія», і влаштовував у свої готелі. Робота виставки – суцільна п'янка. Якби й не хотів пити, так виходило само собою. Заходиш в офіс якогось видавництва, одразу починається кава, а до неї трошечки коньяку. За годину-другу переговорів пляшка пуста. Настає черга віддячити фірмачам тим же.

Найцікавіше відбувалося вечорами в готелях. Роззнайомившись на виставці, тепер у невимушеній обстановці давали кіптяви. Коли пластували сало на гарні шматки, розливали горілку жоден іноземець не міг встояти. При мені поляк, головний редактор молодіжного журналу, сам зів цілу курку. Я просто не вірив своїм очам, що то надурняк.

Ще з часів роботи на кіностудії я знав, що кіношники, артисти, митці всіх пошибів, і ті хто до них примазується, постійно перебувають у якихось позашлюбних відносинах. Здавалося, що це один клубок «родичів» по всіх лініях. Як казав мені мій колега по «Молоді», Валерій: «закоханість завжди переслідує творчу людину».

Довго не міг звикнути, як різні за вихованням, інтелектом, віком, бажаннями, діяльністю, люди стають однакові у потягу до жінки і сексу, коли нап'ються. Тепер розумію, треба завжди розділяти тілесне й духовне. Потреба у сексі закладена у самій природі людини, це як знадоба організму в їжі, воді, повітрі. Недаремно старі дівки, які полишені цього, з роками стають в міру неадекватними. Духовне ж виявляється не притаманне всім, і від цього мені прикро. В підлітковому віці захоплювався лірикою Єсеніна, рубленою прямою віршів Маяковського, боготворив поетів, не те слово, а коли отримав доступ до їх справжньої біографії, трапив шок. Як це так, писати так проникно про любов і в той же час, напившись з енкаведистом Блюмкіним іти в підвали Лубянки й розстрілювати «ворогів народу». Довго я не міг в собі поєднати непоєднуване. Потім, нарешті, дотямив, що зводить до купи ці дві сторони життя не потрібно, бо воно в кожного з нас багатожарове, багатопланове і багатогранне, і який бік його переважає незрозуміло. Тому мене вже не дивувало, коли відомий письменник, добропорядний сім'янин, проповідник моралі, після щедрого застілля – обличчям в салат, або масною рукою під спідницю сусідки за столом. Микола Степанович Вінграновський, у приватній розмові казав: «Леоніде, кожна

людина, ким не був, це глечик в якому намішано чистоти і бруду по самі вінця».

Після урочистого відкриття ММКВЯ і всіх притаганих такому заходу, виступів, реверансів, обіцянок і запевнень, в номері люкс готелю «Юність» зібралось добірне товариство: директори кількох видавництв, головні редактори, хтось з керівництва Держкомвидаву і відомі московські й союзні автори. Міжсобойчик організувало видавництво «Молодь». Накрили поляну. Було тут все, чим багата українська земля: сало трьох видів - свіже, копчене, і перекручений з часником здір, цибуля, огірки, помідори, шинка, копчена курка і вугор, кілька буханців українського хліба, і чотири трилітрових банки самогонки. Це гордість Миколи Дрозда, двічі перегнаний і профільтрований через деревне вугілля, градусів під вісімдесят.

Все пішло нормально, весело і щиро, під керівництвом неперевершеного майстра цієї справи, тамади, Біленка Володимира Васильовича. Розкута мова, здобрена гумором, повага до особи якій він надає слово, та смачна чарка й закуска розслабили товариство остаточно.

Справа від мене сидів відомий дагестанський поет Кугультинов, далі Євтушенко, навпроти фотокореспондент «Комсомольської правди» Песков. Всі троє наші автори. Якщо притримуватись відомих традицій, то це вони мали нам виставляти за видані нами їх книги. Та де там, про меншовартість ніхто з киян не думає.

Час добіг курантів, когось здуло, а ті хто залишився готові до подвигів. Кугультинов влучно цитує себе геніального, Євтушенко в рифму все криє матом, Песков

розповідає як в Африці кожен білий може трахнути будь-яку зустрічну чорношкіру.

Томадуючий вже кілька разів нагадував, що поверхом нижче поселені наші редактриси і можна гарно провести час, таким гусарам вони не відмовлять. Пролунали голоси:

- Всі вони однакові.

- Ні, що не кажи, а розколоти твердий горішок, то особливе задоволення.

- Багато ти в цьому розумієш, то вони у вас на Кавказі рабині, а в нас облом може вийти запросто.

- Завіряю, ще не було такої, яка б встояла...

Отак перемовляючись, і прихопивши всю випивку і закуску, ми зійшли всією компанією східцями нижче.

Чергова по поверху, богиня, цербер і диктатор, для всіх проживаючих, як це було заведено в радянських готелях, було скочила зі свого диванчика, аби виштовхати непрошених гостей, але побачивши таких поважних і заслужених відступила.

За десять хвилин у всіх трьох кімнатах люксового номеру, в якому мешкала наша видавнича жіноча команда, дзвенів посуд і нуртував веселий гамір.

Зазначу, некрасиві на роботу у видавництво не попадали: Світлана - очиська як блюдця, форми і тонкий стан - умерти можна, Віра - в кожному русі грація і вгадується такий темперамент, Аня, Людмида, Ольга й друга Ольга, у кожної з них були такі фантастичні романи з прозаїками, поетами, художниками, що вистачило б зняти не один захоплюючий багатосерійний фільм.

Вся подальша гулянка в подробицях не сприймалася, безперервний потік радощів, тільки окремі деталі й епізоди,

які вихоплювали очі. Як в казковому дитячому калейдоскопі, коли дивишся у трубочку, прокручуєш її, а кристалики з кожним порухом утворюють нові візерунки. Чомусь випірнула з пам'яті рука Кугультинова на пишних Світланиних грудях, затяжний поцілунок Володі з Вірою, Євтушенко з голими худими грудьми, а шеф наш – то з'являється за столом, то кудись щезає.

Як я опинився тієї ночі у своєму номері і в своєму ліжку теж не пригадую. Прокидався довго, наче впливав з темнущих океанських глибин. Перша думка, коли прийшов трохи до тями, а чи не накоїв вчора чогось несусвітнього? Мозок наче хто заблокував, не голова, а дзвін якийсь – гуде.

Бідкаючись, поголився і став під холодний душ. Поки неприємні струмені повертали до життя, всоте давав собі слово зав'язати з горілкою.

Доплентався до готельного буфету. Тоді у всіх таких закладах вибір однаковий: варені яйця, шматочки білого батона, холодний кефір і гарячі сосиски. А ще чай, кілька разів уже заварений.

Підрулює Володя Біленко. Враження, що привітна посмішка не сходить з його обличчя, навіть коли він спить. Тільки темні півкола під очима промовисто свідчили про страдницьку ніч.

- Слухай друже, а дівки таки вчора розкололи Валентина.

- Вони вміють, вони на це здатні, – відповів нейтрально, бо не второпав про кого йдеться.

- Хто б міг подумати, що в такому мирному і тихому чоловіку сидить такий козарлюга. Я давно казав, що горілка – двигун прогресу, якби не налили йому і не присилували, так би й залишився до кінця днів своїх сироїдом.

Тут таки до мене дійшло, йшлося про нашого колегу, зразкового сім'янина, редактора Валентина, не вельми статуристого, завжди охайного, чемного і напрочуд начитаного. Скільки знаю, за ним не водилося вживання горілки і викурювання тютюну, зате міг годинами переконувати у корисності сирих овочів.

Вже коли допив свій кефір Володя нахилився до мене і попросив:

- Старий, у Віри в сумочці залишились наші перепустки на виставку, ти не міг би їх забрати, в силу відомих тобі причин, я не хочу туди навідуватись, - перейшов він на змовницький шепіт, про його вміння крутити ж жінками ходили легенди, але потрібно бути саме Володьою, аби так все залагоджувати без наслідків, приміром, коли дві подруги побувавши в обіймах чоловіка, не ставали суперницями, як йому це вдавалося для мене до цього часу залишається загадкою, пілотаж вищого класу, - ти що старий, - почув я за спиною його голос, - та не до них іди, прямуй в номер до Валентина.

- А-а, - схаменувся я, наче забув, хто де залишився після муторної московської ночі, і побрів до Валентина.

- Хто там? - почув непевний голос Віри.

- Свої, друзі, потрібні перепустки.

- Зараз, - в приміщенні за дверима заговтузились, - заходь.

Валентин і Віра лежали на ліжку вкриті з головою.

- Вибачте, - забелькотів я не впізнаючи свого голосу, дуже вже він був надтріснутий, - нам без перепусток ніяк не можна.

- Пройди в глиб, на тумбочці моя сумочка, - промовила з під ковдри жінка.

Ступив і від побаченого вкляк. У вітальні на другому ліжку лежав, розкинувши руки горілиць Кугультинов і хропів на всі заставки. Стелився густий запах перегару, на столі недопитий коньяк, одяг розкиданий, штани так і не злізли з поета. Затримались на колінах. Про те що тут відбувалося можна тільки здогадуватись. Хитнулася штора, хтось за нею ховався. Я скоріше за перепустки і на волю, для чого моїх колег ставити в незручне становище.

На виході з готелю мене чекав Володимир і сяяв посмішкою, видно ловив кайф від моїх провідин номера Валентина. А він не проста штучка, відмітив я про себе, знав же мабуть добре куди мене посилає.

Телімкаючи метрополітеном на виставку ми душевно розговорилися. Я йому більше про угризіння совісті й моралі, про їх панування над людиною, про згубність їх недотримання. Він же мене по батьківськи заспокоював. Запам'яталося:

- З такими думками, - він на хвилину задумався, - тебе друже, не відпускає підліток, що сидить в тобі, і це в якійсь мірі добре, він убереже тебе від багатьох помилок і неправдних діянь в житті, я ж свого підлітка, нажаль, згубив коли став інструктором райкому комсомолу, і потім, ти ще не бачив справжніх комсомольських і партійних оргій, котрі дозволяють собі керівники всіх рангів, інакше ні в чому кар'єри не зробиш. А ще, вчорашні генії від літератури і Герої соціалістичної праці, такі ж люди як і ми, тільки підняті на високі п'ядестали.

- То куди ж ми йдемо?

- Прямуємо прямісінько до розвалу.

- В якому сенсі?

- В прямому, наша вчорашня гулянка, дуріслива поведінка, і всі наслідки, звелися сам знаєш до чого, тому підтвердження, не за горами кінець нашому суспільству. Далеко не ходи, чим кінчили римляни.

- Розвалом імперії.

- Ну, от.

Почути таке від Володимира тоді, коли Радянський Союз на весь світ вихвалявся про недсяжні перемоги і здобутки, коли про незалежну Україну навіть говорити з друзями не всі наважувались, дорогого варте, і мені було про що вперше замислитись, а через десяток років переконатись.

ОДНОКЛАСНИКИ

Ніхто, навіть Всевишній, не може змінити в нашому минулому хоч крапельку, хоч малюсіньку детальку. Ми лише здатні щось пригадати. Дай нам можливість втрутитись в нього, запанував би безлад і хаос. Тільки от дивний відбувається процес, з роками в нашій голові, особисте минуле стає принадлишим, кудись губляться недоладні вчинки, або набувають позитивних значень. Невже ми підсвідомо виправдовуємо себе?

Таке я помічав, при спілкуванні, з кожною наступною традиційною зустрічю з однокласниками. Через двадцять-тридцять років, сидючи за столом з ними, в буйстві спогадів про наше інтернацьке минуле, ми виглядали чуть не героями. Хоч насправді, коли не брати до уваги кульгаві долі майже всіх однокласників, були й герої, це ті, хто облаштував собі більш-менш нормальне життя. Троє однокласників, закінчивши військові училища, стали полковниками, а наш класний лідер Микола Маслак заслуженим військовим льотчиком, один час навіть перебував у військовому загоні космонавтів. Кілька дівчат здобули вищу освіту, майже всі повиходили заміж, народили дітей. Нормальне радянське суспільство. Але ж процент невдах, в порівнянні з вихованими не в інтернаті, разючий.

На своїх щорічних зустрічах ми не цуралися пригадати й таких, все-ж-таки це наші брати й сестри, які відсиділи в тюрмах: Володя Лисак, Володя Самойленко, Гриша Яковенко, не всі стали алкоголіками й алкоголичками, хтось навіть досягши успіхів в спорті, згинув за непотребних життєвих обставин.

Зустрічаючись ми ніколи не рахувалися хто на якому перебуває матеріальному рівні, всі однакові й дорогі кожному.

Наші щорічні зустрічі, як ковток чудодійного еліксиру, наvertsали до життя. Ми тішились чимось успіху і співчували невдачам. Коли в мене почали виходити друком книжки, однокласники щиро радувались, дехто навіть дивувався, як це так, учнем він завжди плутав голосні після шиплячих.

За будьяких обставин ядро класу, а це чоловік п'ятнадцять збиралися постійно. Так і того року отаборились на Русанівських садах у Валентини. Дорослі люди, чудове літо, на подвір'ї димить мангал, сидимо на веранді, панує тепла атмосфера спілкування.

- Над чим працюєш, про що пишеш? - поцікавилась Галина Мироненко.

- Крапаю новий роман.

- Слухай, редиска така, - люблячи мовила вона, - ти б написав про наш інтернат і клас, про нас.

- Ай справді, - підтримали її всі за столом, - хіба ми не заслуговуємо цього?

- Тоді я вам зізнаюсь, нова книжка саме про інтернат, і в основу матеріалу покладено історія нашого класу, тільки прізвища героїв інші.

- А ти їх викинь і поверни наші, не забудь, - напоумувала Галина.

- Друзі, книжка буде не документальною, а художньою, різниця між ними в тому, що в художньому творі, для підсилення того чи іншого образу, вчинків, події, автор вдається до узагальнень і додумування.

- Нам твої фантазії до самісінької спини, головне наші імена і прізвища залишаться в історії, - наполягали жінки.

- Ви знаєте, так ніхто не робить.

- Роблять, роблять, давай, вперед!

- Тоді домовимось так, аби не було претензій і образ, нам потрібно зараз, за цим столом, всім проголосувати, хто за те, щоб у новому романі про інтернат, я вжив ваші імена і прізвища.

- Згодні, голосуємо!

За столом присутніло сімнадцять і голосів було «за» сімнадцять. Щось глибоко в душі мені підказувало, не роби цього, не погоджуйся.

- Дорогі мої, ви не до кінця все зрозуміли, - продовжив я, - потім можуть бути ображені, адже всі хочуть бути героями, а так в житті не буває, подумайте і проголосуємо ще раз.

Друге голосування знову всі «за».

Роман я дописав, видав, подарував однокласникам. Вдячності не було меж. Груди мої розпирали гордощі. Та не пройшло і року як зателефонувала наша, єдина на весь клас, відмінниця Ольга, і попросила про негайну зустріч. З чого б це, подумалось мені. Зустрілися. На моє щире привітання - холодна відповідь, і вручає мені у великому конверті кілька списаних мілкенським почерком аркушів, відвернулась і пішла геть.

Наче мішком вдарений по голові з-за рогу, повернувся на роботу. Почав читати і груди пронизав біль. Вона розклала всі епізоди виписані в романі і в кожному звинуватила мене в неправді. Мов, я не ціную інтернат, він нам відкрив шлях у широкий світ, якби не він, і вихователі з вчителями, то ким би ми стали! І однокласники так не вчиняли, були св'яті, що

все в книзі це наклеп на радянську владу. У підсумку ультиматум Ольги і її однодумців, що вони забороняють мені назавжди перевидавати цю шкідливу книгу, і навіть згадувати про неї.

Розпач ятрив мою душу і серце, так хотілося вкласти в голову, дорогим для мене людям, що це художній твір, а не документальна хроніка, та де там, як це тепер зробити. Звичайна непонятка виросла в камінь образи. А те, що я просто не знав і ні в кого з письменників не поцікавився, а чи можна в творах такого плану виводити героїв під справжніми іменами і прізвищами прототипів, мене не виправдовує. Наука на все життя. Не даремно сказав мені колись заступник головного редактора видавництва Валерій, що написання спогадів про живих ще персонажів, прирівнюється допису в силові структури, а простіше - доносу.

Після письмового послання однокласниці мій інтернацький випуск розділився на два табори. Половина стала на мій бік, половина на її. Прошло ще кілька років. Частина однокласників відійшла у засвіти, частина позбулась емоцій і помудрішала, вийшовши з під впливу Ольги, і тільки вона і кілька її подружок до цього часу переконані, що виховання інтернатом і сама радянська влада заслуговують пожиттєвої вдячності. Сумно стає коли людина, по шестю років, забуває негаразди дитинства й юності, особливо коли це стосується політики тодішньої держави у питаннях виховання будівників комунізму.

ОСТАННІЙ З'ЇЗД КОМСОМОЛУ

Тисяча дев'ятсот вісімдесят сьомий рік. Мені сорок років. Серйозно задумався про втрати, що маю, чого досяг. Яюсь до цього наче все було не зі мною, напівпозиція стороннього свідка. Забувши про мету свого існування, яку й до цього часу ніхто не може чітко сформулювати, і високе призначення людини, ох ця високопарність, порпався у повсякденних потребах, в якихось діяннях, половина з яких виявились сумнівні, звичайному побуті, дотриманні товариськості, збереженні сім'ї. Здійснення сокровенних особистих надумок відкладав на потім, коли буду мати міцний тил, а тут раптом відчув, пішов п'ятий десяток років, за віком я вже пережив багатьох, всесвітньо відомих вчених, письменників, героїв, а чого досяг? Сім'я, квартира, легковик, п'ять соток луку на березі Київського моря і щитовий будиночок на ньому, робота на поліграфкомбінаті «Молодь», і кілька книжок виданої прози. Для когось це може й досягнення, для мене - звичайність буденного життя. А які ж були в юності і молодості амбіції: вивчитись, обійняти вагому посаду, стати відомим письменником, подорожувати світом, де вони? Ні одну мрію не втілив. Думав, от поставлю на фазенді хатку, нікому не заважатиму, всіх закину і засяду за геніальні творіння. Тільки як же ти покинеш роботу, коли думати треба за що жити.

До того ж, саме в цей час, почалися в державі глибинні революційні процеси й зміни. На поліграфкомбінаті втягнувся в роботу первинної організації Руху: засідання, мітинги, демонстрації, з'їзди, хвилюючо-збуджуючі дискусії про

майбутнє України, яке там писання. Не тільки вгадувались, а зримо підступали зміни.

І тут раптом виклик у відділ пропаганди ЦК комсомолу. Пропонують стати директором св'яtkового концерту двадцять п'ятого з'їзду вірного помічника партії. Неабияк здивувався, про таке раніше навіть не мріяв, бо ні мистецьких звань, ні подібного досвіду не мав. Потім вирішив, це тому, що я керую культурним центром видавництва «Молодь» і мене трохи знають.

Ходив як на крилах, подумати тільки, палац «Україна», визначні режисери і художні керівники, Муравський хормейстер, Ковтун балетмейстер, на чолі з головним режисером-постановщиком, народним артистом Борисом Шарварком. Задіяні кращі митці України: О. Білозір, Любов та Віктор Анісімови, Л. Сандулесу, С. Ротару, Л. Литвинов, М. Яремчук, Т. Петриненко, всіх не перелічити, ансамбль ім. Вірського, хор Вірьовки, самодіяльні колективи з усіх двадцяти чотирьох областей України, і над усіма ними я – директор концерту. Нарешті в житті досяг чогось значущого. Мої батьки й діди, однокласники й однокурсники, просто гарні знайомі, порадуються, а вороги луснуть від заздрощів.

Ейфорію від захмарних гордощів враз розвіяв, друг, поет, колега по роботі в «Молоді» і сусід по дачі, Віктор Баранов:

- Старий, тобі запропонували, бо всі відмовились.

- Як це? – моему здивуванню не було меж.

- Все просто, до «перестройки» всі директори урядових концертів отримували гонорари у шість-сім тисяч карбованців, новенький жигуль і то дешевше, тепер же такого не буде, тому і бажаючих не виявилось.

- Отакої.

- Повір мені, я маю досвід роботи в комсомолі, якби платили гонорар як раніше, від бажаючих не було б відбою. Поїдеш в «Укрконцерт» підписувати угоду, сам переконаєшся, а за півтора місяця підготовки концерту, втратиш здоров'я неміряно.

Так воно і вийшло. Про себе я вирішив, грець з ним, цим гонораром, зате буду мати нагоду спілкуватися з митцями відомими на всю країну. Все таки відлунила в мені совдепівська меншовартість.

І почалася епопея репетицій і безкінечних проблем. У вісім ранку всі керівники концерту на нараді в палаці, де Шарварко не просто роздає, а з розмаху кидає всім наряди, вказівки, і вимоги. Закінчував робочий день в годину ночі на нараді в кабінеті секретаря ЦК комсомолу по ідеології Симоненка. Вже потім, після розвалу Радянського Союзу, він очолить комуністичну партію України.

Кожного дня десятки невідкладних завдань: там шийть одяг сцени, на кіностудії готують кінотитри, на авіазаводі виготовляють триповерхове будівельне риштування для сцени, аякже, перебудова, потрібно чотири звідних хора на них вишикувати, та ще й одягнути в пристойні костюми, у всіх готелях Києва поселити на місяць дві тисячі учасників концерта, одного транспорту тридцять автобусів для їх щоденного перевозу. А ще з Прибалтики мають доставити новітнє освітлення сцени, обладнання для спецефектів. Я думав здурію. В поміч організаторам концерту комсомол викликав з областей активістів. Я мав під орудою два десятки цих помічників. В основному це просунуті і бувалі в бувальцях дівчата, красуні, готові на все, заради майбутньої кар'єри. Попризначав їх

старшими в готелях. Кожного ранку мені доповідають про сварки, п'янки, дебоші, обіцяю розібратись, та й не доходять руки. А ще віднайди сякому-такому співаку персональну машину, а нічні репетиції привітань піонерів, військових, спорцменів.

Через кілька днів такого нелюдського розриву нарешті втельмешив, що крім всієї цієї гармидерної метушні, в обов'язки директора входить візування документів про оплату всього, що стосується концерту. Поїхав в ЦК комуністичної партії до одного з секретарів який відав фінансами, Кочаловського, той попередив, що на концерт закладено чотири з половиною мільйона карбованців, і вийти з цієї суми боронь Боже. Уявити тільки: проект, будівництво, обладнання, найбільшого в есесері нашого поліграфкомбінату вартує такої суми. От куди грошки вилітали, на пустозвонне з'їздівське славослів'я.

Отут тоді, я вперше в житті й стикнувся з ситуацією, як різного пошибу клерки від комсомолу, Укрконцерту, керівники колективів не гребують пожитися. Це стало ошелешуючим відкриттям. Знав про окремі подібні випадки в державі, але щоб в такому масовому порядку. Багато з них потім стали бізнесменами, на різних урядових посадах, апаратчиками Верховної Ради. Підходить адміністратор хору одного з вузів, з часом він став ректором цього вишу, не буду називати міста, і просить підписати рахунок на півсотні арабських сорочок, що мають придбати, за вказівкою міністра торгівлі, на базі закордонних товарів, мов, Шарварко розпорядився одягнути хор саме в такі. Я знаю, що поселив тільки тридцять чоловік цього колективу, він же починає запевняти, що ще мають під'їхати. Телефоную головному бухгалтеру комсомолу, що робити? У

відповідь, мов, нема коли розбиратися з такими дрібницями, підписуй. У підсумку на концерті того колективу стояло двадцять дев'ять учасників. Але ж таких хорів дев'ять. Добре хоч що ансамбль ім. Вірського і хор Верьовки одягнені в своє. І так у всьому: в оплаті за проживання в готелях, за користування автобусами, у виплаті добових, за харчування. А які розгулисті, на всю ніч, міжсобойчики влаштовувались в готелях. Десятки викликаних з областей на поміч в організації з'їзду молодих активістів, просто викладалися перед апаратчиками центрального комітету комсомолу на предмет випивки і безвідмовних дівчат, в надії зачепитися в столиці. Запрошували й мене, та я відмовлявся, бо спав всього за добу кілька годин. Було приїду додому, після наради у Симоненка, о другій ночі, а в шість уже необхідно підніматись.

А тут ще й відповідальні за організацію післяз'їздівського закритого прийому, який мав відбутися на четвертому поверсі палацу «Україна», куди встановлений доступ тільки довіреним особам, кожного дня після роботи розвозили по домівках отримані зі спецбаз харчові дефіцити, не забуваючи при цьому услужити своїм керівникам. Я просто брався руками за голову і не знаходив слів.

На заключну, в честь з'їзду, корпоративну закриту вечерю вищого керівництва комсомолу я не попав, випадково випав зі списку, очевидно після розмови з заступником головного бухгалтера, потім він став бухгалтером футбольного клубу Динамо Київ, який запропонував мені підписати деякі витратні статті кошторису концерту, про які я й не здогадувався. Після категоричної відмови інтерес до моєї персони в організаторів з'їзду вивітрився.

Знаю тільки, що в кошторис концерту ми вклалися, ніяких зауважень, а вже від декого потім дізнався, що комсомол заклав на проведення з'їзду вдвічі більше чим потрібно насправді. Звичайна практика.

Через півтора місяці виснажливої роботи директором концерту Двадцять п'ятого з'їзду комсомолу України повернувся до своєї «Молоді» спустошеним, і фізично, і морально. Глибоко в душі, і розумом, знову гостро відчув – суспільству, в якому живу, відміряно часу зовсім мало, тільки що ж далі – розруха, дерибан, очищення, – ніхто не знав, коли навіть кілька моїх близьких друзів осудило мене за відмову скористатись можливістю гарно «підзаробити».

Країна котилася в прірву, тільки якою глибиною це провалля ніхто не міг передбачити. Категорії добра, зла, чесності, патріотичності, в колишньому радянському значенні, набувати протилежного змісту. В пресі розгул «плюралізму» в найгіршому його розумінні й значенні, до того, що люди вже звикли до викривального матеріалу і сприймали його як належне і не переймались. Може це і була мета тодішньої влади? Я з подивом робив для себе відкриття за відкриттям: герої виявились зрадниками, розумники прихованими дурнями, класики новітніми графоманами. Ну як можна присуджувати державні премії письменнику, який вбив свою дружину і двоє діток. Мені, вихованому в дусі радянщини на красивих гаслах, особливо важко позбутися загальноприйнятих догм тодішнього суспільства, та виручало, не давало скотитися в болото прихованої власної вигоди, десь приховане в генах бунтарство, я з болем, але сприймав нову правду, якою вона не була б гіркою. Про те, що не було Льодового побоїща на

Чудському озері і Куликовської битви, як стверджували проросійські історики, якимсь пережив, то стародавні імперські міфи, а от «подвиги» Зої Космодем'янської, Гастело, Молодогвардійців, Панфіловців, в які щиро вірив, викликали біль образи за себе, так вправно обдуреного і врешті морально ошуканого. А ще коли прочитав, і мені в одній з закордонних поїздок підтвердили, що німецький танкіст Михаель Вітман підбив сто шістнадцять танків, то й зовсім попоганіло. Уявити тільки, в битві під Курськом він знищив вісім Т-34 і дванадцять самоходних гармат, у Нормандії, проти його шести танків пішло 138 англійських, він ліквідував цілий танковий полк. А німецький льотчик Марк Граф збив двісті двадцять ворожих літаків. Здуріти можна. Воістину - радянська пропоганда - Горгуля.

ЦІННІ ПАПЕРИ

Перехожу до найважчої епопеї супротиву, в своєму перебуванні на цій грішній землі, де на кону стояло не тільки життя, а його ценс, втрата совісті і люської гідності, врешті сім'ї і друзів. Зараз послуговуватись чистотою високої моралі просто, а коли тобі світить багато втратити і це безпосередньо стосується тебе, твоєї сім'ї, ще невідомо як би хто з нас вчинив.

Знамените видавництво «Молодь», в наш час про нього згадують все менше й менше, яке в свій час відкрило шлях в літературу молодому поколінню воістину талановитих письменників: Евгену Гуцалу, Валерію Шевчуку, Василю Симоненку, Миколі Вінграновському, Григору Тютюннику, Петру Засенку, Віктору Близнецю, Валерію Гужві, Василю Герасим'юку... перелік можна продовжити, в непростій економічній ситуації дев'яностих, потроху почало худнути й скорочуватись як шегренева шкіра. З його, колись міцного організму, виріс поліграфкомбінат «Україна». Та ще й недалуге рішення ЦК комсомолу, з подачі директора Анатолія Давидова, розділити видавничий комплекс на два самостійних підприємства, видавництво і поліграфкомбінат. Поліграфію рейдерськи відокремлено, перепрофільовано, переведено у власність міністерства фінансів. Півторатисячному колективу якимось потрібно виживати, тому хапались за кожну пропозицію, як за рятівну соломинку, бо й самому комсомолу жаба цицьки дала, замість нього створено комітет молодіжних організацій. Мій культурний центр теж ледь животів. Позакривались студії, половина приміщень в аренді, та й самим арендаторам не було

чим розраховуватись. Про цей нелегкий період історики ще напишуть, коли непомітно, підступно, змінивши акценти на пріоритетах розвитку держави, прийшов час «вселенського дерибану». Люди як подуріли, тягли під себе що тільки лежало поруч. Одночасно з гучними мітингами всіх існуючих політичних сил, в суспільстві поселилась невпевненість в завтрашньому дні, розгуба, про які ідеали могла іти мова, тут аби вижити.

На поліграфкомбінаті скорочувалось все на чому можна зекономити: штат працівників, арендна плата, поліграфічні матеріали. Культурний центр опустився до рівня звичайного клубу, в якому функціонувала тільки глядачева зала.

Нарешті державні мужі додумались перепрофілювати підприємство на виготовлення власних цінних паперів незалежної України.

В один з днів директор Василь Чепара викликав до себе в кабінет. Відбулась довга й відверта розмова. Василь Дмитрович чесно окреслив ситуацію. Нашому поліграфкомбінату видрукувати будьякої складності цінний документ не проблема, а от вибудувати потрібну систему режиму й охорони, вивчити фахівців, розробників дизайну і захисту цінних паперів - потрібно попотіти, тим паче, що Москва категорично відмовила поділитися досвідом у цій царині. Складність полягала в тому, що й подібних спеціалістів в Україні не водилося, до цього все зосереджувалось у високопрістольній.

Допомогли Канада, Ізраїль, Німеччина, Англія і цілий ряд європейських держав. Мені ж запропоновано стати заступником начальника новоствореного відділу режиму. Чепара так і сказав: «Потрібно щоб в цехах, де безпосередньо відбувається друк і виготовлення цінних паперів, люди які організують і

контролюють ці процеси, були чесні, яким би керівництво довіряло, крім того, знали поліграфію, вихідцям з КДБ я недовіряю».

Начальником він призначив Олександра, колись на підприємстві починав роботу електриком, тепер це спеціаліст з вищою поліграфічною освітою, людину витриману, спокійну, яка своєю виваженістю і розумом не раз доводила будь кому свою правоту, але й висловлювати свою думку у важких ситуаціях відкрито він теж не поспішав, що мені дуже не подобалось.

Почалась серйозна організаційна робота. Люди в цехах не звикли до нових вимог у всьому: від наскрізного обліку продукції, до нових правил збереження. Я з головою поринув у всі тонкощі цього цікавого виробництва, і знову ж таки, бувало, що й в грудях лоскотало від гордощів за новий бланк паспорту, який одним з перших тримав у руках, мов, люди добрі, і я причетний до виготовлення цього важливого документа, який свідчить про незалежність України.

Одночасно, незчулися, як на поліграфкомбінат набігло юрмисько, вихідців з силових структур, підполковників, майорів, полковників. Ще не старі, здорові мужики, позаймали всі, не бий лежачого, посади: в охороні, на дільницях, від протипожежної сигналізації до начальників ГО. Був навіть доданий в штат підприємства новий відділ по написанню інструкцій на чолі з відставним генералом, бувшим резидентом в посольстві Росії у Вашингтоні. Це при тому, що всі інструкції розроблені і написані відділом режиму.

Крім чималих пенсій військових, цій численній братії покладали гарні зарплати. Добре організована згряя міцно

трималася купи, а заступник директора по режиму став правою рукою директора.

В той непростий час я не бачив великої різниці між славнозвісним КДБ і українським СБУ. Болісно бути свідком як до здорового організму підприємства присосалися трутні. Я цього не приховував і при нагоді завжди висловлював свою думку, чим викликав їх негативне ставлення до себе.

На перших п'янках, до яких і мене долучили, посада дозволяє вписатися, я був шокований їх солдафонською тупістю, підлобuzництвом, молодшого за званням - перед старшим, і рівнем захворюваності на алкоголізм. Звісно, я одразу став білою вороною в середовищі силовиків підприємства, не умінням випити, а протилежним поглядом на політикодержавоустановчі постулати й переконання цього люду. З одного боку: мені, як людині з інтернацьким вихованням, подобалась їхня дружня спайка, свій завжди підтримає свого, з другого: обурювало що людей низького, глитайського, антиукраїнського рівня допущено до такої архіважливої державної справи. А вже коли на підприємстві почалися перші неприємності з «убутком» того чи іншого документа, коли в областях впливали невраховані акцизні марки на алкоголь, коли з'являвся «раритетний», для колекціонерів, брак марок аж за кордоном на виставках філателістів, ціна такої марки вимірюється чотиризначним числом, мені стало зрозуміло, що без участі наших «кедебістів» не обійшлось, тільки вони мають необмежений доступ до всіх підрозділів поліграфкомбінату.

Заступник директора по режиму, майор у відставці, за два роки виріс у полковника запаса. Як це може бути? Одним

словом, мафія бувших силовиків поступово прибирала випуск цінних паперів до своїх рук.

Ситуація загострювалась, відкрито ділитися думками небезпечно, робив це тільки з головним художником підприємства, моїм другом, Володимиром Титаренком і начальником цеху виготовлення фотоформ Богданом Бабяком. Часто на наших садових ділянках, після парилки, за вечерею, ми обмінювались думками, доходило до суперечок, у підсумку мені діставалось від них за дитячу наївність, нікому не потрібне правдолюбство, донкіходство, мов, шилом обуха не переб'єш.

Випадково дізнався, що заступник директора по режиму дослужився до майора, в знаменитому сірому будинку на Володимирській, не відриваючись від письмового столу. Приходив на роботу, всідався на стілець і видаляв з папок репресованих всі доноси стукачів, протоколи допитів, в яких фігурували конкретні прізвища «шанованих» людей. Перед очима одразу постала особова справа мого діда, яку я гортав і передивлявся недавно, і в якій половина важливих паперів була відсутня. Так стало боляче. Ось людина, яка приховувала мерзенні діяння комуністичної влади. Моему обуренню не було меж. Володя і Богдан сказали прямо, що ненависть поганий помічник, вмикай холодний розум.

Відбувались вибори до Веховної Ради, мінялись міністри, директори поліграфкомбінату. У одного такого, заступником по режиму став простенький майстер з протипожежної дільниці підприємства Бондар. Мене вже нічим не можна здивувати, але щоб з затихареного майстра одразу на посаду заступника директора, та ще й з таких архіважливих питань, як оберігання

процесу виготовлення цінних паперів держави, в голові не вкладалося.

І почав цей новоспечений заступник підчищати небажані кадри. Звісно, першим в його списку значився я.

Ото людська природа, з непомітної в колективі людин виріс монстр, головний по режиму, ногою відчиняє двері в кабінет директора. Звісно, без рекомендації СБУ тут не обійшлося. Від чого не сприйняття цієї установи в мене ще більше загострилось, в результаті на поліграфкомбінаті утворилось два центри протистояння, з одного боку я і кілька мовчазних співчуваючих, з другого, вся служба режиму і охорони.

Дійшли чутки, що порадившись зі своїми сторонниками, Бондар вирішив позбутися мене юридично правильним шляхом, винести дві догани, а на третю звільнити. Через кілька днів я розписався під наказом про таку першу. Враження не з приємних, враховуючи, що ніколи подібного не заробляв. Одразу навколо моєї персони утворився вакуум. В колективі почали сторонитися, ніхто не хотів ризикувати роботою. Настали важкі часи. Кожний мій крок на виробництві фіксувався, контролювався і моніторився. Робилося це легко, бо у всіх цехах, на дільницях, складах і експедиції встановлено відеокамери, цього вимагає друк і виготовлення цінних паперів. Звісно мій психологічний стан на межі.

Вранці на стіл заступника директора по режиму лягала похвилинна роздруківка мого вчорашнього перебування в цехах. Я реально відчув, що вилітаю з роботи, зовсім неважко придумати службову недбалість і прощай поліграфкомбінат Україна», куди потім піти працювати, хто тебе візьме у

п'ятдесят років? Вихід один, не чекати чиєїсь милості, а самому перейти в атаку.

Засів за службову очільнику підприємства, і аби не звинуватили в порушенні субординації вручив копію документа своєму начальнику і заступнику по режиму. Знав, що ставлю себе в не вигідні умови, бо вони отримували можливість підготуватися до розмови з директором, але якщо іти до кінця, то тільки вивіриним, юридично-канцелярським шляхом.

Замість того, аби розібратися в ситуації, директор вносить зміни в штатному розкладі служби режиму, і скорочують посаду заступника начальника відділу, понизивши таким чином мене до провідного інженера.

Я у відповідь, будучи обізнаним з станом справ у режимі на підприємстві, накатав доповідну на ім'я міністра фінансів, вказавши на недоцільність багатьох відділів, які створені аби прилаштувати добрий десяток відставників з силових структур і родичів, вказав на ключові недоліки і прорахунки в організації самої служби режиму. Мало того, розкопав, не без допомоги співчуваючих мені людей, які просили не називати їх прізвищ, нецільову трату трохсот двадцяти тисяч доларів на нікому непотрібні комп'ютери, в той час коли молода держава не знає чим латати бюджет. Вказав на нікому непотрібні закордонні відрядження керівництва, на можливі відкати при закупівлі там обладнання, коли у голандців, чи японців, таке коштує набагато дешевше і домовитись про купівлю можна по телефону.

Отут уже каша заварилася серйозна. Добрі люди шепнули, щоб за межами підприємства був обачним, не встряг у п'янку, бійку, чи ДТП. Кілька разів помітив за собою сліжку. З одного

боку ставало смішно, таке я бачив тільки в кіно, з іншого, холодило груди від невідомої загрози, про яку не знаєш звідки вона прилетить.

Почалися «підходи» і «підкопи». Раптом сусід по дачам, через вулицю, полковник у відставці, людина темнувата, почав набиватись до мене в друзі, завжди приходив з дорогущим коньяком і закусьом, витягував на задушевну розмову про мою роботу. Одного вечора, недалеко від роботи, на зупинці тролейбуса, підійшло кілька грузинів, просто нахабно тикали мені в кишеню добрячу пачку доларів, щоб я виніс їм списаний і не знищений бланк паспорту, тоді я очолював комісію по знищенню поліграфічного браку і зверхтиражних, що утворювались при виготовленні цінних документів і теоретично така можливість у мене була, не буду ж я сам себе обшукувати на виході. Я здогадувався це провокація, бо звідки в них така обізнаність хто чим займається на підприємстві.

Не знаю якими думками обмінялись міністр і директор, тільки прислали начальника режиму міністерства з перевіркою мого відділу, і все. Заступник директора Бондар ходить і потирає руки, варто перевіряючому написати в акті, що необхідно укріпити відділ справжнім спеціалістом, як мене знімуть.

Ніхто не осмілювався підійти і відкрито поспілкуватися, навіть в їдальні вже не підсажувались за мій столик. У відділі мовчанка. Зізнаюсь чесно, не приведи Господи таке пережити. Всі очікували хто вийде з цього протистояння переможцем. І тоді я пішов на останній рішучий крок, будь що буде, як горіти то великим полум'ям. Пішов в редакцію просвітницької газети, головним редактором якої була поетка

Любов Голота, чоловік - Павло Мовчан депутат Верховної Ради, виклав все, що коїться на підприємстві по виготовленню цінних паперів держави, у розлогій доповідній, і передав особисто народному обранцю.

«Тепер ходи і на кожному кроці оглядайся» - з сумом на обличчі, шуткував мій друг Володя Титаренко.

В той час засідання Верховної Ради транслялися наживу по радіо. Починалося в десять ранку з оголошень запитів депутатів. Запит депутата Мовчана до міністра Фінансів, про кричущі недоліки на поліграфкомбінаті «Україна», прозвучав на всю країну, і одразу призвів до ефекту вибуху бомби. Мої колеги за столами, почувши таке по радіо, підняли голови і в розгубі завмерли. На кілька хвилин запала тиша. По очам побачив, що скоро не приховуватимуть своєї товариськості до мене, а навпаки, в декого навіть випрямились спини.

Не по телефону, а це неабиякий виняток, спустилась з приймальної і зайшла секретарка директора, особисто, запросивши на розмову з очільниками підприємства. У колег по кабінету шок.

Стільки співчуття і доброзичливості на обличчях керівництва підприємства я ще не бачив. Посипались пропозиції, як зміцнити, а то навіть реаргонізувати режим - одна краще другої. Мов, друже, давай не тримати один на одного зла, буває всяке, десь недопрацювали, виправимо. А може відкличеш всі свої доповідні, сторожко запропонував заступник по виробництву. Я було набрав повітря в легені щоб обуритись, як він одразу вибачився.

Наступного дня заступника директора по режиму Бондаря увільнено, мене ж призначено на його місце. От чого я не чекав, боротьба велась не ради високої посади.

Відставники притихли, забули про п'янки, дехто шукає до мене дружні підходи, всі хочуть бути своїми в доску. Один бувший штабіст, по секрету, навіть поділився інформацією, що в Службі Безпеки України не задоволені, що в заступниках по режиму людина не з їх системи.

Через місяць, коли вщухла гроза, і все вляглося, директор задушевно так запропонував, мов, друже, СБУ просить посадити на твоє місце спеціаліста, виявляється вони його готували давно, просто не встигли запропонувати, що будемо робити?

- Поясніть мені яким потрібно бути спеціалістом щоб забезпечити охорону цінних паперів, їх облік, і неухильне дотримання всіх інструкцій, ми що готуємо розвідників, розробників атомної зброї? Просто хтось прилаштовує свого.

- А якщо і так, ми від цього тільки виграємо, у тебе ж стосунків з цією організацією ніяких, а тут буде людина здатна відстояти інтереси всього колективу, в найвищих сферах, а тебе зрозуміло не образимо.

- Як це? - розгублено перепитав я.

- Дивись, ти повертаєшся на своє місце у відділ, ми тобі зберігаємо нинішню зарплату заступника директора по режиму, цим суттєво вимушені підвищити оклади твого підрозділу, всі в режимі будуть тільки вдячні тобі, крім того, я знаю, що ти ще й пишеш книжки, то й видамо все, що забажаєш з написаного, за кошти підприємства. Тільки, попервах, поки відбуватиметься перетрубація, кілька місяців посидиш на своїй старій ставці, потім я зроблю як обіцяв: виділимо окремий кабінет,

компютер, працюй собі у вільну хвилину, що ще потрібно для творчої людини.

Пропозиція підкупаюча, тим паче, що позбувся свого головного ворога і утвердив свою правоту, тепер не скажуть, що боровся, аби зайняти чиюсь високу посаду, і я погодився.

У підсумку, обіцянка підвищити заробітну плату всьому відділу і зберегти мою, залишилась обіцянкою, на заступника директора прийшов новий кедебіст, стрижений під їжачка, розумно-хитрий, чемний, вихований, з старанно прихованою жагою збагачення, і неперевершеним талантом плести інтриги, з яким через кілька років у мене теж спричинився фронтальний конфлікт. Бондар, в свій час затихушений в колективі інформатор, який так стрімко злетів до висот керівництва підприємством, і у підсумку безславно вилетів з нього, одразу ж пройшов по списку від комуністичної партії, яку в той час очолював Петро Симоненко, у депутати Верховної Ради. Воістину життя непередбачуване.

Красиво поманули пряником. Мені і не втямки було, що мафія схематозів, перейшла до новітніх методів і прийомів гллитайського збагачення, зовні, на вигляд, пристойних, а по змісту... Тепер ясно бачу, що не допрацював.

З часом, всі вище описані події, лягли в основу детективного роману «Цінні папери».

МАЙДАН

Можна розробити найнеймовірнішу в світі наукову теорію, супер механізм, підкріпити існуючими всілякими законами, а життя всерівно виявиться складнішим. Спочатку здавалося – проголосимо незалежність, нас визнає світ і настане щастя. Потім, як тільки заборонимо комуністичну партію, яка демократичній владі стоїть кісткою в горлі, отут заживемо. Нарешті заборонили. Я радувався, так повилазили звідусіль бандюгани, сучасні глитаї, продажні псевдодемократи, і пішло й поїхало, а про прихованих прибічників Кремля і всяких публічних і таємних запроданців я вже не згадую.

Поліграфкомбінат «Україна» виявився ласим об'єктом. При будь якій владі виготовлятимуться цінні папери, отже замовлення забезпечені, ніяка криза підприємству не страшна. Для тих хто розумівся, неозброєним оком видно, яка підспупна розгорілась боротьба за його «приватизацію». Прямо ніхто не говорив, бо друк такої продукції монопольний пріоритет держави. Раїса Богатирьова з командою, потім Азаров, через пресу та виступи депутатів, почали популяризувати думки, що за кордоном подібна продукція виготовляється не державним сектором. Їх вояжі на підприємство, уважне вивчення економічних показників, говорили про це.

Якось зимою, повернувся з відпустки, і став вражений зміною ситуації на роботі. В бувшу клубну частину вхід заборонено, навіть мені, заступнику начальника відділу по режиму. Чому, там ніщо не пов'язано з цінними паперами. Начальник відмовчався. Одна з колег тихцем шепнула, мов в глядачевій залі перебувають до півсотні невідомих молодиків,

начальник відділу охорони з їдальні особисто носить їм харчі, там вони й ночують, колектив про таке й не здогадується.

Одразу пішов до нового заступника директора по режиму Петровича, який для всіх завжди майстерно грав роль широкого друзяки. Той широко розпростер руки, привітав з виходом після відпустки, запропонував кави, а на питання, хто перебуває в клубі, пояснив просто:

- Друже, ми з тобою є свідками, що відбувається у Верховній Раді, того й дивись переб'ються, на вулицях неспокійно, трапиться серйозна неприємність, якими силами захищатимемо підприємство?

- А взвод міліції, покликаний забезпечити нашу зовнішню охорону?

- Ти мене дивуєш, ці сільські хлопці першими почнуть тікати. Не бери в голову, поки ти відпочивав у санаторії, ми тут все передбачили.

Відверто кажучи я не повірив ні одному його слову, добре думаю про себе, сам якось розберусь.

Наступного дня під'їжджаю трамваєм до роботи. Зупинка навпроти підприємства. Дивлюсь якийсь незвичний натовп, незнайомі молодики трощать скляні двері поліграфкомбінату, охоронна й міліція стоять поруч і не втручаються. Звісно, зайти в середину не можна. Тоді я шмигнув через прохідну для цехів, мужики таскають все що попадається під руку і барикадують розбитий вхід. Тільки дивно, відбувається захоплення стратегічного підприємства, а де ж ті кому належить його захищати?

Раптом все скінчилось, під'їхала міська міліція, молодиків які намагались прорватися на режимне виробництво, чомусь не

арештували, а відвели в бік, посадили в автобус і відпустили.

Я прибувшому майору міліції кажу:

- Що ж ви робите, арештуйте їх, адже це вони штурмували поліграфкомбінат «Україна»!

- Спокійно, без паніки, розберемось.

- Так вони вже поїхали!

- Чоловіче, не знаю хто ви, але тут є кому приймати рішення.

«Це ті кого переховували в клубній частині», - шепнула мені на вухо колега.

Отак я став свідком провокації в боротьбі за владу і мовчазної співучасті відставників есбеушників.

Через годину на засіданні Верховної Ради прозвучало, що мов, тільки що вдалось попередити спробі перевороту з боку так званих сил демократії. Кому потрібно розхитувати внутрішню ситуацію в суспільстві тепер зрозуміло, «старший брат» росіянин готувався до захоплення України, а всі кедебісти, есбеушники, сприяли чим могли їм в цьому.

Ми переживали часи, з усіх боків, тотального наступу на Україну і її незалежність: нерозкрите вбивство Чорновола, Гонгадзе, так зване, самогубство Міністрів Кравченка, Кирпи, відкрите розпилування бюджету, і глибокий посів зневіри у торжество справедливості.

Те що назріває в народі невдоволення і супротив всьому цьому я відчував, тільки не думав що так скоро.

Зиму дві тисячі чотирнадцятого року я перебував у Києві. Був свідком і приймав участь у подіях на Майдані, допомагав чим міг. Звісно, у груп захисту майдану, військового вишколу ніякого. Мене ж за віком, до них не зараховували. Потім

половина цих справжніх патріотів була розстріляна снайперами й омоном. Але добре пам'ятаю, стояв на початку східців до Жовтневого палацу і дивився як молоді хлопці навчаються елементарним прийомам рукопашної боротьби. Груді розривало від невеселих думок, ну як ці хлопці та й проти екіперованого і навченого вбивати здорованя омонівця. А з іншого боку ця різношерстна публіка юнаків і чоловіків, різного віку і калібру, старанно повторюючи рухи інструктора, випромінювала таку віру в свою правоту, так блищали очі, що аж брала розгуба.

Зараз кого не спитай всі герої. А тоді про цей героїзм ніхто навіть і не думав. Особисто для мене, відкритий виступ проти Януковича, уже подія, хай світ побачить чого бажає народ і чого він вартий.

Спочатку в кінцеву перемогу Майдану вірилось мало, всіх в той момент окрилював сам факт супротиву злочинній владі, мета – скинути запроданця президента. Я добре уявляв силу і міць внутрішніх військ, загонів омону, врешті самої армії, хотілося одного, аби цей порив до свободи не закінчився безславно, як це уже було в історії українського народу. Тому й ходив на Майдан майже на всі мітинги. Ночувати в палатках не дозволили, адже я киянин і маю де переспати, а ще мій вік, коли за шістдесят. З цього приводу сварився, підійшов кремезний земляк з Черкащини, з червоним від холоду обличчям, обняв за плече: «Батьку, повір, мені немає де покласти новоприбулих, а вони спеціалісти, які, ох як потрібні нам зараз».

Я не ліз до трибуни, бо від бажаючих не проступитися, хоч бачив на ній своїх знайомих. Несподобалось, але промовчав, що

навіть у штаб Майдану не пройти, хотів запропонувати свої послуги в написанні потрібних текстів.

Принагідно зазначу, що й письменників я там не зустрічав багато, особливо тих, які стали модними й розкрученими. Глибоко в душі думаю, без сумніву, більшість, звісно співчуваючи і бажаючи перемоги, в той же час очікувала фіналу, що з цього вийде. Така вже наша натура.

Показова в цьому плані Спілка Письменників України. Чому, враховуючи заслугу ініціаторів створення Руху, що зіграв вирішальну роль у звільненні від комуністичного ярма Москви, будинок, який слугує офісом письменників, не став ще одним штабом Майдану, або форпостом повстання під самим носом у зрадницької влади? Питань таких мається безліч, відповіді на них вже дадуть дослідники новітньої історії.

На Майдані я стикнувся з безліччю шедоврально, на перший вигляд, простих написів на злобу дня і політики, але по змісту вражаючо, глибоких і влучних. Вони з'являлися на стінах, колонах поштамту, асфальті, рекламних щитах, архітектурних конструкціях. Я читав їх і душа раділа за розум нації, а скільки уїдливого гумору, точних характеристик діячів. Завів загальний зошит і старанно почав в нього переписувати народну мудрість. Після Майдану один з моїх друзів письменників попросив цей зошит почитати, та так він десь... Тепер і друга вже того нема і унікальних записів.

Прошли роки, ті події осіли на струнах власного серця й історії, ми багато чого дізнались, про що й не здогадувались, бо неможливо одночасно, одразу бути свідком чи учасником на всіх кінцях битви, і в штабах, і на пресконференціях, і переговорах.

Без сумніву, Майдан це унікальне явище в історії держави, а в мене досі декілька питань на які я не маю відповіді: якщо на хвилину уявити себе прибічником влади, то чому так криво вона пішла на розстріл мирних людей, а не вимкнула світло на Хрещатику і прилеглих вулицях, чому не перекрила воду? В такі холоди протестувальникам було б невпериливки. Чому категорично не заборонила підвіз дров, шин, продуктів? Невже стала на заваді гуманність ворога? В це я ніколи не повірю. Скоріше за все були таємні домовленості.

Ми багато ще не знаємо про цю подію і довго будемо розплітати заплутаність вчинків політиків всіх рангів з обох таборів протистояння. І всетаки один висновок мене не полишає до цього часу, що Майдан був вигідним і для самого Путіна, бо це дозволило йому, в кінець послабивши нашу владу, без великих втрат відхопити Крим і частину Донбасу.

Не даремно розумники кажуть, що нічого випадкового в цьому світі не трапляється.

В один з тих днів я зайшов до Віктора Баранова, він очолював Спілку письменників, сидимо в його кабінеті, ділимося думками про події сьогодення. В той час він уже серйозно хворів, тільки не всі про це знали. Може це, в деякій мірі і вплинуло на відносну пасивність письменницької організації. Від нього я почув, що Раїса Богатирьова, міністр охорони здоров'я, особисто розпорядилась виділити йому дорогуші закордонні ліки. Не буду наводити тінь на огорожу, та щось стримувало його від організації серйозного спротиву Януковичу і його поплічникам, хоча він був справжнім патріотом, і я йому вірив. Може тому, що від влади він

отримав серйозну підтримку в лікуванні. Скоріше за все його гальмувала надія виборсатись з лабет смертельної хвороби.

- Друзе, що ж воно буде далі? - питаю.

- Зараз тобі про це ніхто, нічого, не скаже, - мовив задумливо Віктор, - відбуваються, на перший погляд, грандіозні події, про які через короткий час всі забудуть, наче їх і не було, і навпаки, якийсь незначущий випадок чи факт, з роками, набуває такого впливу, що диву дивуєшся.

- Вікторе це філософія, але ж гинуть люди.

- Це говорить про те, що ми перестали цінувати життя, - з боєм у голосі проказав Баранов і підійшов до вікна, задивився кудись в одному йому відомі обрії.

- Я думаю, що ці смерті все ж таки сколихнуть народи країн, і ми отримаємо від світу серйозну підтримку.

- Леоніде, запам`ятай, Європа в першу чергу думає про свою шкуру, та й Америка не далеко він них пішла. Нам самим вирішувати свою долю.

- Важко, в реакційної можновладності велика сила.

- То-то й воно ж. А хто і як оцінить Майдан, передбачити майже неможливо. Більшовики, вчинивши елементарний місцевий переворот, розповсюдили розголось на весь світ, що це була Велика Жовтнева революція, і ми з дитинства їм вірили, тепер черга нам, письменникам, розказати і показати світу правду.

Ми ще довго згадували знакові події в історії України, порівнювали характери гетьманів, і як, і хто скористався результатами тодішніх досягнень. Та мене не полишають сумніви до цього часу, чого Спілка письменників, якщо говорити відверто, не виконала до кінця своєї ролі в тих майдановських подіях, що стримувало, що не дозволяло?

Від Майдану пройшло небагато часу, і з кожним новим роком одних учасників набирається, як тих хто допомагав Леніну на суботнику нести дерев'яного стовпа, все більше й більше. Хай там охочі б'ють себе кулаком у геройські груди, біс з ними, але ж нічого не міняється на краще. Змінюються президенти, партії, море обіцянок, а вже скоро як нашій незалежності тридцять років, вдуматись тільки, народилося друге покоління без диктату комуністичної ідеології і сусідки Росії, де врешті нормальне життя?

ПРО МРІЇ

Все життя не перестаю дивуватись і складаю глибоку шану Творцеві за людську здатність мріяти, фантазувати і надіятись. Наскільки це окрилює нас, додає снаги і сил, породжує жагуче бажання жити і жити, інтригує, а чи справді здійсниться моя мрія, а чобу б ні? Оце людське, а що ж буде там, коли здійсниться бажане, яка вона суцільна насолода, а чи буває така насправді? - Тримає нас на світі, примушує долати безліч перешкод, терпіти знущання і приниження, голод і холод. Здається, якщо ти проживеш більше і довше за інших, то щось визнаєш таке, про що ніхто не відає і ніколи без тебе не дізнається. Невже це звичайна знаннелюбність? Не доведи Господи розчаруватись. З пам'яті не виходить мій колега по роботі, у видавництві «Молодь», Дрозд Микола Тимофійович. У віці дев'яносто семи років, перебуваючи у притулку для глибоких пенсіонерів, казав мені: «Я б уже давно помер, але так хочеться стати сідком коли здохне Путін, от це мене й тримає на цьому світі».

В дитинстві і мрії були дитячими, як у всіх: з'їсти цукерку, хоч простеньку, хоч одненьку, бо за грудочки цукру, поцуплені з полицки під рушником, мені влітало. Ох, які смачні подушечки продавались в городищенській автолавці, що привозила хліб, коли розкусиш, в середині грамулька повидла, просто смакота. А вже в Києві, я чекав св'ята Нового року, бо в школі-інтернаті кожному видавали подарунки, які я ніколи не довозив додому, до діда й баби в комуналку, все довгою дорогою, двадцять третім трамваєм, зі Св'ятошина до старого цирку, на розі Червоноармійської і Саксаганського, з'їдав.

Про м'яч, санки, лижі, велосипед, навіть не пробував мріяти, знав, що їх ніколи в мене не буде, тут аби дід відірвав з пенсії дванадцять карбованців за утримання в інтернаті.

Марив шоколадом, нікому в цьому не зізнавався, а попробував вперше в чотирнадцять років. В інтернат приїхала китайська делегація, адже ми єдинні на всю країну вивчали китайську мову, такий над нами поставили експеримент. Всі вишикувались у шкільному коридорі. Проходять китайози, з торбинок дістають і роздають цукерки. Нам наказано чемно відмовлятися, мов, все у нас є, держава забезпечує. Недалеко стояла учениця молодшого класу Зіна Гард. Ті їй тикають солодощі, а вона руки за спину. Тоді один з поважної делегації взявся за її плече, аби всучити конфету силоміць. Зіна раптово зсукала величезну дулю і тикнула гостеві під ніс. Всі завмерли з витягнутими пискками, шок, пахне міжнародним скандалом. Під це діло, якась делегіння вклала мені в долоню шоколадну плиточку. Розгубився я тільки на одну мить, бо наступної секунди відправив її до рота. З переляку за содіяне, тільки жувнув кілка разів і одразу проковтнув, не відчувши по-справжньому його смаку.

Основна моя мрія і однокласників в ті часи - досхочу наїстися. І якщо випадала нагода поцупити буханець хліба під час розвантаження хлібовозки, або зрізати авоську з продуктами на св'ятошинських вулицях, холодильників у людей не водилося, вивішували за вікнами, тоді щасливіших від нас нікого не було. Так здійснювались мої дитячі мрії.

Потім в класі п'ятому чи шостому, саме в розпал боротьби зі стилягами, мріяв про модні штанці з розширеними до низу

холошами, чи сорочечку з короткими рукавами, а на ній, і це головне, розкидані всілякі малюнки. В інтернаті нам видавали одяг, тільки однотонно сірий і невиразний. Влітку мрія збулася, бабуня пошила легку білу сорочку розцяцьковану корабликами. Ці кораблики мені здавалися зверхмодернізмом, хоч значення цього слова я не знав, зате самий прикинутий у дворі, так мені видавалося. Цього ж літа, під час перебування на підхозі, вкрай стерлися підошви сандаликів, не було в чому навіть приїхати в Київ. Бабуня з дідом придбали парусинові тухольки. Ото була радість! Я їх натирав зубним порошком і викроковував, задерши носа.

Мої мрії, і так відбувалося завжди, тісно переплітался з необмеженою фантазією. Інколи важко було навіть їх розмежувати. Як зачепишся думкою за щось, як польється, як попливе, як полетиш, про все на світі забуваєш, і так солодко й гарно стає на душі, так весело і кайфово.

Коли трапляються важкі хвилини, починаю мріяти й фантазувати, кращих ліків ніхто не придумав.

Як не дивно, а більшість моїх дитячих і підліткових мрій та фантазій здійснилися. Я мріяв скоріше закінчити школу, нарешті збулося, я мріяв побувати у всіх куточках Радянського Союзу – побував, працюючи на Київнаукфільмі, проїхав від Прибалтики до Курільських островів, я мріяв служити в армії – відслужив, та ще й за кордоном, в Угорщині, не кажучи вже про вступ до Чехословаччини.

Далі пішли неув'язки. Моя дорослість непомітно змінила життєві стандарти і досягати чогось стало надважко. Мріяв про вищу освіту, здавалося, що вона перепустка у справжнє життя, де одразу позбуваєшся десятків проблем бідності і

невлаштованості. Не одразу правда, а таки став студентом, одночасно і працював і навчався. Як потім виявилось, вища освіта, нічого тобі не гарантує. Тепер у мене три вищі освіти, і що це поміняло в моїй долі? Маються люди без вищої освіти, а щасливіші за мене.

Ще в інтернаті, потрапивши вперше на кіностудію імені Довженка, я так зачарувався казковим світом кіно, що поклав собі стати тільки кінорежисером. Все своє тодішнє життя підпорядкував цій меті. Пішов працювати на кіностудію, творив на папері, як мені здавалося, геніальні сценарії, відвідував гурток кіно при Жовтневому палаці, не пропускав жодного фільму в кінотеатрах, по вихідним на першому сеансі квитки найдешевші. Як зараз пам`ятаю, кілька місяців сидів вечорами, аж за північ, і писав історичне дослідження на тему: «Друга світова війна у радянському кіно». Після школи тричі подавав документи у Київський театральний інститут, до армії і після, на кінорежисуру, успішно складав іспити, і не проходив по конкурсу. Тоді все вирішувалось по блату і знайомству, я ж вірити в це категорично не хотів, а якби й повірив, то його, цього блату, кіт наплакав.

У підсумку, я не став архітектором, це моя далека дитяча мрія, ні режисером художнього кіно, а закінчив факультет журналістики Київського університету. Випадково, чи до цього йшлося, доля приземлила на багато років у видавництві «Молодь», після скону якого підприємство називалось поліграфкомбінат «Україна» і друкувало, й зараз випускає цінні папери.

В дитинстві ніхто не мріє стати письменником. Бо дуже мало знають про таке покликання. Всі хочуть бути пілотами,

космонавтами, артистами, подорожувальниками, успішними юристами чи бізнесменами. В моєму ж випадку, вся нескладуха, що траплялася в житті, від болючої ситуації з батьками до «карнизів над прірвою» у дорослому житті, то був цікавий, важкий, місцями невтямливий шлях до творчості письменника. Інколи сам собі дивуюся, дивлячись на півтора десятка книжок прози, що побачили світ під моїм прізвиськом: звідки це, як трапилось, що попутало? Я ж не мріяв про таку професію. Так, вона мені подобалась, як і всі інші творчі захоплення. Щоденно, по роботі, спілкуючись майже з усіма письменниками від семидесятих до дев'яностих років, читаючи їх твори, чітко розумів, в мене так не вийде писати, тому навіть не задавався метою прилучитися до сонму вибраних. Славнозвісне відчуття меншовартості. І разом з тим щось начебто підмивало, рука сама тяглася до ручки й паперу. З часом бажання виказати, виговоритись, оголити свою душу, почало переважати, а потім і зовсім осідлало ший. Може це тому, що з дитинства мені не було кому відкритися, та й потім також.

Ще з молодших класів, у нас інтернатівців, домінувала одна мрія, якою перехворіли всі - віднайти, зустріти, батьків, в крайньому випадку, раптом трапиться чудо, і вони самі з'являться. Ми нафантазували собі казкові ситуації зустрічей з ними. Придумували запаморочливі історії, що характерно, в яких ніхто ні кого не звинувачував у нашому сирітстві, виправдовували наперед, аби тільки побачити їх. Потім, уже після випуску з інтернату, більшість взнала гірку правду, як і я, але ми вже самі стали батьками, і на велике горювання часу вже не вистачало. Так що й ця мрія,

справдившись, розвіялась як туманець літнім сонячним ранком, полишивши по собі гіркий осад.

Та найсолодшою мрією, думаю й всіх без винятку, пірнути в глибоке і вічне кохання. Звісно, що мене це теж не обійшло. Але ж хто гадав, що буде його стільки, і не все воно солодке. Вперше закохався в білявку Надійку в початкових класах школи в Городищі, Черкаської області. Проводжав додому, носив портфель, аж поки бабуня не забрала в Київ і не влаштувала в інтернат. Після того й до сьогодні нічого про неї не знаю. Але ж так запала в серце та стежка, по якій ми йшли до її хати, окрилена дитяча безтурботність наповнена чимось невідомим і хвилюючим.

Уже будучи інтернатівцем в Києві, в четвертому класі, на вихідні нас відпускали додому, закохався у сусідку по двору, Наталю Умовіст. В неї закохувались по черзі всі мої друзі по Червоноармійській, тільки ж ми один одному не зізнавались. Аби завоювати її прихильність, кожного вихідного приходив до неї в гості і брав в бібліотеці її батька черговий том Шекспіра, старанно прочитував, половини не розумів, але не здавався. Звідкіля мені знати, що вона сама його не читала. Надалі з Наталюю не склалося, донька академіка, студентка медичного, а я тягаю апаратуру за кінооператором у відрядженнях.

Ну і кохання, яке, мабуть, стало головним у житті, до однокласниці Валентини. Було всього: і задушевних розмов, і довіри, і трагічних рішень, і її перебування в шлюбах з іншими тричі. На наших традиційних, щорічних, зустрічах з однокласниками, якими ми всі інтернатівці жили і живемо до цього часу, відверто, нічого не приховуючи, ділилися думками

й почуттями про далекі шкільні роки, та змінити вже нічого не могли, в кожного склалося як склалося.

Траплялися в житті й інші захоплення, кожне з яких могло перерости у великі почуття, чого гріха таїти, не обійшлося й без коханок, та все це не те. Ті, до кого душа просилася прихилитися, тягнулися до інших, а тих, яких не хотів - обирали мене. В цьому ключ до розуміння моєї душевної невлаштованості, яку я старанно приховую все життя. Тільки проживши з людиною, яка тебе не кохає, розумієш ціну сліпого захоплення молодості. По великому рахунку, це просто старанно пририта від чужих очей трагедія.

Заспокоює трохи те, що майже у всіх моїх знайомих і друзів, відомих вчених і мислителів, багатіїв і жебраків, п'яниць і праведників, батьків і ворогів, не все гаразд з цим ключовим почуттям у житті. Рідко яка пара доживає до старості в любові, мирі, злагоді, взаєморозумінні і взаєможертвості. Старість завжди розплачується за помилки чи зради молодості. А якщо я й зустрічав такі пари, то це в більшості своїй люди, які перебувають уже в другому чи третьому шлюбі.

Повертаюсь до мрій. Давайте зізнаємось чесно: хто не уявляв себе царем або королем, як у казках, хто не мріяв стати героєм, якому б всі, на кожному кроці співали дифіраму, хто не бачив себе силачем, красенем, найрозумнішим з усіх розумних, найсправедливішим з усіх справедливих.

Я тисячі разів уявляв себе безстрашним розвідником, космонавтом, геніальним вченим, уславленим спортсменом, особливо неперевершеним футболістом. Тут я себе бачив таким генієм шкіряного м'яча, придумував такі технічні фінти, такі карколомні перекидки через гравців суперника, такі

невідворотні удари по воротах, такі голи, що аж у самого дух перехоплювало.

От з багатством у мене в мріях не складалося. Бути найбагатшим не прагнув. Мати все, що складало «джентельменський перелік» хотів: квартиру, машину, дачу, круту зарплату, кожного року здійснювати поїздку за кордон. І зараз мрію побувати в Канаді, Бразилії, Австралії, на одному з полюсів. А так щоб сидіти в золотому палаці на сундуках з діамантами мені ніколи не хотілося.

В продовж дорослого життя мріялось побудувати власноруч будинок дивного вигляду, який би перевершив красою всі існуючі на світі пам'ятки архітектури, аби люди побачивши завмирили від захоплення. Мені й зараз здається, раптом впали б з неба гроші, неодмінно все кинув і заходився б зводити таку казкову будову.

З роками ця мрія трохи одійшла в тінь, особливо коли відкрив для себе рідне село Багачівку і родичів. Довго думав, а що я можу зробити для земляків своєї малої Матківщини? Допомогти грошвою, нереально, навпаки, вони мені ще дають в Київ мішок-другий картоплі. А от якби я виграв у лотарек кілька мільйонів гривень, то побудував би в селі Багачівка дивної краси церкву. Я переконаний, що бідна, старенька, немічна, одинока сільська бабуся, придибавши до церкви і помолившись, віднайшла б спокій, умиротворення і відраду в душі, а це саме те, чого всім нам не вистачає. Може таке бажання навіяно гріхом рідного батька й матері, які ще до війни, будучи молодими й запальними, брали участь у руйнації сільської святої споруди.

Складаючи Леоніду Талалаю на його дачі пічку, я поділився з ним своїми мріями. Ми були без свідків, вдвох, і не грішили один перед одним неправдою. Він сказав, що мною рухає погорда і це нормально.

Взяти будьякого письменника, пишучи роман, десь глибоко в душі надіється, що після смерті цим твором залишить після себе пам'ять. Люди читатимуть і згадуватимуть автора. Про безкорисливість тут мова не йде. Але ж він робить добре діло, то хай собі робить.

Отже, якби мені трапилось таке чудо, і я зміг вимріяний задум втілити, побудувати в селі диво церкву, то хай би мене поховали десь на її подвір'ї, в глухому куточку. Була б моя душа в Багачівці, де у покійної тітки Наталки, посеред городу, під грушею, закопаний мій пуп, а на сільському цвинтарі поховані мої пращури, моя мама, рідні тітки й дядьки, двоюрідні брати. Там би й мені хотілося довікувати.

Досить мінорних настроїв. Я вже згадував, що мрій моїх і фантазій сила силенна, що одна породжує одразу іншу, і всі вони сплелись у такий клубок нескінченних намірностей, інколи навіть важко відділити одну від одної. Але найулюбленіша моя фантазія про всесильний літальний апарат, на який би не впливали сили тяжіння і гравітації, і в керуванні слухався тільки мене, літав би на будькій висоті і з необмеженою швидкістю. Форма щось на зразок летючої тарілки, і щоб його не могла збити ні одна ракетна система чи лазерна установка. Щоб куля, снаряд, ракета, бойовий промінь, поверталися на призвідника пострілу чи запуску, і щоб ніхто й ніколи не міг його захопити.

Які б тільки дива я не виробляв на цій тарілці. Одна тільки поява такого в небі над Києвом викликала б фурор у населення, а особливо у очільників держави і керівників силових структур. Уявляю ступінь їх переляку, коли б вони переконалися у своєму безсиллі.

Аби не стати володарем світу, в розумі такого апарату була б функція, все що загрожує життю людини, не здійснюється.

Уявляю, як на тарілці підлітаю до будинку і стукаю у вікно на восьмому поверсі, до друзів Гнатенків, яке здивування на їх обличчях, пропоную політати над Києвом, і ми літаємо. П'ять хвилин – і ми всі на дачі, п'ять хвилин – і ми в селі у мого друга Удода. Досить тільки забажати і ми зависаємо навпроти вікон кабінету президента. Ото паніка в його охороні.

А як би здорово було подорожувати світом. Та спочатку який би зчинився рейвах у прикордонних службах всіх держав.

Я б запропонував президенту здійснювати всі закордонні візити на моєму апараті. Це ж яка інтрига поселилась би в головах керівників інших країн. Мовляв, якщо такий фантастичний апарат має Україна для пасажирських перельотів, то що вже казати про військовий бік. А яке безпрецедентне полювання за таємницею виготовлення моєї тарілки розвернули б спецслужби всього світу, скільки наукових центрів ломали б голови, б'ючись над розгадкою улаштування мого винаходу.

Спочатку я б підлетів в зону фронту на Домбасі. І вночі, коли солдати противника в казармах, натиском кнопки взірвав би їх танки. Потім Путіну ультиматум – забирайся геть з нашої землі! А якщо він би не послухав, стрельнув в мій бік ракетами, а вони ж повертаються в те місце з якого їх

запустили. Так само вчинив би з їх флотом в Криму. Ох, як би хотілося побачити безсилля і сказ диктатора Путіна. Може б після цього Росія стала на шлях демократичного розвитку, хоча віриться важко, потрібно щоб змінилося там не одне покоління.

З моєю можливістю бувати і залітати в будьяке місце на землі, я став би пацифістом. Тільки десь в Африці чи Азії почали стріляти, я туди, втихомирювати.

Колись у відпустці, на дачі в Ровжах, копаю, і зрозуміло почав фантазувати. Тиша, нікого навкруг немає, і полинув я в такі далі й глибини: літаю по країнах, вирішую якісь питання, обминаю пастки, які на мене розставляють всілякі шпигунські центри, аби заволодіти секретом моєї тарілки. Чого тільки мені не підсовують: і несправедливості, повз які я не можу пройти, і писаних красунь, як же без них, і геомагнітний замок-пастку з космосу, над якою працює весь військово-промисловий комплекс Америки. Та так себе роз'ятрив, що все покинув, зайшов у хату, взяв папір, ручку, і почав писати фантастичний детектив для підлітків. Схаменувся коли вже добряче стемніло. Подивився на стос списаного паперу, покрутив собі пальцем біля скроні, розсміявся, і кинув усі списані аркуші в буржуйку.

Хто б що не говорив, у піднаготній всіх існуючих мрій приховано бажання слави і влади. Вам, просто так, ніхто в цьому не зізнається, і тільки одиниці, на все людство, від цих хотінь відмовляються, і то ще невідомо з якої причини.

Є в мене один задум, який не дається до рук уже років тридцять, написати оповідання чи повістину, де персонажі говорять один одному тільки правду, якою гіркою, а то і образливою, вона б не була.

За плечима в мене з пів десятка спроб, викинуто добрячий кошик часу, а не виходить твір цікавим, така передбачувана нудьга, ні тобі інтриги сюжету, цікавих характерів, життєвих несподіванок, відкриттів людини, еволюції розвитку її совісті. Невже гола правда не завжди рушій у встановленні і пануванні справедливості? Читач уже знає наперед хто як вчинить, і що скаже, бо умова одна, говорити тільки правду. Спробуйте помислити на цю тему.

Уявіть: ви прокидаєтесь і говорите дружині, що по великому рахунку ви її давно не любите, що між вами тільки звичка, а вона вам у відповідь, що знає про ваші «інтриги» з сусідкою, і як ви не доносите в сім'ю гроші, про вашу на кожному кроці правдоподібну брехню. По дорозі на роботу ви сказали правду своєму другу про нього, він вам. От і посварилися. Те ж саме трапилось з колегами по роботі, керівництво у свою чергу теж різонуло правду, що ви працівник нікудишній. Уявляєте який би почався загальний обвал, з якого немає виходу, глухий кут, колапс. Я переконаний, якщо знайдеться автор, який зуміє цю тему відтворити, то стане одразу всесвітньо відомим і лауреатом всіх премій.

Точно нездійсненою, є в мене одна мрія: побути кілька літніх днів, серед буйства природи на тихому і безлюдному березі річки, з відійшовшими в засвіти батьком і дідом. Щоб стояв курінь, сиво віддимлювало вранішнє багаття, прохолодний пісок, співають в лісовій гушавині на різні голоси пташки, голубезне небо з білими пір'їнами хмарок, а ми втрюх пантруємо за поплавками. Легесенько хлюпає дрібна хвилька, медове повітря настояне на лугових травах і квітах. Час від часу в когось клює, і він вправно вивуджує рибину. По-доброму

і з гумором, перекидаємось жартами з цього приводу. Пригріло полуденне сонце, зварили юшку, дід врізав хлібину, ми розклавши нехитрі продукти: зелену цибулю, сало, варені яйця, обідаємо. А пообідавши і запаливши по цигарці, ведемо наспішну, чоловічу розмову про долю кожного, про те, що кожний з нас, свого часу, в силу всіляких трагічних і житейських ситуацій, не договорив, не розпитав, не дослухав. Які б то були щасливі хвилини.

Про політику я свідомо не пишу, бо то бездонна прірва, в яку ми вкинули свої найкращі сподівання і сили. В свій час я її скоштував. На прикінці восьмидесятих і в дев'яності ми всі вчилися демократії. Як я пишався свої вчинком на партійній конференції, що відбувалася в будинку торгівлі на Львівській площі, яка скликала на категоричне осудження комуністами Руху. На всю тисячну залу один я підняв руку проти такого рішення. Як обурювався, будучи делегатом другого віча київської крайової організації народного руху України за перебудову, сімнадцятого червня дев'яностого року, коли деякі діячі проголошували його розкол на цілий ряд майбутніх партій.

Спробував і свої сили, висунувши себе кандидатом в депутати Київської міської ради двадцять першого скликання. Колектив поліграфкомбінату мене підтримав. Але ж навколо цієї події зчинилося стільки бруду, реального підкупу, обіцянок і погроз, що й словами не передати. У підсумку не вистачило кілька десятків голосів аби стати депутатом. Крапку цим своїм амбіціям, я поставив, коли став довіреною особою Віктора Баранова на виборах народних депутатів до Верховної Ради по Оболонському округу. Тут уже серйозно ми пірнули за лаштунки

політичної кухні в нашій державі. Я переконався, що для такої діяльності не створений.

* * *

Щасливий хто усвідомив головне – без любові до життя, без мрії, то просто існування, якщо ти йому дивуєшся – значить щасливий. А скільки навколо нас всього захоплюючого: хіба це не чудо, коли джміль, при такій вазі і малесеньких крильцях, а так вправно літає; або вода, завтра лід, потім пара і знову вода, а за зимою обов'язково прийде весна, потім літо, взяти той же літак, сьогодні хожу вулицями Києва, а через годину-другу у Відні чи Єгипті, та ж музика, скільки потрібно вкласти душі, аби викликати нею безмірну радість, чи сльози на очах слухачів, а солодкі спогади, різнобарв'я осіннього падолисту, шум морських хвиль, гілка куща чи деревини, яка ще вчора була брунькою, руки коханої, перша посмішка онука...

Без мрій, людина просто не відбулася б.

ПІСЛЯМОВА

У кожного набирається в житті вчинків всякого штибу по вінця, і навіть більше ніж треба, а у декого, «розсудливого» і обережного, на вразливі події дефіцит, і таких складає меншість. В якому таборі перебувати краще, судити вам мій читачу. Але перевідчути всю безкінечність багатовимірного світу, що нас оточує, неможливо, хоч, ох як хочеться.

Я щасливий що став свідком, і це найголовніша подія мого життя – Україна здобула незалежність. Таке тільки уявлялося в мріях десятків минулих поколінь. Хіба це не благодать?!

І попри вразливе дитинство й зрадливу юність, попри долю гвинтика в молоху механізму радянської імперії, помпезність її надуманих успіхів, типу гігантських будов і комуністичної ідеології, попри планетарні катастрофи, відлигу шістдесятих, безбарвних застійних сімдесятих, загульних вісімдесятих, розгубу дев'яностих, розвал і паростки власного усвідомлення народу, помилки, здобутки, війну з Росією і втрати, народження власних глитаїв, всетаки це були мої роки, я їх пережив, вони частина мого буття, і в своїх творах буду ще не раз до них повертатися.

ЗМІСТ

КНИГА - 1

Передмова	2
З'ява	7
Перші спомини	10
Моя рідна Тетянка	14
Хліб	20
Гроза	25
Перший клас	34
Смерть Сталіна	39
Миколаїв	46
Батько	51
Гадання циганок	60
Київ	63
Одного разу	67
Паління й горілка	72
Таїна жінки	83
Бабуня й дідуня	90
Варення	99
Замінований вірністю	104
Суд	109
Неприємне	119
Прощання з інтернатом	124
Перші обломи	132
Чарівний світ кіно	137
Будь простіше друже	147
Гроші	154
Мрії і реальність	160

Слово про друзів	168
Особова справа	176
Ще про діда	186
Уроки дорослого життя	191
КНИГА 2	
Змужніння	207
Прощання й проводження	208
Брат	214
Початок іншого життя	219
Бажане збулося	226
Армійські будні	236
Рай і слава	240
Губа	247
Карєра	257
Московські артисти	262
Два майори	267
В район зосередження	276
Стає гарячіше	282
Почалток	285
Рідна рота	288
Кордон, міст	294
Братіславський парк	304
Дембель	306
КНИГА - 3	
Привіт свобода	315
На трьох роботах	319
Одруження	329
З режисера на журналіста	335
Видавництво «Молодь»	339

Спілка письменників України	346
П'ятника	352
Видавнича кухня	357
Мамо, це я, ваш син	364
Подорожі	385
Прощайте батьку	399
Море, ніч, раки	409
Віктор Баранов і перша книжка	417
Чорнобильський рік	421
Ох уже ця партія	431
Гряде руйнація	437
Однокласники	447
Останній з'їзд комсомолу	451
Цінні папери	457
Майдан	469
Про мрії	477
Післямова	491
Зміст	492

Текст на четверту сторінку обкладинки

Відомий український письменник Леонід Петровський народився у мальовничому селі Багачівка Звенігородського району Черкаської області й донині не пориває зв'язку з малою батьківщиною. Навчався в київській школі-інтернаті № 1. Служив у Радянській армії, закінчив ф-т журналістики Київського держ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Працював у Києві на кіностудії науково-популярних фільмів, на заводі «Комуніст», у видавництві «Молодь» та поліграфкомбінаті «Україна».

Автор книг: «Дев'ятнадцята осінь», «Три приїзди в село», «Людина черги», «Інтернат», «Інваліди душі», «Зворотний бік землі», «Гніздо для лелеки», «Мегаліт», детективного роману «Цінні папери», «Повесінне тепло в північно-східній холоднечі» - спогади про видавництво «Молодь».

2018 року видавництвом «Український письменник» видано чотиритомник вибраних творів.